

Уран

Микола Зарудний

1

Усе підвладне Часові. Людство давно засвоїло цю істину й, напевне, для того, щоб ніхто не забував про неї, винайшло годинник. Розвиток годинникарської справи був стрімкий, не минуло й кількох століть, як елегантні хронометри прийшли на зміну сонячним і піщаним.

Прилади Часу завойовували світ. Ремінцями й браслетами вони прикувалися до рук, вгніздилися у медальйони й персні, вмурувалися у вежі ратуш, повисли на стовпах і кронштейнах на вулицях міст і містечок, на вокзалах і пристанях, на базарах і стадіонах, на стінах установ і жител. Одні з них мовчки відлічують секунди й хвилини, інші ж кожну годину, що відійшла у вічність, супроводжують дзвоном і мелодіями популярних пісень.

У Сосонці ще нема вежі з годинником. Її функцію добровільно перебрав на себе старий Данило Вигін – беззмінний сільський сторож. Він не знав, що Час – одна з основних форм існування матерії, і не був знайомий з теорією відносності Ейнштейна. Данило Вигін просто ударами в рейку відлічував вечірні й нічні години, бо вдень йому було ніколи.

Шмат цієї рейки Данило Вигін підібрав колись по війні на залізничній колії, яку зірвали в сорок третьому партизани за Косопіллям, почепив її на стовпі біля контори, і вона нагадувала Данилові про його бойових побратимів, відлунювалася їхньою минулою славою, а не просто байдуже відлічувала час.

І, може, тільки Степка розуміла Данила Вигона і вловлювала безліч відтінків у тому дзвоні. Для неї він був тривожний у довгі осінні ночі і срібний в літні світанки, котився чистою хвилею в квітучих росяних садках і стогнав у хуртовини. Прокидаючись уночі, Степка рахувала Вигонові години, наче кожний удар наближав її до чогось невідомого.

Тепер Степка знала, що час наближав до неї *прощання*. Прощання з юністю, з селом, із своїм нещасливим коханням.

Мине час, відправлений у небуття дзвоном сталевої рейки, але того дня Степка не забуде ніколи...

* * *

– Іде, їй-богу, йде, – виглянув у вікно Василь Васильович Кутень, а потім забігав по хаті, розхлюпуючи з чашки маслянку. – Надеждо! Дмитре, іди зустрічай свою жіночку.

– Хто йде? – спитала Надія.

– Степка.

Дмитро кинувся в сіни. Степка привіталася, спокійно пройшла в їхню з Дмитром кімнату.

- Я хочу забрати свої речі.
- Речі? - насторожився Кутень.
- Свої.
- Не передумала? - ще на щось сподівався Дмитро.
- Ні.

Степка складала в чемодан свої пожитки, Кутень не спускав з неї очей.

- Чого ви? Вашого не візьму.
- Хто зна. Від тебе всього чекати можна. Ославила на весь район! Чого ж тоді чіплялася до нього? - тицьнув пальцем на Дмитра.

- Я не чіплялася... То мені така випала кара. - Степка поклала вовняну кофту, але потім вийняла її з чемодана. - Це ваша, заберіть.

- Тоді й туфлики віддай, - старий Кутень заглянув у чемодан.
- А я їх і не брала.
- Батьку, як тобі не соромно, - втрутився Дмитро.
- Бо то наше. Може, вона і телевізора захоче?

І раптом Степка розсміялася, дзвінко, голосно, на всю хату:

- А знаєте що, громадянине Кутень? Я на вас подам у суд!

- Що? - зблід Кутень. - Хто "громадянин"? Я?

- Відсуджу половину вашого добра.

- Надеж-ж-ждо! - гукнув Кутень. - Серед білого дня грабує! Геть з моєї хати! - Кутня трусила пропасниця.

- Не бійтеся, то я так. Ех ви, хробаки. - Степка зачинила чемодан, звернулася до Дмитра: - Тікай звідси. Пропадеш. Ну, живіть.

Задзвонив телефон. Кутня викликали на завод. Він, натягнувши шапку на самісінькі очі, потупцював ще біля Степки і мовчки вийшов.

Дмитро виглянув на кухню і зачинив двері на клямку. Очі його загорілися, руки тремтіли.

- Відчини! - сказала Степка. - Чуєш?!

Тисячі думок билися в Дмитровій голові. Він згадав, як повзав навколішки перед Степкою, благаючи ласки, згадав ті прокляті ночі. Ні, зараз він її не випустить, розтопче її гордість. Кутень схопив Степку, вона вперлася руками в його груди.

- Я кричатиму!

- Кричи! - Кутень кинув її на ліжку, одним порухом руки роздер кофтину і стиснув в якихось нелюдських обіймах.

Степка пручалася, кричала, але Кутень впився своїми холодними слизькими губами в її уста. Степка відчула його довгопалу руку на своєму тілі, зібрала всі свої сили і відштовхнула Кутня, він зсунувся на підлогу. Обличчя його було перекошене від люті. Ще мить - і він кинеться знову на неї.

- Не випущу! - прохрипів Дмитро.

Степка зіскочила з ліжка і схопила ножиці, що лежали на підвіконні.

- Тільки доторкнись! - Штовхнула двері, аж відлетіла клямка, накинула пальто,

взяла чемодан. Вибігла з хати.

- А я тобі... я не дам згоди на розлучення! - кричав услід Кутень. - До Платона підеш в полюбовниці... Я знаю!

Аж за Косопіллям зупинилася Степка, їй все здавалося, що Кутень біжить за нею. Оглянулася. Нема. Взяла жменю снігу і жадібно почала їсти. Вечоріло. Синів на полях сніг, низько повзли хмари. Трохи заспокоївшись, Степка повільно брела польовою дорогою. Просигнала машина, Степка звернула на обочину, підняла руку. Двері газика відчинилися, і вона побачила Платона.

- Добрий вечір, сідай, Степко, - Платон вийшов з машини, поклав чемодан і допоміг, їй сісти. - Ти чимось стривожена?

- Ні.

Степка оце вперше побачила Платона після зборів, на яких його обрали головою колгоспу.

- Вітаю тебе, Платоне.

- З чим ?

- Ти ж тепер наше начальство.

- Дякую, Степко. Начальство, - зітхнув Платон.

- Що, тяжко?

- Не питай. Не багато часу минуло від тих зборів, а звикнути ніяк не можу, - признався Гайворон. - Тисячі справ. Віриш, ночами не сплю.

- Я теж... Як Наталка?

- У лікарні. Може, зроблять операцію.

- Коли?

- Не знаю.

- Тяжко вам удвох з Васьком?

- Ми звикли, Степко. А ти ж де була?

- З Кутнями прощалася.

- Що ж тепер будеш робити?

- Якщо приймеш, піду телятницею, а що мені?. - посміхнулася Степка.

- З радістю. А може, в доярки?

- Ні. Буду в школу вечірню ходити, треба мати вільний час. Я хочу за рік і десятий закінчити. Екстерном. Можна?

- Можна, Степко.

Показалася Сосонка.

- Зупини. Я вийду, щоб не бачив ніхто, - попросила Степка.

- Та що ти?

- Не боїшся?

- Не треба, Степко. А що ж тут такого? Ну, підвіз...

- Розмови почнуться, плітки.

- Хай. Ми з тобою ж друзі.

- Друзі, - повторила Степка. - Не будемо ми з тобою друзями, Платоне.

- Чому?

- Так. Ось і приїхали. - Степка відчинила дверцята. - Може, зайдеш?

- Ні, Степко, не можу.

- А кажеш: друзі...

- Іншим разом.

Степка нічого більше не сказала, тільки пильно подивилася на Платона.

Полікарп Чугай був радий, що повернулася його безталанна дочка. Жодним словом не нагадував про її заміжжя, наче нічого й не було. І Степка була дуже вдячна батькові за це. Вона працювала на фермі, вчилася у вечірній школі. Навіть у клубі Степку рідко бачили. Вона почала багато читати. І такий прекрасний світ розкрився перед нею! Олег Динька і Максим Мазур привозили їй книжки з Косопілля. Інколи вечорами приходили Світлана з Софією, Максим і Юхим Сніп. Читали вірші або слухали, як грав Юхим. Уже не було тих безтурботних вечорів з танцями, жартами. Всі розуміли чому: змінилася Степка.

З Платоном зустрічалася щодня. Хоч як рано прийшла б на ферму Степка, завжди заставала там Гайворона.

- Ти що - і ночуєш тут, Платоне?

- Треба, Степко.

Оце "треба" стало суттю всього життя Гайворона. Не було зоотехніка, і він сам складав раціони, стежив за правильною відгодівлею худоби, читав лекції ланковим і бригадирам, їздив у район по запасні частини для тракторів, а ночами сидів над конспектами - готувався до державних іспитів у академії.

Від Наталки надходили короткі одноманітні листи. В останньому повідомляла, що її перевели до клініки професора Крещенка - він і робитиме операцію... Але коли це ще буде?

Платон схуд, змарнів, але ніхто не бачив його знервованим або сердитим. Безліч буденних турбот допомагали йому забути і про самотність, і про невлаштованість особистого життя. Тільки при зустрічах зі Степкою Платон відчував, як у глибинах його душі відроджувалося щось напівзабуте, тривожне й безмірно дороге.

Степка чекала весни. Хотілося в поля, на луки, під сонце. Але над Сосонкою ще шуміли заметілі, випадали глибокі сніги, засипаючи дороги, по яких мала прийти весна. І Степка жила чеканням: щось мало статися таке, що порушить звичний плин її життя. Але що? Що може трапитися тут, у закиданій снігами Сосонці?

Степка сидить у теплому телятнику на купі торішнього сіна, покусує гірку стеблину полину. Жують жвачку телята. Під стелею жевріє лампочка, похитуються на стінах дивовижні тіні. Ще мине рік. Повиростають телята, народяться інші, а вона чаптиме тут, чогось чекаючи. Все через Наталку. Якби не вона, то щасливішої від Степки не було б жодної жінки в світі. Забрала її кохання, вирвала з грудей, і від цього не стала й сама щасливою. Лежить десь зараз у лікарні, може, в передсмертних судомах, і нічого їй уже не треба. А Степка жива.

Ой чорна я, чорна, як тая чорниця,

Хай мені уступить дорогу злая розлучниця...

Пригадуються слова пісні, і Степка бачить себе в чорній хустці в натовпі незнайомих людей: несуть у труні Наталку...

Степка проклинає себе за ці чорні думки. Невже вона бажає смерті Наталці? Ні, ні! Наталочко, пробач, передай мені всі свої муки, хай краще я помру. Клянусь тобі, що забуду його, вирву з серця.

Відчинилися двері, хтось довго обмітає сніг з чобіт. Платон. Зараз вона йому скаже, що ненавидить його, вижене звідси, очиститься перед Наталкою. Хай лиш він підійде, будь ти проклятий.

- Доброго ранку, Степко.

Ну, скажи, кинь йому в лице слова своєї зневаги, вижени. Нема цих слів, щезли, не народившись.

- Здрастуй, Платоне, - тихо прошептала.

- Як у тебе справи?

- Нічого.

- Ти молодець, Степко. По відгодівлі у тебе найкращі показники в районі.

- Я про це ж тільки й думаю, - гірко посміхнулася. - Мені в житті не треба більше нічого... Аби тільки бички набирали вагу. Ще ось вимпела вчора від правління і парторганізації вручив Підігрітий... Так весело було! Він пішов, а я, наче дурна, стою з цим вимпелом серед телят.

- У нас нічим більше тебе відзначити. Премію дамо.

- А я не за премію роблю... Ти хоч снідав сьогодні?

- Ще встигну.

Степка розв'язала вузлик, постелила біленьку пілочку, виклала сало, хліб, смажену печінку, пиріжки.

- Давай поснідаємо, Платоне, - легенько доторкнулася до його руки.

- Ну, частуй, Степко.

Маленький бичок, вибрикуючи, підбіг до них і зупинився, широко розставивши ноги. Повільно хитав головою то в один, то в інший бік і не міг второпати, чого це його добра доглядачка не звертає ніякої уваги на нього: бичок зник, що як тільки він підбігав до Степки, то вона брала теплими руками його симпатичну мордочку (бичок знав, що він симпатичний) і ніжно гладила, примовляючи якісь ласкаві слова.

- Чого, дурненький, дивишся? - почув бичок, але не зрозумів, до кого були звернені ці слова: чи до нього, чи до цього чоловіка, що сидів поруч.

- Як Наталка? - запитала.

- Так, як і раніше. Я розмовляв з професором. Як тільки вони удосконалять свій апарат - підручне серце, - зроблять операцію.

- Передай їй від мене привіт, - спокутувала свій гріх. - Я дуже хочу, щоб вона одужала.

- Спасибі.

Потім бичок бачив, як чоловік встав, посміхнувся доглядачці і щось сказав.

Доглядачка теж посміхалася йому. Бичкові здалося, що вона зараз теж візьме теплими руками голову цього чоловіка, погладить його і скаже якісь ласкаві слова. Але цього не сталося. Чоловік вийшов з телятника, а доглядачка чогось підійшла до стовпа, прихилилась і мовчала...

"Дивні ці істоти - люди", - певно, думав бичок, дивлячись, як здригаються плечі його доброї доглядачки.

* * *

Зеленіли буйними пшеницями Видубецькі гори. Вкрилася ніжним листом Сосонка, і над селом пролітали журавлині ключі. Тут на луках, за Русавкою, Степці обладнали телячий табір. Юхим з Максимом, за порадою Платона, притягнули сюди на причепі старого тракторного вагончика, і Степка була задоволена своїм житлом. Увечері, загнавши телят в обору, вона сідлала Гнідка і їхала в село до школи, а після занять знову поверталася до свого ТТ, як охрестили хлопці телячий табір.

Полікарп Чугай змурував біля вагончика невеличку пічку, і Степка варила собі на ній їсти. У Степки не було вже підпасичів, бо всі луки розбили на квадрати, обгородили дротом, і тепер телят не треба було пильнувати. Степці подобалося це самотнє життя. Ніхто її не тривожив, і вона посилено готувалася до іспитів на атестат зрілості. Вечорами розкладала багаття, вмикала радіоприймач і слухала музику.

Минали дні, схожі один на одного, як близнюки, повільно забирали з собою в небуття тривожне Степчине чекання чогось незвичайного. Але передчуття не зрадило Степку. Якось уранці біля вагончика зупинився Платонів газик, і вона побачила Бориса Авер'яновича Лебедя.

- Упізнали?

Степка згадала кінорежисера, що був у неї на весіллі.

- Так. Здрастуйте...

- Мене звуть Борисом Авер'яновичем, - нагадав Лебідь.

- За годину я заїду, - сказав Платон, сідаючи в машину.

Степка зрозуміла, що він не хотів бути присутнім при їх розмові.

- Радий вас бачити, - розглядав Степку режисер. - Ви така ж чарівна. Що ж, Степанидо Полікарпівно, перейдемо до справи.

- Прошу, але я не знаю, про що ви говорите.

- Ми ж з вами домовлялися. Невже забули?.

- Про кіно? Щоб зніматися? - спливла у пам'яті їх перша розмова.

- Так. Ми трохи затрималися зі сценарієм, але восени я хотів би розпочати зйомки, - сказав Лебідь, не зводячи очей зі Степки: вивчав.

- Це так несподівано, і я не знаю, чи зможу...

- Ви зможете, - переконано відповів на Степчині сумніви.

- Я привіз вам сценарій, ви його прочитаєте, а за місяць я вас викличу на студію. Я хочу, щоб ви деякий час відвідували заняття з акторської майстерності, адже вам це буде корисно. З вами працюватимуть найкращі майстри.

- За місяць? Але я маю складати іспити на атестат зрілості. - Степка ще не вірила,

що її запрошують на студію, що треба буде залишити Сосонку.

- У крайньому випадку я вас чекатиму в липні. До того часу я завершу режисерську розробку... Прошу, поверніться в профіль, - безцеремонно, як здалося Степці, Лебідь повернув її обличчя, а потім почав фотографувати.

Це тривало довго. Лебідь знімав її і верхи на коні, примушував сміятись, плакати. На диво, Степка все це робила легко і невимушено.

- Чудово! Прекрасно! - повторював Лебідь. - Ви - самородок. Я вперше в житті зустрічаю такий матеріал. Сподіваюсь, що й сценарій вам сподобається... Ви себе впізнаєте. Галина - ваша роль.

Під'їхав Гайворон.

- Ми про все домовилися зі Степанидою Полікарпівною, - зустрів його Лебідь. - Я щасливий, Платоне Андрійовичу! Які таланти є в народних глибинах! Мав рацію, тисячу разів мав рацію великий Довженко, коли знімав у своїх фільмах ті самородки!

- Ти погодилася зніматись? - запитав Платон.

- Так, так, - замість Степки відповів Лебідь. - Усе вирішено. Ми не зобидимо вашу Степку. У неї - велике майбутнє. Це злочин тримати її тут. На неї чекає слава.

- Ніхто не знає, де його чекає слава, - промовив Платон.

- Сподіваюся, що ви не чинитимете Степці перешкод?

- Звичайно, що ні. Затримувати не будемо. Це її воля. Поїхали? - запросив Гайворон режисера.

- Коли прочитаєте сценарій, неодмінно напишіть мені, - наказував Лебідь Степці, - складете іспити - одразу ж приїздіть у Приморське на кіностудію, ось вам адреса, надішлете телеграму, і ми вас зустрінемо. Чекаємо, Степко!

Степка не могла збагнути всього, що сталося. Вона буде актрисою! Великою актрисою. Поїде із Сосонки, залишивши тут усю свою печаль. Вона почне нове життя. Цікаве, незвичне. Вона не злякається його.

Степка розкрила сценарій. "Чарівниця", - прочитала назву. Зайшла у вагончик, зацепнула навіщось двері й поринула в читання.

Вона прочитала сценарій, раз і вдруге, як цікаву оповідь про життя сільської дівчини Галини Шамрай. Степка не розуміла, що означали в сценарії "напливи", "затемнення", "крупні плани" і "панорами", але Галина їй дуже сподобалася. Степці здалося, що вона знає цю дівчину. А може, це її, Степчине, життя?

* * *

Степка збиралася в дорогу. Школу закінчила. Режисер настійно вимагав, щоб вона приїхала в Приморське. Степка розпрощалася з друзями, влаштувавши скромну вечерю. Запрошувала Платона, але він не прийшов - жнива, день і ніч біля комбайнів та на току.

Склала речі в чемодан. Вранці на поїзд. Вийшла з хати, стояла біля переладу: може, прийде попрощатись, адже знає, що вона від'їжджає. Нікого, тільки одна за одною пролітають у хмарах пилуки машини з хлібом. Степка пройшла повз Платонову хату. Темно. Пішла до контори.

- Хіба він всидить зараз у конторі? - махнув долонею Данило Вигін. - Тут приїжджав один уповноважений, то три дні зустрітися не міг. Хліба ж у нас зародили які! Треба лад усьому дати.

Степка не йшла додому - летіла, тулячись до парканів, коли проїжджали машини, щоб не помітив її Гайворон. Тепер вона не хотіла бачити його. Почуття злості і образи прийшли на зміну чеканню останньої зустрічі. Вона жадала побачити сум в його очах, хотіла почути, що він не забув її, що він не переживе цієї розлуки. Але він навіть не прийшов.

Батька вдома не було, пішов на ніч вантажити машини. Степка зайшла у свою кімнатку і, не роздягаючись, впала на постіль. Сліз не було, тільки тяжкий біль лежав каменем на грудях. Проїхала машина, здається, зупинилась. Степка кинулась до вікна. Ні.

Взавтра він її вже не застане, не побачить. А якби сказав хоч слово, вона залишилася б. Не треба їй ніяких кіностудій, не треба слави, хай би лиш покликав. Знову машина.

"Я ненавиджу тебе, - летіли кудись в поля Степчині прокльони. - Я віддала тобі свою любов, а ти мені вічну кару. Хочу, щоб не мав ти спокою. Буду приходити до тебе в снах, стану прірвою між тобою і Наталкою, і ти її не переступиш ніколи... Стану прір... стану... не забудеш... Наталка... Вітряк..."

Плутаються Степчині думки, і вона засинає, наче провалюється на той світ.

Платон загальмував біля самих воріт, підійшов до причілкового вікна. Темно. Тихо. Постукати? Ні. А якщо ждала? Коли ж вона їде? Поїзд на Приморське о сьомій ранку.

Удосвіта прийшов батько.

- Уже зібралась, доню?

- Давай, тату, поснідаємо вдвох.

- Добре, Степко.

На столі - біла скатертина, найкраща.

- Сідай, тату.

- Ти ж мені напиши, яка там життя твоя буде, Степко.

- Добре, тату.

- А більше нічого й не прошу. Ти - розумна в мене. Дивись, Степко... коли щось не так, то вертайся, - тяжко говорити Полікарпові.

Поснідавши, Чугай узяв у прискринку гроші, подав Степці.

- Ось тут двісті карбованців... візьми, дочко, більше нема.

- Що ти, тату, у мене є сто двадцять, а там зароблю, - відмовлялася Степка.

- Ні, візьми. Не знаю, що ти там у кіні заробиш, а так мені на душі спокійніше буде.

Степка обняла батька, поцілувала:

- Не гнівайся, що я у тебе така...

- Ти в мене найкраща, горличко моя. - Чугай легенько доторкнувся до Степчиного лиця своєю шкарубкою рукою і широко відчинив двері. - Що ж, лети, моя дитино, та не забувай рідного гнізда... Машини на Косопілля ходять, підвезуть хлопці.

- Прощавай, тату!

Степка швидко йшла припорошеними вулицями села. Сонце ще не зійшло, веселе птаство заливалося в садках. Біля Русавки Степка скинула туфлі й побрела чистою холодною водою. Прощай, Русавко. Далі пішла стежкою, що дерлася по крутому березі в поля. На горі зупинилась, востаннє глянула на рідне село, потім рішуче взяла чемодан і попростувала до вітряка, який з же зачепив своїми крильми промені сонця, що сходило з-за Видубецьких гір.

"Васько + Леся = любов", - прочитала Степка на почорнілих дверях вітряка зовсім не арифметичне рівняння. Інші написи також підтверджували, що вітрякові довіряли свої таємниці закохані.

"Я теж була тут щаслива". Степка підняла якогось дрючка і старанно вишкребла на крилі: "Степка + Платон = любов". Засміялась зі своєї витівки і почала крутити крила, вони не дуже охоче повертались, але все ж їй удалося трохи підняти над землею і своє арифметичне рівняння.

І раптом Степка побачила, що за вітряком стоїть машина. Гайворон! Обережно підійшла. Він спав просто на землі, підстеливши свого піджака. Рівно здіймалися його груди. Обличчя неголене, в глибоких зморшках на перенісся й на чолі - пил, в руському чубі - кілька житніх стеблинок. Рот міцно стулений, чорними тінями синців підведені очі. Руки широко розкинуті, наче Платон щойно звідкись прилетів і впав на цю землю перепочити.

Якщо довго дивитися на нього, то він неодмінно прокинеться. І Степка дивилась. Їй було так шкода його, стомленого, припорошеного пилом, немов забутого всіма у цьому полі.

Кілька разів вона хотіла доторкнутись до Платона, але їй жаль було будити його. Скільки він уже недоспав ночей! Степка низько-низько схилилася над Платоном. Ні, нема у неї злості до нього. Нічого нема, окрім жагучого кохання.

- Єдиний ти мій. Радість і горе моє. - Степка провела губами по його щоках.

Платон розплющив очі.

- Ти, Степко? - немов не вірив сам собі.

- Я...

- Якби ти не прийшла, я міг би не побачити тебе. Проспав би, - винувато дивився на Степку.

- Я тебе вчора чекала цілий вечір.

- Мостовий приїжджав, а потім комбайн Максимів зламався, а потім... приїхав, але ти вже спала.

- Приїжджав?! - засяяла Степка. - Правда? Ти хотів мене бачити, так?

- Так.

- Ні, ти скажи, що хотів мене бачити, що не міг не прийти, що я... для тебе... "Що я говорю йому?" - думає Степка і змовкає.

- Я хотів з тобою попрощатися, Степко.

- Ну, прощаймося! - звелась на ноги.

- Я відвезу тебе на станцію.
- Така честь...
- Мені все одно треба на базу. Пальне все вийшло...
- Пальне... А так ти не відвіз би мене?
- Пробач, Степко, я не хотів, просто вирвалося оце трикляте пальне, воно вже сидить у моїх печінках.
- Колись ти носив мене на руках... Пам'ятаєш?
- Не треба, Степко.
- Чому не треба? То були найщасливіші хвилини мого життя... Ти не знаєш про це?
- Степка підійшла так близько, що він відчув її груди.
- Знаю.
- Думаєш, що я по славу їду звідси? Я від тебе тікаю... від самої себе... Якщо я залишуся, то збожеволію... А ти... ти... камінний.
- Степко, заспокойся. Зараз це ні до чого, ти все розумієш... Треба вже їхати, - подивився на годинник.
- Їхати... так... тікати треба, а не їхати. Вези! - Степка кинула чемодан у машину. - Вези, чого ж ти стоїш?

Платон і сам не знав, чому він раптом зупинився і що йому робити далі. Степка підбігла до нього:

- Прощайся. Цілуй! Чуєш, поцілуй мене!
Платон пригорнув Степку, поцілував у жаркі губи.
- Скажи, щоб я не їхала, - благала крізь сльози Степка, - зупини мене! Так тебе ніхто не любить, як я... Приведи мене в свою хату або давай поїдемо звідси... Не відвозь мене. Платоне, бо колись гірко пошкодуєш...

- Степко, дорога моя, вірна моя, я не можу... Вона в такому стані...

- Знову Наталка... Вези!

За всю дорогу до Косопілля Степка не обмовилась і словом. Зайшли на станцію.

- Коли поїзд на Приморське? - Степка постукала у віконце.

Сонний худющий касир з довгими вусами виглянув з каси:

- Та-а-ак, охо-хо, скажем, скажем, усьо скажем... О сьомій годині.

- Можна один квиток?

- Охо-хо, який?

- Плацкартні є?

- Скажем, скажем, усьо скажем... Є. Два?

- Один. Мені, - сказала Степка.

- Можна один, а можна й два, - грюкнув компостером касир.

Вийшли на перон. Пасажирів майже нема, тільки ліниво перемовляються косопільські молодіці, що продають тут яблука, смажені курчата і сметану.

- Я, Манько, по поїздах ціни тримаю. Як лєнінградський їде, то я вдвічі дорожче правлю, бо народ усе їде северний, до фруктів жадібний... А як там київський чи із Львова, то хоч не виходь на перон, на яблука й не дивляться. Повискакують з вагонів і:

"А де тут моральна вода?", "Де морозиво?" Води йому давай, а на яблуко й не гляне... І ще примічай, хто з ким їде на ті курорти. Якщо підійде до тебе зі своєю жінкою, то кажи божеську ціну, бо та не переплатить. А якщо бачиш, що не свою везе, то прав, як за батька...

- Ой і хитра ж ти, Явдохо.

- Ми при станції живемо, нам без хитрощів не можна. Ось бачиш, оті двоє йдуть, - кивнула на Степку і Платона. - То її ухажор, зразу бачу. На море відправляє... А та ніби заплакана... Це перед ним так показує, а як допадеться до тієї солоної води - все чисто забуде... Я б таку красуню саму не послала... Почекай, почекай. Та це ж невістка Кутнева. Втекла від них... З ким же це вона? А-а, та це ж сосонський голова!.. Дарини Гайворониhi покійної синок.

- І я про нього чула. Жінка в нього на серце хвора... До батьків одправив, - коситься на Платона Манька, аж очі їй на лоб вилазять. - Завів собі полюбовницю... Їй-бо, плаче. Наче він на смертну кару виряджає її... Може, яблучок треба?

- Та у них своїх, як гною... Коли б уже лєнінградський пристав.

- Стоїть мало, Манько, за п'ять хвилин не наторгуєш. Я вже начальника станції просила: свисни, кажу, трохи пізніше, то ми тобі всім торговим людом щодня могорича ставити будемо. Не хоче. Каже, мені до пенсії дотягнути треба... щоб тебе тягло й не відпускало...

Вони сіли в кінці перону на лавочку. Степка потроху оговталася. Вороття нема. А далі - що буде.

- Ти пробач мені, Платоне, - спробувала навіть усміхнутись.

- Я все розумію, Степко, але ми не можемо жити лише нашими емоціями.

- Виправдовуєшся?

- Роздумую. Ти напишеш мені?

- Не знаю.

- Мені дуже хочеться, щоб тобі було добре, - сказав Платон.

- Мені не буде добре ніколи.

Показався електровоз. Степка встала.

- Бажаю тобі щастя, Платоне.

- І я тобі, Степко.

Ось і третій вагон. Платон заніс Степчиного чемодана. Думав, що й вона ще зійде з ним на перон, але Степка зупинилася перед самими східцями.

- Напиши!

Мовчала. Бачив Платон, як наповнилися слізьми Степчині розкосі очі й печально опустилися кутики її рота.

Урочисто пройшов черговий по станції, глянув на годинник і свиснув.

- Щоб ти свистів і не переставав!! - голосно промовила Явдоха.

Платон ішов поруч вагона, хотів почути ще хоч одне Степчине слово, але вона мовчала.

Усі міста починаються з маленьких будиночків. І хоч як би там хизувалися всякі висотні будівлі зі шпилями і без них, з цегли, з блоків, зі скла й алюмінію, а в передмістях стоять, наче їхні предки, звичайні хати.

Ясноград не був винятком, з якого боку не під'їдете – з Рясного чи з Таврова, з Клітина чи з Яру, – зустрінуть вас чепурненькі будиночки з садками і квітами. Живуть у них робітники приміських заводів, любителі спокою та природи, і відставний військовий люд.

Поселився тут два роки тому й полковник у відставці Михайло Костянтинів Нарбутов. Давали йому квартиру на Вишеньках, але Ольга Аркадіївна рішуче заперотестувала:

– Знаю я ці Черемушки-Вишеньки. Бачила їх і в Томську, і в Одесі, і в Куйбишеві. Наташі потрібне повітря.

Після довгих роздумів вирішено купити будиночок на околиці. Невеличкий, затишний, з городом і садом. Трамвай близько.

Коли Наташа після операції виписалася з лікарні, Платон з Нарбутовим привезли її в цей будиночок.

– Мені подобається цей бункер, батьку!

Ольга Аркадіївна обставила Наталчину кімнату так, як і в міській квартирі.

– Мамо, я наче ніколи й не виходила звідси! Платоне, тобі подобається?

– Дуже.

Платон був до нестями радий, що операція пройшла вдало. Весь час, поки готували Наталку до операції і аж до кінця поєдинку лікарів зі смертю, він був коло дружини. Вдень його підмінювала Ольга Аркадіївна, а ночами він сидів біля ліжка Наташі.

...Операцію робили весною. Розтанули сніги, і десь далеко вже народжувалися грози. Платон відпросився в райкомі, доручивши керувати колгоспом Макарові Підігрітому. Що ж він міг вдіяти? Тільки недавно став головою і змушений був залишити Сосонку. Але всі розуміли – треба.

Коли минула криза і лікарі запевнили, що дружині вже ніщо не загрожує, Платон повернувся додому. Артіль обсіялась, і справи йшли відносно непогано, хоч Платон розумів, що сам ще нічого не зробив для цього. Люди повірили в нього і працювали не покладаючи рук. Кожного ранку запрошував Гайворон бригадирів, завідувачів ферм, радився з ними, поволі привчаючи до самостійного розв'язання всіх питань. На цьому довір'ї і ґрунтувалися стосунки Гайворона з колгоспниками. На роботі з'являвся завжди поголений, підтягнутий, і це мимоволі передавалось іншим.

Платон зробив висновки з гіркого досвіду Коляди, зрозумівши, що авторитет керівника може триматися лише на повазі до тих, з ким працюєш, і на тому, як ти сам працюєш. Та попервах не обійшлося і без прикростей. Платон змушений був звільнити з посади завідувача ферми Григорія Котельника, працюючого, але крутого чоловіка.

Прийшов якось на ферму – доярки в сльозах.

- Що у вас трапилось? - запитав Платон.

- Дядько Грицько матюкаються, - схлипнула Валя Очеретна. - Я після десятирічки прийшла на ферму, по комсомольській путівці, а вони...

Гайворон того ж дня скликав правління і зажадав, щоб Котельника звільнили. Дехто пробував виручити Грицька, але Платон наполіг на своєму:

- Людина, яка не поважає інших, - не може бути керівником. А він образив дівчину, жінок. Це хамство. Голосую.

Савка Чемерис утримався:

- Як так далі піде, то і я на конюшні, лічно, не довго протягну, бо в мене теж проривається... Інколи, Платоне, як припече, то... ніяк не скажеш культурно.

Після операції Наташа ще довго лежала в клініці під наглядом лікарів. Платон, хоч раз на місяць, ухитрявся вирватися з Сосонки до неї. Наталка розуміла, що з його роботою приїхати в іншу область було не легко, тому щиро цінувала години їхніх зустрічей.

За своє не таке вже й довге життя Наталка звикла до лікарень та клінік і відносно спокійно переносила необхідність жити в цих білих палатах, бути відрізаною від світу, його радостей і турбот. До того ж їй пощастило: асистентом професора Крещенка, який зробив цю надзвичайно складну операцію, був Давид Сокальський - молодий кандидат медичних наук. Чорночубий, енергійний, він подобався Наталці закоханістю в свою роботу і приязним ставленням до неї. Давид умів з'являтися саме тоді, коли вона цього бажала, з ним їй було весело. Наталка вчила його англійської мови, і взагалі у них склалися хороші товариські стосунки. Давид розповідав їй навіть про свої холостяцькі пригоди. Це трохи ображало Наталку, бо розмовляв він з нею не як з жінкою, а як з пацієнткою.

Першого разу, коли Давид прийшов оглядати її, Наталка натягнула ковдру до шиї і зажадала, щоб він негайно залишив палату. Давид посміхнувся, рішуче зняв ковдру:

- Коники будеш викидати вдома, Нарбутова.

Підсунув стільця, взяв стетоскоп і розстебнув на її грудях піжаму. Наталка заплющила очі, їй стало млосно: лежить перед ним майже гола. Давид вислухав її, потім довго простукував тонкими сильними пальцями.

- Ти, Наталко, не соромся, я ж тебе готував до операції, а крім того, ти для мене просто пацієнтка.

Наталка після операції почала швидко повніти і кожного разу, коли приїжджав Платон, скаржилась:

- Уже нічого натягнути не можу на себе. - Безсоромно, як здавалося чомусь Платонові, розстібала халат і показувала йому наліті груди і стрункі повні стегна.

Кров стугоніла в Платонових скронях, але він не наважувався стиснути в обіймах це хтивє тіло, відводив погляд убік:

- Так, ти поправилась, Наташо.

Завжди Платон приїздив до Наталки вранішнім поїздом, а до Сосонки повертався вечірнім. Цього разу вона його не відпустила:

- Переночуєш тут, у мене...

Платон залишився. Ловив себе на тому, що за цей час він уже відвик од неї, вона лежала перед ним ніби чужа.

Вранці, коли вона повернулася з умивальні до палати, там уже сидів Давид. Наталці було соромно, що він бачив зім'яті простирадла, ліфчик на подушці. Але Давидові, здавалось, усе було байдуже. Він вислухав її, полічив пульс.

- Багатенько, - констатував сухо.

- Можливо, - спалахнула Наталка. - Тут ночував мій чоловік.

Давид не звернув жодної уваги на її тон.

- Це не будинок побачень.

І раптом Наталка заплакала. Заплакала від злості, від сорому, від власного безсилля.

Давид дав їй бром, вклав у ліжко:

- Наталочко, не треба... Заспокойся... Отже, ти пробудилася до життя... - Він гладив їй коси, наче маленькій ображеній дівчинці.

І якби Наталка цієї хвили поглянула на Давида, то побачила б дивний вираз його обличчя. Він дивився вже на неї не як на пацієнтку, а як на гарну жінку... Ось вона лежить перед ним зморена й безсила, тремтять пошерхлі губи. Давид вийшов.

Ольга Аркадіївна за кілька місяців перетворила свій будиночок у справжній рай. Ідеальна чистота і порядок в кімнатах, те саме і в саду, і на городі. Цього року рясно вродили полуниці - три врожаї зібрали, а зараз вгиналися яблуні від важких плодів. Полуниць було до погибелі, і якимось сусідка - дуже мила Карпівна - запропонувала:

- Навіщо ж добру пропадати, Ольго Аркадіївно? Давайте я продам. - І винесла вранці два кошики на базар, а по обіді віддала гроші.

- Тільки ж Нарбутову не обмовтеся, - попросила Ольга Аркадіївна.

- А яке діло чоловікам до нашого хазяйства? - відмахнулась Карпівна. - Хай не втручаються.

- Хай не втручаються, - повторила Ольга Аркадіївна. - Я тут хазяйка.

"Не втручайся" - це дуже влаштовувало Михайла Костянтиновича. Вийшовши у відставку, він зовсім по-іншому почав сприймати світ. Не було головного в житті - роботи. Він просиджував днями в саду й читав. Але довго так тривати не могло. І якимось він сказав дружині:

- Я влаштуюсь на роботу.

- У тебе нема ніякої спеціальності.

- Набуду.

- Підеш учнем до якогось токаря?

- Піду.

- Ти був і залишився фантазером, Михайле, і це завжди нам виходило боком...

- Я тебе не розумію, Ольго. У нас дружна сім'я і ти ніколи...

- Так, так, у нас дружна сім'я, і я ніколи не перечила тобі. Навіть тоді, коли ти відмовився їхати до Німеччини... Інші поїхали... А ми сидимо в цьому закутку, - в'їдливо

промовила Ольга Аркадіївна.

- Нам і тут непогано.

- Ти завжди намагався не бачити і не чути нічого поганого.

- Я - оптиміст... і бачив дуже багато поганого на війні і намагаюсь дивитися на все інакше.

- Я теж була така, Михайле, поки ти ходив у полковниках, а зараз, зараз я... боюся цього життя. - Сльози текли по її зеленому обличчю. - Нам доведеться на всьому економити...

- А як інші живуть?

- Я не хочу думати про інших, я зараз думаю про нас, про Наталку.

- Головне, щоб вона була здорова.

- Прийде старість, а в нас ніяких заощаджень... Як Наталка житиме? - уже ламала руки Ольга Аркадіївна.

- У неї є чоловік.

- Чо-ло-вік?! Ха-ха-ха, - зайшлася нервовим сміхом Ольга Аркадіївна. - Отой нещасний голова колгоспу, для якого поросна льоха дорожча за дружину?

- Ти несправедлива до Платона, - заперечив Нарбутов. - Він - людина високої честі і обов'язку. На таких, як він, тримається наша держава.

- А держава що, пропала б, якби він жив з Наталкою тут?.. Якби не ти, то я нізащо не дозволила б їй тоді поїхати в Сосонку.

- Наталка тебе не послухала б... Зрозумій, то була любов... благородний порив... і...

- Завжди ти зі своїм благородством носишся. Гадаєш, що він там за ці роки не завів собі якоїсь кралечки? - Ольга Аркадіївна зосереджено витирала обличчя.

- Не знаю і не хочу про це думати, - відмахнувся Нарбутов. - Ти, Ольго, дуже змінилася.

- Не заперечую. Я просто, милий мій, починаю мислити реалістично - на двісті карбованців твоєї пенсії... мінус податки, внески, - загинала пальчики, - утримання машини, витрати на дім, газети, телефон...

- Облиш ти ці розмови! - обірвав її Нарбутов.

Ольга Аркадіївна взяла зі столика пляшечку і демонстративно почала капати в склянку з водою валер'янку.

...Восени Наталка мала виписуватися з клініки. Платон відпросився в Мостового, хоч пора була гаряча: хлібоздача, сівба і ще десятки невідкладних справ, які виникали щоденно.

- Їдь, Платоне, без тебе вправляться. Та привозь уже Наталку, скільки ж тобі мучитись? Привіт від мене, - казав Мостовий.

- Я хочу машиною поїхати, може, справді заберу.

- Ти її на своєму газику розтрисиш по дорозі. Бери мою "Волгу", - порадив Олександр Іванович.

- Дякую.

Перед від'їздом Платон тримав велику раду з Васьком.

- Треба, Васю, навести порядок в наших апартаментах... Побілити, чи що?

- І підлогу пофарбувати не завадило б, - додав Васько. - Ти їдь, Платоне, а я тут усе зроблю. Попрошу тітку Ганну, Мотрю Славчукову... Не хвилюйся. Так нам буде добре, як приїде Наташа! Правда?

- Правда.

Платон приїхав у Ясноград вранці. Наталка вже чекала на нього. В коротенькій білій спідничці і білому светрі стояла біля воріт лікарні. Згодом приїхав і Нарбутов. Усі разом обійшли лікарів, сестер і няньок - дякували.

Удома на них чекала зі святковим обідом щаслива Ольга Аркадіївна.

До столу запросили, звичайно, і райкомівського шофера Микиту - кремезного парубійка з соромливою дівочою усмішкою.

Випили за здоров'я Наталі.

- А ви чого ж не п'єте, Микито? - запитала Ольга Аркадіївна.

- В дорогу ми не п'ємо, - чомусь сказав про себе у множині шофер.

- А ти хіба сьогодні збираєшся їхати? - здивувалася Наталка, з докором дивлячись на Платона.

І хоч Платон справді збирався їхати сьогодні, та не змія сказати про це дружині.

- Я побуду ще, - безпорадно подивився на Микиту.

- Гадаю, що за цей день, який ти погостюєш у нас, з твоїм колгоспом нічого не скоїться, - пильно стежачи за Платоном, промовила мати. - Адже невідомо, коли ви ще зустрінетеся з Наташею.

- Я гадав, що ми поїдемо разом, Ольго Аркадіївно. - Платон так і не допив чарки.

Запала тиша. Байдуже длубалася виделкою в тарілці Ольга Аркадіївна, мовчав Нарбутов. Мовчала Наталка. Микита, подякувавши за обід, вийшов з кімнати.

- Невже ви, - останнім часом теща іноді зверталася до Платона на "ви", - неville ви думаєте, що Наталя може зараз їхати у вашу Сосонку? Свята наївність! Після того, що вона перенесла? Вона мусить бути ще кілька років під постійним наглядом лікарів. Це азбучна істина. Дивуюсь, Платоне, як ви могли не подумати про це?..

- Ситуація складна, - сказав, аби щось сказати, Нарбутов і втопив очі в миску з борщем. Йому було соромно за безцеремонність, з якою розмовляла з Платоном дружина. Наче із стороннім.

- На жаль, я не зможу зараз поїхати, - вимушено посміхнулася Наталка Платонові.

- Я так люблю Сосонку!

- Але мені сказав професор Крещенко, що ти... майже здорова, - несміло заперечив Платон.

- Майже - це ще не здорова. - Ольга Аркадіївна почала збирати посуд. - Ми її витягли з того світу не для того, щоб вона знову злягла. Ми ж з вами культурні люди і повинні розуміти, що це не жарт - перенести таку операцію.

- Дуже складна була операція, - підтвердив Нарбутов, відчуючи свою жалюгідність.

- Чай будемо пити в саду, - повідомила Ольга Аркадіївна.

Усі слухняно пішли до саду. Під яблунею стояв стіл, на ньому сичав самовар. Чай пили мовчки. Якись окремі нікчемні слова ніяк не могли зв'язатися в змістовні речення.

- Піду спочину, - промовив Нарбутов, зрадівши можливості щезнути.

- Наташо, тобі теж треба лягти. Пам'ятай про режим! - нагадала мати і пішла на веранду.

Наталя встала з-за столу і, похитуючи стегнами, пройшлася по стежці, зірвала червону айстру і кинула Платонові.

- Ти не гнівайся на мене, - куйовдила неслухняного чуба Платону. - Я не можу ризикувати...

- Але ж тоді ти приїхала? - згадав минуле Платон.

- Тоді мені було байдуже: жити чи вмерти... А зараз я хочу жити. Розумієш? Ти мене осуджуєш?

- Ні... Але як же ми будемо, Наташко?

- Що - як будемо? Жити? Переїзди до нас... Ні, ні, я ж забула, що ти ідейний, - саркастична посмішка зачепила краєчок рота Наталки.

- Ти знаєш, що я не переїду. Не можу. - Сірники ламалися, і він довго не міг запалити сигарету.

- Одвічна боротьба, - покусувала стеблинку Наталка, - любов і обов'язок. Бути чи не бути... Шекспір в оригіналі - диво! Я просто в захопленні! Ти багато втратив, що не знаєш англійської.

- Я втратив багато, - недопалок полетів на землю.

- Навіщо ви кидаєте недокурки, тут же не ферма, - почувся голос Ольги Аркадіївни з веранди.

Платон підняв сигарету і поклав у кишеню піджака. Зрозумів, що Ольга Аркадіївна стежила за ним і дочкою.

- Який у нас гість! Наталко! Ми такі раді! - знову почулося з веранди, і незабаром на стежці з'явився з букетиком троянд Давид Сокальський.

- Даруйте, що не міг вас, - звернувся до Наталки, - особисто випроводити з нашого похмурого царства - шеф тримав за поли халата, але зараз я поздоровляю вас з поверненням.

Наталя пальчиками доторкнулася до краю спіднички і грайливо вклонилася.

- Ви нас, ескулапів, лаєте, - Давид сів навпроти Платона. - А ми повернули Наташу з того світу, і, будь ласка, - одержуйте свою дружину.

- Спасибі, - щиро подякував Платон. - Я знаю, як багато ви особисто зробили для Наталки.

- Я - нуль, - махнув рукою Давид. - Чорнороб. Шеф - то чарівник. Ми з ним розробили такі апарати, що... Наташа бачила.

- Я на них зовсім не розуміюсь.

- Ми два роки з Крещенком працювали над ними, як раби на галерах.

Платон помітив, з яким неприхованим захопленням дивилася на Давида Наталка.

- Пробачте, я попрошу Микиту, щоб заправив машину, - сказав Платон і пішов до

гаража.

- У твого чоловіка не дуже здоровий вигляд, - зробив професійний висновок Давид.
- Давай я обстежу його.

- Це від перевтоми, знаєш, як він працює? Та ще й настрій... ми йому зіпсували.

- О люди! - вигукнув Давид. - Хіба не можна обійтися без цього?

- Він чекав, що я поїду з ним, розумієш? А я... я боюся... Раніше я нічого не боялась, а зараз...

- А як він реагує на це?

- Хіба ти не бачиш?

Ольга Аркадіївна принесла чарки і коньяк.

- Чай, каву, Давиде?

- Просто коньяк, - він налив чарку по вінця. - Будь здорова, Наталю!

- Буду.

Микита порався біля машини.

- Що будемо робити, Платоне Андрійовичу, - зустрів Гайворона. - Поїдемо чи...

- Не знаю, Микито. Так вийшло, що...

- Та я бачу... Вопрос, як той казав, складний. По закону жінка повинна бути при чоловікові. Щоб від мене, к приміру, моя пішла, то я б такого наробив, що... - Микита почервонів і не сказав, що він наробив би.

- Бензину у нас вистачить? - поцікавився Платон. - Якщо ні, то поїдь заправся.

- Грошей не треба, у мене є талони. - Микита відчинив ворота і виїхав з двору.

Платон змушений був повернутися в сад.

- Що, ви збираєтесь їхати сьогодні? - Ольга Аркадіївна вдавано здивувалася.

- Проти ночі я не пущу Платона, - сказала Наталка.

- Вип'ємо, - запропонував Давид.

- Давайте, - Платон намагався бути веселим.

Потім вони провели Давида до трамвайної зупинки, попрощалися.

- За Наталку не турбуйтеся, Платоне, вона буде під надійним контролем. - Давид міцно, по-дружньому потиснув руку Гайворону і зійшов на площадку трамвая. Звідти помахав рукою. Це вже Наталці...

- Ні, ні, я спатиму в машині, - відмахувався Микита від запрошення Ольги Аркадіївни йти до хати.

- Ви, Платоне, будете спати в їдальні, - звернулася мати до Гайворона, - там у нас чудова тахта.

Наталка хотіла сказати матері щось різке, образливе, але стрималась. Чому це Платон мусить спати в їдальні, коли в неї є окрема кімната?

- Дякую, - сухо промовив Платон. - Я буду спати в саду, там теж чудовий тапчан.

- Так, так, Михайло Костянтинович теж любить на повітрі. - Ольга Аркадіївна пішла до кімнат і принесла постіль Платонові.

Нарбутов ось уже кілька годин лежав у своїй кімнаті, вдавав, що спить. Треба було б вийти до Платона, поговорити з ним, адже у них завжди були хороші стосунки. Але

що він йому скаже? Якби тільки Ольга. Він би пішов на все. Але що він міг зробити, коли знав, що сама Наталка не виявляє ні найменшого бажання їхати з Платоном.

Нарбутов чув, як зайшла, грюкнувши дверима, у свою кімнату дочка, як довго вовтузилась у спальні дружина. Нарешті він одважився. Тихо зайшов у кімнату до Наталки. Вона лежала, вткнувшись обличчям у подушку.

- Плачеш?

- Плачу, - здригались її плечі.

Нарбутов сів на край ліжка:

- Ти все обдумала, дочко? Ми з тобою завжди були друзями, скажи.

- Все, - Наталка припала до батькових грудей і заплакала. - Я розумію, що чиню нечесно, жорстоко... він не заслужив цього, але я не можу з ним поїхати. Я боюся... Щось зі мною сталося, батьку, після операції. Я сама себе не впізнаю.

- Ти його розлюбила?

- Я не знаю... Він такий добрий, чесний, але щось між нами обірвалось. Я почала думати лише про себе, лише про себе... Ой як мені тяжко, таточку!

- Ти повинна йому про все щиро розповісти, Наталко. Ти теж повинна бути чесна.

- Я не зможу... Якщо я йому скажу, я втрачу його назавжди. Розумієш, назавжди. - Наталка по-дитячому схлипувала і здавалася Нарбутову такою маленькою і беззахисною.

- На що ж ти сподіваєшся?

- Хай мине якийсь час, - шукала компромісу Наталка, - я ще подумаю...

Платон лежав з розплющеними очима. Легенький вітерець шелестів листям, навіваючи смуток. Трасуючою кулею впала зірка. "Щоб поїхала зі мною Наташа", - вмить загадав Платон. Ще в дитинстві чув од своєї бабусі, що треба лиш загадати своє найбільше бажання, коли падає зірка, і воно здійсниться.

Зірка безслідно зчезла в далеких зоряних світах - залишилося тільки Платонове бажання. Він ще не міг усвідомити, що повернеться до Сосонки сам, що, може, Наталка ніколи більше не приїде. Невже він втратив її? Платон згадав, як вона зустріла Давида. Вона закохалася в нього. Треба бути дурнем, телепнем, щоб не помітити цього.

Платонові захотілося виїхати звідси негайно. Розбудити цей нарбутовський дім, кинути їм слова своєї зневаги і мчати, мчати кудись світ за очі від них, від свого приниження, від свого безталанного кохання.

Але Микита хропів у машині і будинок спав. Їм не було ніякого діла до Платонових мук.

...Наталка в самому халаті навшпиньках вийшла зі своєї кімнати. Обережно зійшла по крутих сходах на перший поверх.

- Наталко, ти куди? - на порозі спальні стояла в довгій нічній сорочці мати.

- Куди мені треба.

- Вернись! - Ольга Аркадіївна заступила їй дорогу.

- Пустити, - холодно прошепотіла.

- Ти... ти... до нього? - лютилася мати. - Нізащо! Я розбуджу батька, якщо ти тільки

вийдеш з хати!

- Хоч чорта! - Наталка відштовхнула матір і вибігла на веранду. Довго не могла відчинити двері, не могла знайти вмикача, щоб засвітити світло.

- Божевільна! - крізь зуби виціджувала Ольга Аркадіївна. - Чого ти йдеш до нього?

- Я хочу з ним переспати, - кинула в обличчя ошелешеній матері. - І я тобі цього ніколи не прощу, ніколи! - Нарешті Наталка відчинила двері й вибігла в сад.

Вона не знала, де спить Платон, вона нічого не бачила в темряві. Ішла, натикаючись на кущі, на дерева, як причинна. Цупкі гілляки чіплялися за поли легенького халатика, шматували його, дряпали Наталчине тіло. Де він? Де він? Наталка скинула з себе шмаття, що колись було халатом, і гола, як привид, блукала цим чужим садом.

- Платоне, Платоне, - шепотіли її уста.

Він підхопив її, знесилену і вимучену, на руки, поклав на тапчан. Наталка впилася сухими, гарячими губами в Платонові уста і вже не бачила нічого...

Микита завів машину, відчинив ворота, даючи зрозуміти господарям і Платонові, що вже час їхати.

Ольга Аркадіївна, вимушено посміхаючись, подавала снідання.

- Не вдавай з себе грічну господиню, - сказала їй Наталка, поки Платон вмивався. - Це огидно.

- Наташенько, ти пробач, я нічого не хотіла, просто подумала, що ти застудишся, - виправдовувалася мати.

- Не бреш, - грубо обірвала її Наталка. - Я тобі цього ніколи не забуду.

За сніданком майже не розмовляли. Платон випив тільки чашку кави і встав з-за столу:

- Дякую. Нам пора.

- Ви ж приїдьте, - видавила з себе посмішку Ольга Аркадіївна.

- Неодмінно, - бовкнув Нарбутов.

Усі вийшли проводити Платона до воріт. Він сухо попрощався з батьками дружини, підійшов до Наталки. Якусь мить стояли мовчки. Потім Наталка рвучко обняла Платона:

- Прости мені, прости...

Він відчув на губах солоний присмак її сліз.

* * *

Васько попросив Ганну Кожухариху та Мотрю Славчукову, щоб допомогли побілити хату, а ті вже шаснули по селу - і зранку в господі Гайворонів метушилися і Ганна, і Мотря, і Марія Снопова, і Катерина Лісняк, навіть Текля Динька прибігла з відерцем вапна. Згодом поприходили Світлана Підігріта і Софія - теж допомагати.

- Ми тут, Васько, хороми зробимо.

- Добре, що вже Наталка приїде, то хоч поживете по-людському. Без жінки й хата тюрма, - щебетала красуня Мотря.

Поки білили кімнати, дівчата попрали рушники і фіранки, вишкребли підлогу.

Прийшов із своїми інструментами і Никодим Динька:

- Може, яка теслярська робота буде?

Михей Кожухар приніс фарби для підлоги:

- Дуже фабрична, вмент сохне.

- Міг би колгосп, - міркував Динька, - і кращу хату голові збудувати. Де ж вони тулитимуться отут з жінкою та Васьком?

- Воно, конешно, можна, але той... - не дуже зрозуміло висловився Михей.

- Що "той"? - примружився Динька.

- Народ ще той... не весь... комуністичеський. Почне писати на Платона всяку антимонію.

- А нехай їм руки покорчить, - кляла, не знаючи ще кого, Текля, - як вони не бачать того добра, що Гайворон їм зробив.

- Премії роздав половині села, - й собі озвалася Ганна, - вже й забули про ті колядинські злидні.

- Господи, - зводить очі до стелі Текля, - як їм уже мало, то нема правди на землі! Тисячі позносили в ту збирательну касу та хати, як дзвони, мурують, на мацоклетах по всьому району гасають - і писати на Гайворона? - Текля вже була впевнена, що на Гайворона кимсь зводиться чорна брехня.

- Мотю, он які патьоки по стіні пішли, - сплеснула в долоні Катря Лісняк.

- Ой, не вчіть мене, Катрусю, бо я вже як вмащу, то й сліду не побачите.

- Ти ще можеш. Згадаю, яка ти була дівкою, то аж в грудях холоне, - зітхнув Кожухар.

- Ти в мене захолонеш, дивись, - пригрозила Ганна.

- Якби ж вернулося моє дівування, - замріяно прошепотіла Мотря. - Я б не так свою життя прожила.

- А як же б ви її прожили? - заглядає у вікно Світлана.

- Красиво прожила б... гордо. Щоб ніхто мені слова поганого не сказав, щоб чоловік на мене молився...

- А твій не молиться?

- Не молиться. Серце в нього добре, а сам же темний. Все, що доброго в ньому, лежить десь на дні душі, а зверху черствий, як торішній сухар. Я вже й кажу йому, не бійся ти ніжності своєї і любов свою до мене не гамуй... Учु дурня, вчу, а він... - печаллю заволокло Мотрині очі.

- У кожній людині щось добре є, - роздумує Кожухар, - у одного лиш воно зверху, а в іншого чорти його знають і де.

- Он Коляда який був клятий, - похитує головою Текля, - а тепер і не впізнати.

- То Маланка його врятувала від люті, був би сам себе з'їв.

- А все любов, - зітхає Мотря. - І чого воно ото між людьми нема повного согласія? Держава ж така, що кінця-краю їй нема, багата, і закони ж такі партія пише, що тільки добро роби, а є ще й ледарі, й дурні, й злодії...

- Ті до зірок уже летять, а інші в болоті грузнуть.

-Усе в боротьбі, про це ще Карл., товариш Маркс писав, - сказав Кожухар.

- Ти там знаєш, що він писав, - махнула віхтем Ганна.

- Я лекції в клубі слухаю, - мовив Михей. - А ти лиш кіно знаєш, а без політики тепер, Ганю, не може чоловік жити. Ось я, сказати, вирощую всяку городину. А воно й картопля, й морква, й цибуля - все політика. Завезуть мої продукти в Донбас чи Ленінград - бачить робочий чоловік, що всього повнісінько, - у нього дух піднімається, бо, значить, і про нього хтось дбає. Іде він тоді в шахту чи до верстата і дає норму. А це я йому дух підняв. Політика.

- Весь робочий клас на тобі тримається, - попихкує цигаркою Динька.

- Хтось тримається, ордена мені не за пісні дали, - не здається Кожухар.

- Ото вже хвалиться! - Ганна кидає ніжний погляд на чоловіка.

- Ми теж при орденах, а галасу не здійсмаємо, - запишалася Текля. - Але вже як правду сказати, то могли б мені й вищого дати, бо я ж на тих буряках і постаріла.

- Чоловік при всякому ділі старіє, - сказав Никодим. - Хоч царем живи, хоч в ріллі ходи. Але в полі старіти краще, все якась користь людям.

- Робочий чоловік, то є найголовніший чоловік на землі, - зауважує Михей.

- Це при нашій владі стали ви такими головними, - озивається Катря Лісник, - відміряли вже вам того почоту повною міркою.

- Це правда, - погоджується Кожухар, - бо, значить, свобода і рівноправність. Батьки ще в ярмах ходили, а ми - той в депутатах, той в ревізійній комісії, той бригадир...

- Мої тато, щоб побачили, що ми з Теклею з орденами Пошани ходимо, другий раз, царство їм небесне, померли б, - легенько водить фуганком Никодим.

- Ти чоловік майстровий, - каже Текля. - А хто подумав би, що Савці Чемерису ордена Трудового почеплять?!

- Він з перших днів у колгоспі при конях. І це треба розуміти, - заперечує Динька. - Зараз все машини, а Савка на своїх коненятах чотири п'ятирічки виконав. Я б для Савки не пошкодував і Героя.

- Що ти його з Ничипором рівняєш? - знизала Ганна плечима. - Ничипір все своє життя в цю сосонську землю вклав.

- Як і всі люди. Не гірший він у мене й не кращий, - подала голос з другої кімнати Марія Сніп. - На цю Ничипорову зірку всі робили. Хай би Платонові дали, він молодий, а Ничипір і медаль взяв би...

- Платон ще заробить, - сказала Мотря.

- Їй-богу, славно буде в хаті, - милується Катря. - Як ото в хаті лад та мир, то й жити веселіше. Де вже я не бувала, а моя хата мені найкраща.

- Це ми ще за пороги батьківські тримаємося, - промовила Марія, - а молодим уже все одно. Поїде з села, і в серці в нього не тьохне.

- А що б то було, якби всі до своєї печі прикипіли? - розводить фарбу Михей. - Треба ж щоб і заводи працювали, і шахти, і вчених треба, і артистів для хору... Хай їдуть, аби лиш не забували рідної хати та землі, яка їх вигодувала.

- Степка в артистки пішла. Отой, що з кінофабрики на її весіллі був, забрав, Лебідь, - згадала Мотря.

- Може, й вивчать. Степка дівка з понятієм, - сказала Ганна. - А краси такої світ пройдеш - не побачиш. Що вже очі, що вже личко, що вже нога під нею - сохрани й помилуй.

- Могла б і в цій хаті хазяйкою бути, - зітхає Текля.

- Не судилося.

- Кинула Кутня і - в білий світ, як в ополонку.

- То вона від любові своєї тікала.

- Ой не втечеш від неї.

- А я вам скажу, що й Наталка не гірша. Таке славне дівча було, як намальоване.

- На вроду і на воду однієї мірки нема.

- Це вже що кому до серця.

- Хто любить попадю, а хто попову дочку.

Другого дня вранці приїхала Галина. Молодиці ходили по дошках, які поклав Михей на підлогу - поки підсохне, розвішували фотографії, рушники. Мотря повитягала всі, які тільки були, подушки, підбила їх, і подушки лежали білими лебедями на ліжках.

- Ой спасибі ж вам, - дякувала Галя, - чого ж мені не сказали?

- Справились, Галино, й без тебе. Ми ж по всьому селу об'явили той... бойкот... Тьху, аврал, - засміялася Мотря.

Хату побілили й з вулиці. Никодим Динька підправив віконниці, Михей пофарбував їх у голубий колір, і хата аж сміялася.

- Хай живуть щасливі, - побажали на прощання молодиці й розійшлися.

Галина так і не дочекалася Платона й Наталки, поспішала в Косопілля, бо треба було забрати Андрійка з дитячого садка.

- Як тільки приїдуть, ти зразу ж подзвони, - наказала Васькові.

- А то ж як, Галю.

Васько повідчиняв усі вікна й двері, щоб швидше висохла підлога, а сам пішов у свою майстерню - мав закінчувати приймач, але щось пропала охота маракувати з усякими конденсаторами та напівпровідниками. Як тільки вулицею проїздила якась машина, Васько вибігав до тину: ні, не вони.

Хтось тихенько постукав у двері, Васько вийшов. Перед ним стояла Олеся: в руці згорнутий трубочкою зошит.

- Задача у мене з геометрії не виходить, - сказала, немов пробачаючись.

- Заходь, Лесю, - запросив до хати.

- Ой ні, у вас так пофарбовано славно... Ходімо в садок.

Сіли за столиком у садку, не поруч, а напроти одне одного. Васько прочитав задачу.

- Знаю. Це дуже просто, Лесю. Ось дивись, - Васько почав писати.

Лесі було незручно дивитися на перевернуті цифри, і вона змушена була перейти до Васька. Олесина русява коса наче вогнем обпекла Васькову щоку, і всі цифри,

трикутники, гіпотенузи злилися на папері. Васько трошки відсунувся, і цифри вималювалися чіткіше.

- Зрозуміла, зрозуміла, - закивала головою Леся. - Ти, Васю, - геній.

Леся знову згорнула трубочкою зошит і зібралася йти.

- Побудь ще, Лесю.

- А мені дуже ніколи, - загоряються лукаві вогники в голубих озерцях.

Васько довше, ніж дозволяв собі раніше, затримує погляд на ставній постаті дівчини і зітхає:

- Якщо ніколи, то...

- Ну, я ще посиджу трошки, - Леся граціозно піднімає сукенку і сідає на низенького стільчика.

Тепер Васько не може дивитися на Лесю, бо перед ним - голі дівочі ноги з золотавим пушком на литках, гострі коліна. Слово честі, дівчата з його класу показалися. Носять коротюсінькі спіднички - "міні" звуться.

- Я тобі повинна щось сказати, - ледь ворушить губами Леся.

Васько - самий слух. Що вона йому скаже?

- Ти не підходь до мене на перервах.

- Чому?

- Хлопці сміються.

- Хто?

- Друг твій. Алик Коза... Каже, що ми навмисне остаємося після уроків випускати стінгазету.

- Я з ним поговорю.

- Тільки не бийся.

- Добре, - обіцяє Васько, хоч знає, що намить ший Козі. - А хіба ми не можемо з тобою дружити?

- Я не знаю.

- Ми ж не піонери вже.

- Я не знаю, Васю, - повторює Леся.

- Можемо, - вирішує Васько.

Леся йде. Васько проводить її до перелазу і думає: "Ось як буду в дев'ятому або в десятому класі, тоді під руку ходитиму з Лесею по селу. І нехай лиш спробує Коза або ще хтось посміятись!"

- О, дивись, - показує Леся на паркан, - дурний Коза написав.

"Леся + Васько = любов", - прочитав Васько.

- Витри, Васю, бо ще побачить хтось, - злякано прошепотіла Леся й побігла.

Васько вирвав жмут трави і довго тер почорнілу дошку ледве зітер "любов". Ну, начувайся, Коза!

Уже вечоріло, коли біля хати зупинилася райкомівська "Волга". Васько вибіг і почав одчиняти ворота.

- Не треба, Васю, - вийшов з машини Платон.

Тільки тепер Васько побачив, що, крім шофера і Платона, в машині не було нікого.

- Не приїхала? - зразу посмутнів Васько.

- Не приїхала. - Платон попрощався з Микитою і пішов до хати. - Що ж це ти наробив?! Палац!

- Це не я. Це - люди. Чому вона не приїхала? Хвора? Їй погано? - засипав запитаннями Платона.

Платон мовчав.

- Ні, ти мусиш мені сказати, - не по-дитячому серйозно дивився на брата.

- Я ще й сам не знаю, Васю, - роздумував Платон, чи сказати Васькові все, чи змовчати.

- Що вона тобі сказала? - не відступав Васько.

- Василю, ти вже майже дорослий, тобі п'ятнадцятий... Я тобі все скажу, як братові і... другові... Думаю, що Наталка ніколи вже не приїде сюди.

- Не допомогла операція? А ти ж казав, що все добре...

- Наталка дуже перемінилася...

- А писала торік, що повернеться, і ми знову будемо їздити з нею на голубому візку...

- Їй уже не потрібний візок... Ні ти, ні я... Вона розлюбила мене. Приховує ще сама від себе, але я знаю, що це так.

Очі меншого брата поійнялися вологою. У Васьковому житті Наталка була першою людиною, яка зрадила його.

3

Платон їхав до видубецьких горбів. Вони огинали Сосонку півколом, спокійні й величні. Можливо, колись вони були гордими й неприступними горами - аж поки безжальні північні льоди не стерли їхньої краси. З давніх-давен розорювали їх люди, засівали пшеницею, і шуміла вона буйно під вітрами.

Гайворон любив ходити на Видубецькі гори. Ще як був маленький, то батько казав йому, що за ними народжуються світанки, а цього людина не забуває.

Газик важко повз угору, дорога була розбита тягачами й скидалася на рану, що перетяла могутні груди видубецьких горбів. На найвищому з них - Видубі - стояла почорніла дерев'яна бурова вишка, ще кілька таких самих височіли вдалині. Уже рік, як спеціальна бригада геологів поставила їх на цих горах - брали проби ґрунту і відвозили в спеціальних ящиках до Києва. Геологи були не дуже говіркі люди і тим більше нікому не розповідали, що вони шукають. Начальник експедиції професор Сергій Володимирович Фурман, приїхавши до Сосонки, завітав до Гайворона, відрекомендувався.

- Просимо вас, Платоне Андрійовичу, допомогти, якщо виникне потреба. - Фурман подав дозвіл на проведення геолого-розвідувальних робіт.

- Гаразд, - погодився Гайворон, - Що ж ви у нас шукатимете? Нафту? Вугілля?

Професор відвів погляд убік.

- Не хотілося б передчасно говорити про це, зараз ідеться тільки про розвідувальні роботи.

Гайворон зрозумів, що своїм запитанням поставив професора в незручне становище.

- Чим же ми можемо вам допомогти?

- Добре було б мати невеличке приміщення для нашої експедиції, хоча б дві кімнати... Ну й поселити моїх товаришів. - Професор розстелив перед Платоном карту з безліччю позначок, ліній. - Нас цікавить район Видубецького гірського кряжу. Так, так, не дивуйтеся, тут були колись гори. Високі.

- А ми їх засіваємо, - усміхнувся Платон. - Зараз там пшениця.

- Почнемо роботи після жнив, - пояснив професор, - а поки підвеземо матеріали. Збитків ми вашому колгоспові не заподіємо.

Платон чув про Фурмана. Лауреат, Герой Праці. Ясна річ, і в Сосонку він приїхав у важливій справі. Коли зайшла мова про експедицію в райкомі, то Мостовий сказав Платонові:

- Ти зроби для них усе, може, сьогодні-завтра вирішиться доля твоєї Сосонки.

- У Сосонки є своя доля...

- Але вона може бути кращою, Платоне. Якщо підтвердяться їхні прогнози, то... - Мостовий нахилився до Гайворона. - Вони шукають уранову руду.

- Уран? У Сосонці?

- Поки що це лише прогнози, так би мовити, не для преси.

Одразу по жнивах з'явилися на горбах вишки, викликавши багато чуток та пересудів у Сосонці. Одні говорили, що шукають нафту, інші - вугілля, хтось доводив, що вдарять скоро з-під землі цілющі джерела. Та згодом звикли і до вишок, і до тих, хто працював біля них: свердлять землю - видно, для науки треба.

Платон часто зустрічався з Фурманом та іншими членами експедиції, і хоч його дуже цікавили результати пошуків, не розпитував. Йому було досить подивитись на професора, як усе ставало зрозуміле. Якщо був успіх, то невисока худорлява постать Фурмана світилася. Професор не вмів приховувати своїх почуттів: блищали його очі, і зморшки навколо них схожі були на промінчики.

Зо два місяці тому до Сосонки приїхав секретар обкому партії Павло Артемович Шаблій і з ним ще кілька незнайомих Платонові людей. Гайворон, якого попередив Мостовий, зустрів їх у конторі правління. Шаблій поцікавився справами в артілі.

- Що ж, ордени вам дали даремно, - сказав Шаблій, - молодці, але зараз нас цікавлять ваші Видубецькі гори, Платоне Андрійовичу. Поїдемо.

У машині Шаблій познайомив Платона зі своїми супутниками:

- Арсен Климович Турчин - він уміє перевертати гори... Іван Петрович - має властивість бачити на тисячі метрів у глибину, а це, - показав Шаблій на кремезного сивого чоловіка, - фінансовий бог, постарайся, Платоне, подружитися з ним.

- Гадаю, Павле Артемовичу, - промовив фінансовий бог, - що нам усім треба тримати дружбу з Платоном Андрійовичем, ми - гості, він - господар.

Поки Сергій Володимирович Фурман доповідав приїжджим про результати досліджень своєї експедиції, Платон двічі обернувся своїм газиком у село, бо Мостовий запитав, коли зайшли до намету Фурмана:

- У Сосонці гостей частують?
- Олександр, але у мене ресторану нема.
- Давай по-солдатському.

Уже вечоріло, коли повернулися від найдальших вишок до намету.

- Диво дивнее, - сплеснув руками фінансовий бог, побачивши накритего стола. - І саме те, що я люблю, а мені забороняють їсти. Яке сало, товариші, а цибуля, а картопля яка! А карасі! І з перцем... Ну, я пропав.

Вийшли з намету, коли вже стемніло.

Ніч. Ясні зорі висіли над Видубецькими горами, над Сосонкою, поскрипувала головна вишка, ніби подавала таємничі сигнали з цих горбів у галактику...

Платон стояв на Видубі. Звідси далеко було видно: і село, і Русавку, і старого вітряка. Торік, коли налетіла на Сосонку перша весняна гроза, не вистояв вітряк: обламали вітри його крила. І бовванів він безкрилий, і схожий був на височенний надмогильний пам'ятник. Так здалося Платонові, коли під їхав якимось до вітряка. Двері були незамкнені. Після того, як він підбором відбив замка тієї, їхньої зі Степкою, ночі, ніхто вже не замикав його. Пахло прілим сіном і мишами. Чому ж ця буря пощадила вітряк, зламавши йому лише крила? Хай би розтрощила і порозкидала по всьому світі оці зчорнілі дошки, може, тоді забув би він про все, що сталося тут. Тільки він, цей вітряк, був свідком Платонового падіння. Саме Платонового, а не Степчиного. Вона була чиста і прекрасна у своєму коханні, а він... Він думав тоді про Наталку, а пестив слухняне незаймане тіло Степки. Чому стоїть цей вітряк? Платонові здалося, що, якби його не було, - він забув би про неї назавжди, вона б не приходила до нього самотніми ночами, не ярила душі. Платон намагався не думати про Степку, але досить було йому виїхати з села на поле, як цей вітряк нагадував про неї.

"Треба його знести, щоб і сліду не стало. Скажу завтра хлопцям, хай розберуть", - вирішив Платон.

Вранці біля стельмашні побачив заклопотаного Никодима Диньку, Михея Кожухаря і Полікарпа Чугая. Вони вантажили на воза дошки.

- Куди це ви, Никодиме Сидоровичу? - запитав.
- Крила поїдемо робити, - пояснив Динька.
- Які крила, для себе?

- Ми вже, Платоне, відлітали, - серйозно сказав Кожухар. - У вітряка крила обламало, Васько твій учора прибіг, сказав, то ми оце зібралися.

- Не можна, щоб вітряк без крил стояв, - додав Чугай, - він же наш.

- Не можна без крил, - роздумував Кожухар, - бо це все одно, коли б у мене забрали пісню... І ще казав твій Васько, що біля нього в старих окопах знайшли медальйони солдатські... Хай з крильми стоїть над тими хлопцями вітряк... Для історії життя хай стоїть.

- Хай стоїть, - сказав Платон.

Вітряк відремонтували, вкрили новою бляхою, пофарбували. Коли закінчили роботу, Динька запросив Платона і Макара Підігрітого подивитись. Підігрітий і Платон хвалили майстрів.

- Ні, ви погляньте на крила, - наполягав Динька. - Ніколи ще крил не робив, а тут...

- Славні крила.

- Якби не так глибоко в землю був укопаний, то міг би злетіти, їй-богу, - божився Динька.

Крила були голубі, наче пропелери, і тієї миті Платон справді повірив, що міг би однієї ночі злетіти вітряк у небо і поплив би над землею.

Годинник показував пів на третю. Гайворон підійшов до машини. "Треба було б помити її, - майнуло в голові, - та все ніколи. Нещасний ти, газику, - поплескав, як живого, по капоту, - скільки ми з тобою вже наїздили по цій землі. У дощ, в негоду, в заметіль, по бездоріжжю, по ріллі... Удвох".

У райкомі Мостового не було. Незмінний сторож Прокіп Минович Котушка вишкандибав назустріч Гайворонові.

- Удома Олександр Іванович, просив, щоб ви зайшли.

- Платон прийшов! Мамо, прийшов! - малий Андрійко кинувся до Гайворона і тієї ж миті високо злетів до стелі, підкинутий дужими руками Платона. - Літаю, мамо, я літаю!

Вийшла Галина, поцілувала брата.

- Нарешті, вже місяць не бачила, через райком треба тебе викликати, чи як? Чого ж Васька не взяв, хоч би пообідали по-людському.

- Та я ж думав, що на бюро викликають, Галю. Де Олександр?

- До перукарні пішов. Ну, розкажуй, - провела брата до кімнати.

- Сіємо, буряки скоро почнемо копати, силос заготовляємо...

- Силос, буряки... Ніби це все твоє життя.

- А то ні?

- Привези мені силосу, Платоне, - щиро попросив Андрійко.

- Злізь, хай дядько спочине, - Галя хотіла забрати сина, але той міцно тримався рученятами за Платонів светр.

- Хочу силосу!

- Привезу, Андрійку, - пообіцяв Платон.

- Наташа тобі пише? - Галина пильно дивиться на брата. Худий, щоки позападали, пробивається сивина. Крута зморшка залягла між бровами, і, мабуть, від цього став суворіший погляд його карих очей.

- Недавно одержав листа. - Платон зітхнув, вийняв сигарету, запалив.

- Як вона?

- Тиск сто сорок на дев'яносто... Пульс уранці сімдесят, увечері - дев'яносто п'ять...

- І більше нічого?

- Я, Галю, звик уже одержувати не листи, а бюлетені.

- Боже мій, - печально промовила Галина, - доки ж це триватиме? Навіщо ви мучитесь?

- Людина мусить за все розплачуватись.

- Але ж не за любов? - заперечила Галина.

- І за любов. І ти не осуджуй Наташі, вона не винна.

- А ти? Ти винуватий? На таких, як ти, жінки молитися повинні.

- Знайшла святого, - криво посміхнувся Платон.

- А чого вона не приїде до тебе? Де ж та любов поділася, Платоне? - Галина нервово покусувала губи, наче хотіла стримати злі слова.

- Ще ніхто, сестро, не знає, куди дівається любов. Вона переходить в якісь інші категорії...

- А я чув, як тато казав мамі вночі, що він її любить, - поінформував Андрійко і одержав ляпаса від матері.

- Що ти мелеш? - стримувала посмішку Галина.

Андрійко заплакав і вибіг, у другу кімнату:

- А я чув, чув!

- У яку ж категорію перейшло ваше кохання? - Галина переборола незручність, викликану словами сина.

- Усе, як і раніше...

- Що ж, так і будете жити? Ти її любиш? Скажи правду.

Платон мовчав.

- Я не знаю... Зараз я вже не можу розібратись у своїх почуттях... Мені тяжко, Галю.

- Бачу. - Галина повернулася до вікна, щоб Платон не помітив, як наповнились слізьми її очі. - Сашко йде. Зараз я вас нагодую! А ти не хвилюйся, Платоне, все буде гаразд, от побачиш!

Увійшов Мостовий, підстрижений, чисто поголений. У кімнаті запахло одеколоном.

- Степка не приїхала? - запитав ще в дверях.

- Ти мене для цього викликав, щоб дізнатись? - Платон спідлоба глянув на Мостового.

- Та ні, у перукарні мені сказали, що приїхала така красуня, що вся Сосонка очамріла від подиву.

- Нам нічого чамріти, ми все бачили. - Надвое розкололася череп'яна попільничка

- Платон погасив недокурка.

- Що з тобою? - лише тепер Мостовий побачив мовби перекошене від болю обличчя Платона.

- Нічого. Наче в усьому районі світ клином зійшовся на Степці. Подумаєш, з'явилася нова кінозірка! Бріджіт Бардо! Інга Томбрзинська!

- Юпітер, ти гніваєшся...

- Сашко, прошу тебе, досить.

- Платоне, зрозумів, мовчу. Галю, давай обідати! Я зараз. - Мостовий вийшов на

кухню.

Гайворон картав себе за те, що не стримався в розмові з Мостовим. Треба заспокоїтись, забути нарешті про Степку і думати про серйозні речі. Треба сьогодні попросити Олександра, щоб допоміг придбати трактора і комбайна, мінеральних добрив.

Платон одчинив вікно, зметнув зі столу попіл.

- Увага, увага! Говорить Косопілля. Передаємо випуск останніх вістей, – почулося з репродуктора. – Як повідомив наш сосонський кореспондент Олег Динька, в Приморському закінчуються зйомки кінофільму "Чарівниця", в якому головну роль виконує колишня колгоспниця сосонської артіль "Рідне поле" Степка Чугай...

Платон жбурнув черепки у вікно і вийшов з кімнати.

У їдальні Галина з Олександром накривали стіл.

- Що будемо пити? Коньяк, горілку? – запитав Мостовий.

- Давай усе, що є.

Говорили про всякі дрібниці, терпляче вислуховували Андрійка, Галина ввімкнула магнітофон. Платон зрозумів, що сестра з Сашком розробили своєрідний сценарій цього обіду, намагаючись вивести Платона з нервового трансy.

Два кольори мої, два кольори,

Оба на полотні, в душі моїй оба, –

печально повідав Дмитро Гнатюк.

- Ти чого мене викликав? – не витерпів Гайворон.

- На обід, – налив чарки Мостовий.

- Олександр, я твої обіди знаю. Ще треба м'яса? До нового року і грама не здамо. Ми півтора плана виконали...

- Хоч би за обідом не говорили про ці плани, – перебила брата Галина.

- А тато дасть догану Платонові, – запевнив Андрійко.

Усі засміялися.

- Сьогодні мені дзвонив Шаблій, – після паузи сказав Мостовий. – Рада Міністрів розглянула результати експедиції Фурмана і ухвалила рішення розпочати будівництво уранового рудника в Сосонці. Вітаю, Платоне, двадцяте століття стоїть на ваших порогах у всій своїй величі.

Гайворон відсунув чарку і якусь мить мовчав. В уяві одразу постали Видубецькі гори, розриті ковшами екскаваторів, бульдозерами...

- А ми почали там сіяти, – наче сам собі сказав Платон. – Припинити?

- Ні. Ми не знаємо, коли почнеться будівництво. Сійте, а там побачимо, – непевно відповів Мостовий.

- Добре, якщо треба... Нам тих горбів не шкода, землі у нас вистачить. Що ж, давай вип'ємо... За майбутнє! – Платон підняв чарку.

Галина вмовляла Платона залишитися ночувати, але він відмовився. Попрощався і звично сів за кермо.

- До зустрічі, про машини не забудь, Олександр! – нагадав Мостовому.

Двадцятье століття стоїть на порозі, згадав слова Сашка, довго воно йшло до Сосонки. Уран. Коротке, динамічне, різке слово містило в собі страшну силу, наповнювало душу Платона якимсь дивним передчуттям.

4

Довгі зимові ночі. Михей Кожухар певен, що вони створені для того, аби людина могла подумати про життя. Весною чи влітку стільки роботи навалюється на трудящого чоловіка, що йому ніколи замислитись над чимось великим і значним. Прийдеш з поля або з городів, сорочка трьома потами проїнята, від утоми все тіло немов оловом налите, впадеш на подушку і сну ніякого не побачиш, а Ганна вже будить:

– Вставай, вставай, мій старенький, пора. Сніданок на столі.

А на роботі? Це лише той, хто нічого не розуміє, може сказати, що у бригадира легке життя, мовляв, організовуй та командуй. Організувати Кожухар ще може, а ось командувати – зась. Як ти будеш тими жінками та дівчатами командувати, коли вони не тільки окрику не зносять, а навіть сердитого ока. Після того, як Гайворон звільнив з посади завідувача ферми за те, що крикнув там на якусь доярку, таку силу за собою почули жінки, що тепер усі бригадири до них звертаються на "ви". Власне, Кожухар і не проти, що Платон такі порядки завів, але воно трохи незвично.

Раніше було й скажеш: "А чого це, Соломіє, досі цибулі у вінки не пов'язала, переробилася?! На бісового батька нам така робота". А зараз ти підходь до неї з іншого боку: "Чи не змогли б ви, шановна Соломіє Трохимівно, до вечора цибулю у віночки пов'язати?" Каже: "Будь ласка". Не було б обидно, якби цій Соломії Трохимівні хоч годів сорок відлічилося, а їй всього двадцять. Але порядок є порядок, і Кожухар дотримується його.

Зате вже взимку Михеєві, як той казав, курорт. До парників заглянеш, насіння на схожість перевіриш, добрива вивезеш і – вільний ти чоловік. Кожухар забирає з бібліотеки підшивки ілюстрованих журналів і читає... Ну і, звичайно, газети. Начитається, а потім іде до Леонтія Гнатовича Горобця – дуже авторитетного "міжнародника" – і там до подробиць розбирають кожну подію.

А ночами думає Михей Кожухар про життя. І про своє, і про людське. Нині уже можна жити. Перевів колгосп Гайворон на грошову оплату, і це вже дало себе знати, щомісяця одержуєш гроші, як, скажімо, на заводі. Тепер уже нікого не доводиться заганяти на роботу або припрошувати. Щоденні наряди бригадирські Платон відмінив. Раз на тиждень складуть план і – виконуй, бо ти господар у своїй бригаді. Це Кожухареві до душі. Ніби й не помітили люди, як Сосонка, відколи Гайворон став головою, вирвалася вперед по всіх показниках. Урожаї – найкращі в районі. Чоловік за тридцять райком партії до урядових нагород представив. Є в тому списку й Михей, але що там наперед загадувати.

"Дуже чутливі люди наші до кожної переміни, – думав Михей. – Як ото ще колись податки брали за садки – повирубували потихеньку, відмінили – знову закучерявилися на обійстях садочки. Заборонили тримати по дві чи три свині, – будь ласка, зі свічкою

поросяти не знайдеш... Слава богу, – за традицією згадує всевишнього Михей, – зараз уже припинили оцю колгоспну шарпанину. То воно зразу і далось взнаки. Солдатом, к приміру, командувати треба і необхідно, бо то служба, а селянином з його землею як ти будеш командувати згори, коли до кожного поля треба свій підхід мати?

Ні, тепер уже можна жити. Меблів у крамниці не до купишся, матерію дорогу вмить розбирають, бо при грошах люди. Никодим Динька зі своїми майстрами нарозхват. Хати зводять величезні, а це вже прийшла мода на двоповерхові. Колись найкраща хата Макара Підігрітого тепер їм і в підметки не годиться".

– Михею, ти що, не спиш? – питає дружина.

– Та не сплю, Ганю. Про жизнь думаю.

– Про що ж саме? Про свою бригаду?

– Про все, Ганю. І про бригаду, і про Гайворона, і про Америку...

– На дідька вона тобі здалася проти ночі, ця Америка?

– Бо я – людина, Ганю. Мусить мені до всього діло бути, що на землі робиться.

– Мабуть, стільки див усяких на білому світі щодня коїться, що й не передумаєш, – присувається Ганна ближче до чоловіка.

– Життя...

– І наше з тобою спливає, здається, й не пожили, як інші, – зітхає Ганна.

– Чого ж, Ганнусю? – притискає до себе худенькі плечі дружини. – Як люди, так і ми. А те, що добра не нажили, як дехто... Зате я в кожній хаті – свій, і нашу не минають люди. Головне, Ганю, чисто прожити. Відчувати, що ти – потрібний чоловік усім.

– Як усім?

– Ну, к приміру, колгоспові, державі...

– Ого, ти про що!?

– Аякже. Про себе я не кажу, а ось держава наша і партія були б бідніші без Ничипора Снопа. Фронти усі пройшов, постріляний та порубаний вернувся і стільки того хліба виростив, що ешелонами не перевозиш! І сина свого, Юхима, до землі привчив. Або Платона візьми. Інший би вже давно на полковницькій автомашині десь би по асфальту гасав. Академію закінчив, що йому? А він у Сосонці, бо така, значить, у нього совість. Я вже не такий і великий чоловік, але теж дуже потрібний. І якщо я це відчуваю. Ганю, то й ходжу по білому світі інакше, з гонором.

– Їй-богу, Михею, оце в тебе таке понятіє від газет. Начитаєшся і бозна-що думаєш про себе.

– Ганю, я тобі завжди кажу, що все політика.

Ще зимовими вечорами Михей Кожухар ходив на заняття агрогуртка, який вів Гайворон. Людей набивалося повний клуб – цікаво було слухати голову колгоспу.

А потім сталося таке, чого Сосонка і не знала. Запросив якимсь Платон Михея Кожухаря і Ничипора Снопа і сказав:

– Прошу вас підготувати лекції на наступні заняття. Вам, Ничипоре Івановичу, сам бог велів розказати про комплексну механізацію обробітку буряків, а вас, Михею Федоровичу, прошу прочитати лекцію про заходи по підвищенню врожайності

городини. І про новий сорт картоплі, який вирощує ваша бригада.

Ничипір Сніп подумав і погодився:

- Я, може, не дуже по-вченому, але розкажу. Дещо мої хлопці вміють робити.

- А ви, Михею? - запитав Гайворон.

- Та що ти, Платоне? Щоб я ото вийшов на люди з лекцією? - замахав своїми довгими руками Кожухар. - Я краще заспіваю. Хай прийде Юхим з баяном, і я заспіваю.

- Будь ласка, але то іншим разом, а зараз нам потрібна лекція.

- А ти сам, Платоне.

- Я так не зумію, як ви.

- Ні, - категорично відмовився Михей. - Пісню можу, а лекцію не втну.

- Не вірю, щоб Михей Кожухар не зумів, - сказав Платон.

- Може, може, - підтримав його Сніп.

Це трохи похитнуло Кожухаря, і він погодився.

- Скільки ж я маю часу?

- Два тижні. Якщо вам потрібні книжки по городництву, приходьте, - запросив Платон.

Тепер цілими днями і вечорами просиджував Михей над книжками, щось виписував собі, а Ганна - й не дихала: лекцію пише Михей. Працював Кожухар спокійно, аж поки Олег Динька не почепив оголошення біля клубу:

"Об'ява. Товариші! Взавтра у клубі відбудеться чергове зайняття агрогуртка. Тема: "Городництво - високоприбуткова галузь нашої артілі". Лектор - бригадир городньої бригади тов. М. Ф. Кожухар".

Про оголошення сказала Ганна. Кожухар і сам, наче ненароком, пройшовся біля клубу, побачив - і тут спокій залишив Михея. Він перечитав усе, що написав у зошиті, і воно видалося йому нікчемним і нудним. Він пригадав усі лекції, які прослухав за останні роки в клубі, і вирішив терміново переписати свій виступ. "Хіба можна починати лекцію, - розмірковував Михей, - з картоплі й огірків, коли йде війна у В'єтнамі, чорні грецькі полковники встановили фашистський режим у своїй країні, коли в Америці спалахують негритянські повстання?"

Михей пішов до бухгалтера Горобця і виклав перед ним свої сумніви. Леонтій Гнатович як політик-міжнародник цілком підтримав Михея.

- Сучасна міжнародна обстановка дуже складна. Загострюється класова боротьба в країнах капіталу, імперіалісти роблять усе, аби тримати світ у постійній напруженості. Останні повідомлення з Близького Сходу про це переконливо свідчать. Майбутнє покаже...

Михей Кожухар прийшов додому і переписав лекцію. Сховав її у кишеню піджака, наче дорогоцінний скарб, і з тривогою чекав вечора.

Ганна випрасувала йому сорочку і примусила надіти новий костюм, на що Михей згодився після довгих умовлянь. Прийшли вони з Ганною перед самим початком лекції. Клуб був переповнений. На трибуні стояв мікрофон. Це стривожило Михея. Підкликав Олега Диньку.

- Що то таке?

- То з області кореспондент приїхав, хоче записати вашу лекцію про картоплю, - відповів Динька.

Михей витер спітніле чоло.

Прийшли Гайворон, Макар Підігрітий. У залі стало тихо.

- Дорогі товариші! - звернувся до присутніх Платон. - Почнемо нашу роботу. Мені дуже приємно, що лекція Михея Федоровича зацікавила багатьох колгоспників нашої артілі. Прошу вас, товаришу Кожухар.

Михей, обсмикуючи нового піджака, підійшов до трибуни, налив з карафки води і потягнувся рукою до бокової кишені. Зошита не було. Забув у старому піджаку. Якщо побігти додому, то це пройде не менше, як година... Пропав, осоромився на все село, на область. Ось кореспондент підсунув ближче до нього мікрофон.

- Прошу, Михею Федоровичу, - сказав Платон, не розуміючи причини такого довгого мовчання лектора.

І Михей почав:

- Ішов я оце зі своєю Ганною до клубу, не по баюрах ішли, а по мощеній дорозі, і ліхтарі нам світили, і людей ми бачили веселих і добре зодягнутих. Дивлюся зараз на вас, дорогі мої люди, і радію, що сидите ви у цій залі не просто, як робоча сила, а як господарі своєї артілі й землі. Про те, чого ми з вами досягли, - знають усі, і ми гордимось своїми врожаями і фермами, бо це зробили ваші руки.

Зала наповнилася гучними оплесками. Михей уловив щасливий погляд Ганни і раптом щез страх, невпевненість, що напочатку сковували його.

- Ми стали багатші за ці два роки, коли наш колгосп очолив Платон Гайворон, але не замкнулися у своєму Сосонському маленькому світі. Ми щедро віддаємо наше багатство своїй великій країні, бо тільки тоді, коли буде сильна вона, будемо щасливі ми.

- Правильно, Михею, - промовив Сніп.

- А наша країна мусить бути дуже міцною, бо перед усім чорним світом неправди, імперіалізму стоїмо ми, захищаючи не тільки свою свободу і свій комунізм, а свободу й незалежність усіх країн, які ідуть шляхом соціалізму.

Я не можу бути спокійний, і моя жінка Ганя не може бути спокійна в цей час, коли десь у світі ллється кров безневинних людей, коли напалм спопеляє ниви, коли зганяють арабів з їх рідних земель і розпинають борців за вільну Африку. І я в своїх думках лечу з нашої Сосонки до моїх далеких чорних і жовтих братів через моря і океани і кажу їм від себе і від Ничипора Снопа, від Мирона Мазура і від Макара Підігрітого, від Теклі і від Мотрі: тримайтеся, ви не самі. Ми з вами, бо як казав... Карл товариш Маркс: "Пролетарі усіх країн, єднайтеся!"

- От Михей! - захоплено вигукнув Савка Чемерис.

- Давай, Кожухар, по імперіалізму!

- Нас не залякають!

- Ми не одні фронти пройшли!

- Ми й по Берлінах ходили!

Відчуваючи підтримку всієї зали, Михей ще довго говорив про ворожі військові бази, що оточили нашу країну, про зміцнення обороноздатності Батьківщини.

- Десь хтось дивиться, - вів далі Кожухар, - на карту і бачить маленьке кружальце. Прочитає: Сосонка. І думав, що ж то за село таке, мабуть, глушина. Хай приїжджає та побачить. Наші поля здригаються від гуркоту машин, які веде Ничипір Сніп. Високовольтні електричні лінії висять під нашим небом. А Видубецькі гори! Ми бачимо на них тільки бурові вишки, а може, скоро відкриють ці гори свої надра. Благословен хай буде цей час, в який живемо і працюємо ми з вами!

Михей сів за стіл, бо його запросив Гайворон.

- Які будуть запитання до лектора?

- А як же з картоплею у нас буде? - вихопилась Текля.

Кожухар підвівся:

- Одне слово, наша бригада не підведе колгосп. Якщо пообіцяли, то все чисто виконаємо і перевиконаємо. Новий сорт картоплі буде!

- Спасибі вам, Михею Федоровичу, за чудову лекцію, - потиснув руку Кожухареві Гайворон. - Правда, ви трохи відійшли від теми, але...

- Не хвилюйся, Платоне, ми вміємо вирощувати і цибулю, і часник. Мені ж захотілося, коли побачив стільки людей, поговорити про життя, бо стільки передумаєш за ці довгі зимові ночі...

* * *

Ганна Кожухар як у воду дивилася, коли говорила своєму чоловікові про дива, котрі щодня кояться на білому світі. Сталося диво і в Сосонці: Михей Кожухар виграв по лотереї "Запорожця". Колись у районній чайній довелось Михеєві випити чарку з друзями, то буфетниця підсунула йому замість здачі лотерейного білета.

- Ні до чого він мені, - відмовлявся Михей, бо не вірив у дурне щастя.

Але буфетниця так подивилася на Кожухаря, так посміхнулася, що він не витримав і купив ще п'ять штук. Лежали собі ці квиточки в шухляді, аж поки Михей не одержав газети з тиражем виграшів.

- Дай-но, Ганю, перевірю. - Водив пальцем по рядках. - Цей не виграв, цей так само... Краще був би ще півлітра купив. О! Ганю! Тьху!

- Що там? Карбованця чи холодильника принесло?

- Машину. Ганю, їй-богу, "Запорожця" виграв. Ось пише...

Ганя й собі підійшла. Номери зійшлися.

- Виграли! - сплеснула руками Ганна.

- Оце-то так. - Михей ходив по хаті, не знаючи, що робити. А потім за шапку та до контори колгоспу.

І пішло по селу:

- Михей машину виграв!

- За всі злидні йому відплачено.

- А я, дурний, жодного білета не купив...

- Аби ж то знаття...
- Тепер уже поїздить!
- Ганна губу закопилить і вітатись не буде.
- Таке скажеш!
- Аби ж то знаття ...

За місяць Михея Кожухаря повідомили, що машина вже на станції Косопілля і її треба забрати.

Михей попросив Максима Мазура і Юхима, щоб допомогли йому. Хлопці погодилися і вранці вже були в Косопіллі.

- Де у вас тут машину звантажили? - запитав Кожухар сонного касира.
- Охо-хо, - виглянув той з віконця. - Скажем, скажем, усьо скажем...

Касир так їм нічого й не сказав. Знайшли начальника, і той провів на склад. Перевірили всі документи і аж тоді показали машину.

- Забирайте, бензину літрів з п'ять є.

"Запорожець" синів гладенькими боками, жовтів нікелем і витрішкувато дивився фарами на свого господаря. Максим сів за кермо, завів машину, і вони виїхали зі станційного двору.

- На Сосонку? - запитав Максим.
- Ні, в чайну. Інакше не можна.

Ісак Аронович - давній товариш Кожухаря, який знав уже причину відвідин Михея, запросив усіх до зали.

Випили по чарці, по другій. Потім Кожухар частував буфетницю, яка йому дала білети, кухарів і дуже довго умовляв випити Максима, але той відмовився: за кермом не п'ю.

Біля "Запорожця" зібрався чималий гурт цікавих, оглядали, обмацували, відтак привітали господаря, коли той трохи напідпитку вийшов зі своїми друзями з чайної. Михей із задоволенням розповів, як він виграв машину.

- А самі ж їздити умієте?
- Та вчили мене трохи хлопці, - показав на Максима і Юхима, - але... на тракторі.
- Це все одно, що перший клас маєте, - запевнив хтось під загальний регіт.

Оглянути машину Кожухаря, звичайно, зійшлося півсела. Михей витер "Запорожця" від мастила, і він тепер стояв на подвір'ї, як цяцька.

- Як же ти в ньому помістишся? - допитувався Савка Чемерис. - Ти ж як дишель, хіба влізеш?

Михей згинався в три погібелі, протискувався за кермо:

- Бачиш, уліз!

Голова Кожухаря впиралася в стелю кузова, а коліна стирчали аж біля перекладки керма.

- Як же ти будеш їздити, Михею? - не відставав Чемерис. - Тебе ж як скорчить, то й не випростаєшся.

- Я гнучкий.

Деякий час Кожухар при звичався до машини з допомогою Максима і Юхима. Вони вибиралися на рівну польову дорогу і тоді тільки допускали Кожухаря до керма. Він сидів скоцюрблений у машині і не тямив, з чого ж починати. Сяк-так заводив мотор, та коли доходило до зчеплення – починалися Кожухареві муки: він ніяк не міг, синхронно натиснути на педаль зчеплення і акселератор. Машину підкидало, і мотор глухнув. Нарешті якось освоїли цю операцію. Тоді почалося інше: коли доводилося гальмувати або переключати швидкість, Михей уже не міг, дивитися на дорогу, а лише на педаль, і "Запорожець" звертав у рівчак або намагався вирватися на ріллю чи в буряки.

- Куди ж тебе несе нечиста сила? – жалісно звертався до машини Кожухар.

Хоч що вже робили Максим з Юхимом, але їм так і не вдалося зробити з Кожухаря бодай поганенького водія. Михей міг ще сяк-так їздити по леваді, якщо, звичайно, не було поблизу стіжків сіна. А коли десь стояв хоч один, то "Запорожець", хотів цього чи не хотів Михей, неодмінно вмудрявся підібратися до нього і вгамселитись тупорилим передком.

- Мав бути цап, а вийшла машина. Чого тебе тягне до того сіна?

Ганна вже просила:

- Та продай ти цього "Запорожця", колись уб'єшся або скалічить він тебе.

- Ні. Я його таки загнуждаю і ще й тебе, Ганю, возитиму. Не може такого бути, щоб це залізо та було сильніше за чоловіка. – І вперто вчився далі.

Якось, поїздивши вдосвіта по луках і жодного разу не зіткнувшись із стіжком сіна, Кожухар вирішив, що науку закінчено. Пішов у бригаду, вирішивши ввечері зробити перший виїзд "на люди". Але скільки він не умовляв Ганну, щоб сіла в машину, та відмовилася:

- Хоч удовою ще який рік поживу, як я тобі не дорога.

- Ганю, я вже можу їздити і з заплученими очима.

- Ні, сам їдь, якщо милиць захотів.

Михей викотив "Запорожця" з подвір'я, бо заднім ходом боявся їхати, і сказав Ганні таким тоном, ніби він уже півсвіту об'їздив:

- Ну, я поїхав.

Зігнувшись утрое, Михей сів у машину. Ганна бачила, як "Запорожець" підскочив, ніби дурний бичок, загарчав і щез за хатою.

Михей тримав кермо з такою силою, що пальці аж посиніли. Їхав на першій швидкості, бо перевести на третю боявся.

Люди поверталися з поля, стояли біля контори колгоспу, коли раптом їхню увагу привернув "Запорожець".

- Михей їде!

- Сам їде!

- Тікайте!

Найголовніше було зараз для Михея проїхати поважно біля контори, бо там стояли Савка Чемерис, Мазур, Динька – всі, хто пророкував йому передчасну загибель. "Тепер

ви побачите, тепер ви у мене заговорите! – потішався Михай. – Я вам зараз такого коника викину, що ви..."

"Коник" був у тому, що Михай мав намір проїхати біля контори, розвернутися коло Диньчиної хати і зупинитися перед своїми товаришами, а потім уже гордо вийти з машини.

Повз контору Михай проїхав з честю, навіть посигналив. Тепер настала черга найскладнішої частини задуманої операції – поворот. Михай знав, що зараз за ним стежать десятки пар очей. Він повернув кермо ліворуч. "Запорожець" і собі звернув. Але тут Михай побачив, що не розрахував, зробивши такий широкий розворот, – машина їхала на криницю. "Треба негайно загальмувати, – згадав повчання Максима, але замість того, щоб натиснути на педаль гальма, Кожухар піддав ще більше газу, і "Запорожець" врізався в парканчик, а потім досяг і міцних дубових цямрин. Криниця здригнулася, але вистояла (її майстрував Динька). "Запорожець" побив фари, зім'яв перед і у відчаї замовк. Довгоший журавель, на якому теліпалося важке дерев'яне відро, розгойданий "Запорожцем", теж не залишився в боргу. Похитався, похитався та й бемкнув відром по передньому склі.

Михай виліз з машини і оторопіло дивився то на криницю, то на "Запорожця". Зібралися люди. Сміялися так, що й Михай не втримався. Потім почухав потилицю і сказав Юхимові:

– Поворот не вийшов, а так все правильно.

Понівеченого "Запорожця" Юхим відвів на подвір'я.

– Так я й знала, – промовила Ганна, обмацуючи зім'ятого капота.

– Нічого, Ганю, – заспокоював Кожухар дружину, – я його все одно загнуждаю.

– Краще б ти був мені виграв самовара.

Спільними зусиллями трактористів і кооператорів "Запорожця" тижнів за два відремонтували. На деякий час Кожухар мовби забув про свою машину і кілька днів навіть не згадував про неї. Але купив "Правила вуличного руху" і старанно вивчав їх, сподіваючись, що незабаром з'явиться з дружиною і на ярмарку в Косопіллі. Буваючи в райцентрі, він з острахом дивився на єдиного світлофора на площі перед базаром. По неділях міліціонер справно регулював ним рух у центрі міста.

Інколи Михай заходив у гараж, сідав у машину і, за порадою Максима, тренувався натискати педалі. Поки "Запорожець" стояв, виходило непогано.

Ганна, звичайно, відмовляла Михея від рейсу до Косопілля, але в Кожухареві оселилося бісеня, яке не давало йому спокою.

"Їдь, чого ти вагаєшся?" – шептало бісеня. І таки спокусило Михея.

Вдалося, зрештою, умовити й Ганну поїхати. Михай сказав, що машину поведе Максим.

– Ну, дивись мені, – застерегла Ганна.

Максим справді прийшов. Сів за кермо, і за якихось двадцять хвилин вони вже були в Косопіллі на базарі. Ганна пішла до промтоварних фургонів, а Михай поцікавився цінами на свиней – далеко від машини не відходив. Тут йому й зустрівся однополчанин

з села Високого – Грицько Хрущ.

- Чув, що ти вже, Михею, при машині. Підвіз би хоч до пошти.

- Це для нас просто, сідай, – запросив Михай товариша.

Біля них уже зібралися дядьки.

- Хіба сам умієш, Михею?

- Не повірю, поки не побачу.

- А що ж тут складного? – Михай завів мотор, і "Запорожець", підскачівши, якось добрався до шосе під схвальні вигуки, здивування й захоплення.

Перед світлофором Кожухар уже не дихав, але їхав. Світлофор подивився на Михея спочатку жовтим оком, а потім витріщився червоним. Міліціонер пронизливо свиснув, і Михай ледве встиг загальмувати перед самісінькими колесами грізного МАЗа.

- Куди преш?! – визвірився водій.

- Ми на пошту, – чемно повідомив Кожухар.

- Забирайся з перехрестя!

"Запорожець" підстрибнув і вліз у самісіньке автопекло. Сигналили шофери вантажних машин, автобусів, молоковозів. Почувся залізний скрегіт, посипалися уламки фар. "Запорожець" поводився вельми нахабно. Зараз він справді скидався на бичка, якого випустили з обори на волю, тицявся мордою в боки поважних волів і корів, утративши межі всякої поваги до старших. З будки вибіг міліціонер, розмахував жезлом, щось кричав, але Михай не чув нічого, він натискав на всі педалі, які тільки потрапляли йому під ноги. "Запорожця" розлютила оця шарпанина, і він спочатку засичав, а потім вибухнув паром. Як грізний суддя, наближався до Кожухаря міліціонер зі смугастим жезлом у руці. Та, на його біду, він не знав норову Михеєвого "Запорожця". Міліціонер чітким кроком ішов до порушника порядку, але в той мент, коли він збирався піднести руку до козирка, "Запорожець", видно зібравши останні зусилля, рвонув з місця – просто на охоронця правил вуличного руху. Витримка зрадила молодого міліціонера, і він дав дьору. "Запорожець" невідступно мчав за ним.

"Кінець", – вирішив міліціонер і кулею влетів у двері гастроному. "Запорожець" за ним, і лише на порозі, мабуть, вирішивши, що він не протиснеться між вузькими одвірками, рішуче повернув на вітрину, бо вона була широка.

Перед очима Кожухаря і його переляканого супутника виросла гірка пляшок, якісь плакати, а потім усе щезло.

Акт був довгий і похмурий, як осіння ніч. Слухав його Михай і свідки, яких набилося, мовби гостей на добре весілля. Ті, що не втиснулися в кімнату чергового міліції, стояли на вулиці, обмацуючи поглядами і руками знівеченого, але мужнього "Запорожця".

Кожухар перший підписав акт, ніби власний вирок. Далі йшли підписи міліціонера і свідків. Їх було дуже багато, і акт скидався на вельми поважну петицію.

Оскільки Кожухар не мав прав водія і забирати в нього було нічого, то йому просто пообіцяли, що він їх ніколи й не матиме.

- Шоферам, чий машини ви понівечили, доведеться заплатити, – сказав капітан, –

рахунок з гастроному вам надішлють додому, "Запорожця" ми поставимо на штрафний майданчик.

Дивлячись на розгубленого Кожухаря, водії один за одним почали відмовлятися од своїх претензій:

- Що той "Запорожець" міг зробити моему газону?.
- Їрунда.
- Газуй, старий, далі...

Кожухар побачив у натовпі свою Ганю, Максима і Данила Вигона з батогом. Вони стояли під величезним плакатом, на якому була зображена перекинута машина, а напис волав чорними літерами: "Дорожній пригоді - годі!"

Коли свідки, виконавши свій священний громадянський обов'язок, розійшлися, капітан підійшов до Михея і сказав:

- Шановний Михею Федоровичу, наша міліція поважає вас як передову радянську людину і ушавленого сосонського бригадира. З огляду на це районний відділ міліції гаряче рекомендує вам ніколи не сідати за кермо автотранспорту.

- Мені жінка теж казала, - зізнався Михей.

- Ваша дружина дуже розумна, - зауважив капітан. - Передайте їй привіт від косопільської міліції.

Додому Кожухар повертався на возі Данила Вигона. Ганна з Михеєм сиділи на вимощеному сіном і засланому килимком задку, ніби їх везли від шлюбу.

- Святе діло, Михею, віз, - помахував батогом Данило Вигін, - котиться умеренно, впадеш - не вб'єшся, аби лиш колесо не переїхало... А всяка техніка - то для молодих.

- Ой ні, - почав був Михей, але, зустрівшись поглядом з Ганною, замовк.

- Щоб я того "Запорожця" і на подвір'ї не бачила, - категорично заявила Ганна, - Вибирай: або я, або "Запорожець".

- Та, Ганю, хіба я тебе проміняю? Але цього "Запорожця" я все одно...

- Літа вже наші не такі, Михею, щоб на мотори сідати, - чадить самосадам Данило Вигін. - Хоч ти, правда, ще й за парубка зійдеш.

- Таке скажете, - позирає на чоловіка Ганна.

- А чого? - Данило повертається до Ганни. - Він, коли співає, то немов годя з нього злітають. А я вже доживаю. Проминули літа, як тиха вода... Ще коли при роботі був, то тримався, а на пенсії... Вйо! Сторожував років з десять, беріг добро людське - все якась должность, а тепер - виконавець... Гаття, сірий... Хоч що б там Гайворон казав, а без сторожів колгосп не може...

- Чого там не може? - заперечила Ганна.

- І ти за ним руку тягнеш, - скрушно похитав головою Вигін. - А Милентій два кубометри дощок потягнув? А якби я, к приміру, був на посту з берданкою, то він десятою дорогою тік об'їхав би...

- У сім'ї не без виродка.

- Ні, рано почав Гайворон комунізм у Сосонці відкривати... Попало йому тоді і в райвиконкомі, і в газеті пропечатали, - згадав Данило. - Десять років я на постах стояв

і біля хліба, і біля пального, і на буряках – і раптом зібрав нас усіх Гайворон і... Вйю, ледачий же ти, сірий, – цьвохнув батогом Вигін.

...Уже перед закінченням партійних зборів, коли було прийнято резолюцію, комуністів затримав секретар Макар Підігрітий:

– Голова колгоспу Платон Гайворон звернувся з доповідною запискою до парторганізації і правління колгоспу. Зараз я вам її прочитаю: "До партійної організації і правління колгоспу "Рідне поле". Шановні товариші, доводжу до вашого відома деякі цифри. Кожного року наш колгосп витрачає майже дев'ять тисяч карбованців, крім натуральної оплати, на утримання цілого підрозділу сторожів. Їх у нас по всіх бригадах, на фермах, конюшнях і біля складів – чотирнадцять. Вважаю, що це абсолютно зайві витрати, і пропоную посади сторожів ліквідувати, а людей направити у бригади".

– Як же без сторожів? – здивувався Максим Мазур.

– Скільки колгосп у нас, Платоне, стільки і сторожі були, – погодився Сніп.

– Кинути отак усе добро напризволяще? Не знаю, – сказав Коляда, – при мені сторож був у почоті.

– І що, крали? – запитав Платон.

– Було.

– Без сторожів не можна.

– Можна, – сказав Гайворон.

– А хто ж буде стерегти?

– Усі.

– Правильно, – підтримав Підігрітий. – Такі ж гроші витрачаємо.

– Справа навіть не в грошах, товариші, – вів далі Платон. – Я думаю, що ці сторожі, яких ми розвели за всі роки, ображають людську гідність наших колгоспників. Від кого ж ми оберігаємо своє добро? Від тих, хто його надбав? Це принизливо. Повивішували ми з вами плакати з моральним кодексом будівників комунізму, а самі біля кожної купи буряків ставимо сторожа з берданкою...

– Воно-то, конешно...

– Можна й спробувати, – сказав Мирон Мазур.

– Правильно, хай кожен відчує, що все колгоспне – його добро, – промовив Юхим.

– Думаю, що комуністи підтримають пропозицію товариша Гайворона і рекомендуватимуть правлінню запровадити її, так би мовити, практично, – підсумував Підігрітий.

– Я проти, – сказав Коляда. – Розтягнуть колгосп.

– Запишемо до протоколу, – пообіцяв Гайворон.

На правління запрошені всі колгоспні сторожі. Серед них тільки два – Данило Вигін та Пимен Костюк – були старенькі добрі дідусі, а решта – немов щойно поскидали з себе гусарські мундири. Високі, кремезні, з могутніми плечима, вони сиділи біля стіни на стільцях, не розуміючи, навіщо їх скликали. Кожний був повідомлений окремо під розписку, виходить, справа серйозна. І поприходили вони зі своєю зброєю: хто з берданкою, хто з добрячим ціпком.

Старший сторож Тиміш Гулька - червонопикий, з синім носом і великим черевом, яке ледь утримувала мідна бляха, щоб не розірвалося, перед засіданням правління зібрав усіх сторожів у великій кам'яниці Милентія Лина.

- Усі зібрались? - обвів присутніх носом, бо очей після вчорашніх хрестин не було видно.

Милентій, як і годиться напіввійськовому чоловікові, виструнчився:

- Окрім Вигона і Костюка, всі є.

- Що ж, можна й починати, - притиснув до столу свого живота Гулька.

- То я збігаю, - вихопився Милентій, - вчора вигнав - огонь, гієна вогненна.

- Сьогодні ти забігаєш! - пообіцяв Тиміш. - Насувається на нас, браття, катастрофа, або по-вченому - погибель.

Усі й роти пороззявляли.

- Вирішив Гайворон і сосонська, значить, партія, - сопів Гулька, - розігнати нашого брата.

- Як?! - вирячився Омелько Дерикоза. - Куди?

- До бісової матері, - щоб не дуже довго пояснювати, прорік Тиміш. - Ліквідовують нас як клас. Ми вже їм не потрібні, бо злодіїв нема і в Сосонці живуть самі лиш ангели.

- Ти диви-и, - протягнув Милентій Лин. - А куди ж ми?

- У бригади, на поле. На про-і-зво-дство, - постукав Гулька коротеньким і товстим, як дійка, пальцем. - Будете в поті лица свого, лобуряки, хліб заробляти, а не нагулювати животи на чистому повітрі.

- Пропали, - відверто визначив їхню дальшу долю Дмитро Бийлихо.

- І вони без нас пропадуть. Соціалістична власність є недоторканна, - пригадав плакат в сільраді Омелько. - Що ж будемо робити?

- Приходьте всі в контору при зброї, підтягнуті, щоб усі бачили, що ви не вилежані, як бугаї, а, значить, при відповідальному ділі, - наказував Гулька. - А коли щось питатимуть, то розказуйте про свої чергування так, щоб дрижаки по спинах перекочувалися. Сторож - чоловік відчайдушний, бо його, може, щодня смерть чекає.

- Точно.

- Ніч. Темно, хоч в морду дай, - малював страшну картину життя колгоспних сторожів Гулька, - а ти лежиш, тьху, а ти стоїш, значить, на посту, стережеш добро... Очей не заплющиш, стоїш з берданкою наготові, а воно, к приміру, підкрадається до складу. Ти зразу: руки вгору!

- Діла-а, - зітхає Лин.

- Так що тримайтеся, браття, бо горе нам буде, - мирно скінчив нараду Тиміш.

Гайворон зайшов у кабінет:

- Добрий день.

- Здравжлам, товаришу голова! - гаркнуло дванадцять горлянок, аж захиталася люстра під стелею.

- Сідайте.

Тиміш Гулька слухав виступ Гайворона, і з кожним словом голови артілі обличчя

старшого сторожа ставало сумнішим. Від переживань і страху за свою будучину трусився Гульчин живіт, і сонячні зайчики одскакували від мідної бляхи пояса і бігали по стіні.

- І ми дійшли висновку, - закінчував Гайворон, - що сама наявність цієї роти сторожів принижує гідність усіх колгоспників, не кажучи про зайві витрати. Просто дивно, звідки у нас з'явилося стільки сторожів?

- Ми товаришем Колядою були поставлені й службу несли справно, - кинув Гулька.

- Хто хоче висловитися?

"Усіх уже підмовив Гайворон, - ворухиться млява думка в Гульки. - І Сніп, і Кожухар за ним руку тягнуть. Може, Савка Чемерис захистить?. Слова просить".

- Дивлюсь я оце на вас, - звертається Чемерис до сторожів, - і думаю: скільки ж ми дармоїдів тримали. Коли по одному зустрічав, то воно без внімання, а як зібрали вас до купи, то не можу на вас, лічно, дивитися. Ви ж можете на собі плуги тягати, борони волочити... а вони взяли по берданці й сторожують. Беріться, хлопці, до діла, бо мені соромно, що ви од мене мою працю чатуєте.

Після виступу Мотрі Славчукової і Мазура Гулька вирішив іти в контрнаступ.

- Товариші правління і колгоспники, - хрипко почав. - Вищі органи нас учать, щоб ми берегли народне добро. І ми його всі роки охороняли, а тепер ми, значить, дармоїди. А ми життям своїм ризикували. Ось хай розкажуть, - показав на "гусарів". - Без нас ви не зможете виконувати й перевиконувати, бо розкрадуть.

- Скажи, Тимоше, що ти ці десять років робив? Скільки засіяв, що в тебе зародило? - спитала Мотря.

- Я був старшим сторожем. І не смійтеся, бо я ночей не спав... Жодної ночі не ночував удома, хоч жінку запитайте - все, значить, ходив і перевіряв пости, щоб не дрімали, - дуже серйозно повідомив присутніх про свою діяльність Гулька.

- Та знаємо, де ти ночував.

Усі розсміялись.

- Я до Килини вже давно не ходжу, - заперечив Тиміш.

- Хто просить слова? - стукав олівцем по графіну Гайворон.

- Я, - підвівся на весь свій богатирський зріст Милентій Лин. Могутньою рукою він тримав, наче трісочку, берданку. - Ось тут сміявся з нас товариш Савка Чемерис. І мені обидно, бо я свого життя не шкодував на посту. Усі знають, що я попросився в сторожі, бо в мене той... нема здоров'я...

Усі й покотилися зо сміху...

- Щоб ти сказився, Милентію! - витирала сльози Мотря.

- Ви не дивіться, що я червоний, у мене всередині гандж, - поскаржився Лин. - Аби ви почули, як я кашляю... А де я здоров'я втер'яв? На посту.

І на підтвердження цього Лин набрав у свої легені з пів-кубометра повітря і почав кашляти. Тремтіли стіни Гайворойового кабінету, зі столу, немов вітром, змело пачку директив і підшивку районної газети, зашелестіли на стінах плакати і соцзобов'язання колгоспу,

- Ось до чого довела мене служба, - сказав Милентій і сів. - Помру, от побачите.
- У тебе коклюш, - поспівчував Чемерис.
- Де ви сторожуєте? - поцікавився Гайворон.
- Мій пост біля дитячого садка, - виструнчився Лин.
- Що ж ви там оберігаєте?
- Об ект, - відчеканив Милентій. - Там ліжечка, посуд, коники і...
- Щоб ти вчадів! - не втрималася Мотря. - Хто ж ті ліжечка забере?
- Хто, хто, - огризнувся Лин. - Є такі. Ось стою однієї ночі. Чую, йде. Я до нього, воно за хату і сховалося. А міг бути злодій.

- І в мене так було, - перебив Дмитро Бийлихо. - Стою біля ожереда, а воно підкрадається. Я до нього, а воно навтьоки.

- Було і в мене, - згадує науку Гульки Омелько Дери-коза. - Ходжу біля кагатів, коли чую: шелестить. Я до нього, бо мені житні не жалко, а воно я-а-ак свисне...

- Сідайте. Я гадаю, - стримуючи посмішку, сказав Гайворон, - що ми не можемо ризикувати життям шановних членів нашої артілі, а тому правління рекомендує усім сторожам перейти на денну роботу. Бажаємо вам успіху, дорогі товариші.

- Що, жодного сторожа не буде? - все ще не вірив Гулька.

- Ні, один буде - черговий по конторі і в сільраді.

- Я можу! - з готовністю заявив Милентій Лин.

- На жаль, цей пост ми вже доручили Данилу Вигону.

Минуло кілька днів, і по Сосонці пронеслася чутка: цієї ночі зі стельмашні вкрадено два кубометри дубових дощок.

Никодим Динька прибів вранці до Гайворона:

- Ось до чого дожилися! Хіба можна без сторожа з нашими людьми? Такі ж були дошки, беріг їх, як на празник. Щоб йому руки покорчило, щоб він з них собі труну зробив, - кляв Динька невідомого злодія.

Біля контори вже покурювали Тиміш Гулька і Дмитро Бийлихо.

- Так воно, товаришу голова, - зустріли Платона, - без нас порядку не буде, тепер шукай вітра в полі.

- Пошукаємо, товаришу Гулька.

- Поспішив ти, Платоне, зі своїм комунізмом, - сказав Гайворону і Макар Підігрітий.

- Не поспішив. Дощки знайдемо, їх же не вивезли з села? Попроси дружинників, хай пошукають, - порадив Платон.

- У кого ж їх шукати?

- У сторожів.

Таємниця розкрилася дуже просто. Йшов другого дня уранці в свою бригаду Михайл Кожухар, порівнявся з хатою Милентія Лина. Дивиться: висить на воротах найменший синочок Милентія.

- Скажи татові, що на роботу вже пора, - сказав Кожухар.

- Тато на роботу не підуть, бо лежать, - шморгнув кирпатим носеням маленький

Лин.

- А чого це вони лежать?
- Бо впали з драбини в сінях і вдарилися тім'ям об поріг.
- А чого це вони лізли на тую драбину?
- Дошки з мамою носили, а щабель зламався, а тато як тріснуться... Довго лежали...

Людей зібралося біля хати Милентія, наче на толоку. Він, спітнілий, аж чорний від ганьби, скидав з горища одну за одною дошки.

- От злодюга!
- Весь рід осоромив, батька рідного...
- Батька не чіпай. Батько його під Берліном лежить.
- Роз'їлося на колгоспних хлібах та ще й краде, щоб ти світа божого не бачив!
- Та його з колгоспу треба вигнати...

Ляснула, вигинаючись, остання дошка, і Милентій зліз з горища, ніби спустився з Голгофи.

- Як же ви дійшли до такого, громадянине Лин? - запитав Макар Підігрітий. - Такий чоловік, шия хоч обіддя гни...

- Я - слабий, - промимрив Лин і почав кашляти. - Я собі... на труну дошки взяв, - бовкнув Милентій, бо йому стало себе дуже шкода.

- Навіщо? - перепитав Макар.

- На труну, - дурнувато повторив Лин. - Вмирати буду. Хай мене покарає божя сила, якщо брешу.

Божя сила не примусила себе довго чекати. Вона негайно втілилася в образ законної дружини Милентія Лина - Параски.

Параска, почувши ці слова Милентія, наче вітер, шугнула в хату і схопила історично перевірену зброю українських жінок - качалку. І не встиг, Милентій розжалобити колгоспний народ передсмертною сповіддю, як Параска огріла його качалкою по плечах. Щось у Милентієві загуло, і він похитнувся. Треба сказати, що Параска була дуже проворна молодиця, і качалка в її руках аж висвистувала.

Відомо з давніх-давен, що, орудуючи цією грізною зброєю, жінки не мовчали, а приказували, впливаючи таким чином не лише фізично, а й морально. Параска не відходила від традицій. Била й приказувала:

- А ти ж, чортова твоя душа, казав мені, що в лісі купив, щоб ти вже собі злидні купляв! А я ж тобі ще й допомагала, дурна, на горище витягати, щоб тебе за пупа тягло! А ти ж, ледацюго, забув, що у нас діти є, щоб ти забув день, в який на світ народився! А що ж тепер нам люди скажуть, та як я їм у вічі дивитися буду, щоб ти сонця ясного не бачив!

Дружинники відтягли Параску, бо Милентій уже не кричав, а стогнав.

- Оформляй мені розвода, Макаре! - кричала на все подвір'я Параска. - Бо я з ним одного шматка хліба їсти не буду!

- Думав труну зробити, - вперся, як чорт в церковну браму, Милентій.

- Тебе ж повісити треба, - виривалася з рук дружинників Параска. - Проти

колгоспу пішов! Та без нього ж ми в торбах по світі ходили б!

Милентій журно подивився на односельчан, сів на дошки і гірко заплакав. На подвір'я насунулась пригнічена тиша. Тільки маленький Ленок, нічого не розуміючи, шморгав носиком і тикав батькові в руки великого пирога з маком:

- На, тату, на, не плач...

5

Ці будинки знають усі, хоча гони й не схожі один на одного: то високі модерні, то скромні двоповерхові, з просторими кабінетами або маленькими кімнатами. Біля них завжди ростуть квіти, і їхні двері широко відчинені для всіх. У кожному районному центрі стоять ці будинки зі скляними вивісками: "Районний Комітет Комуністичної партії України".

Сюди приходять люди з важливими державними справами і з власним горем, з добрими пропозиціями і зі скаргами. Тут відбуваються короткі ділові наради і довгі засідання. Бувають тут радісні дні і бувають такі, що якби стіни могли передавати настрій людей, які працюють у цих будинках, то вони були б сірі, і червоні, і чорні. У цих будинках мовби зібрані нерви всього району. В дні війни і в повоєнні роки, коли країна, стікаючи кров'ю, завойовувала перемогу і піднімалася з руїн, – їх називали штабами комуністів. Тепер їх називають мирно – просто райком.

У районах по всіх селах і підприємствах знають секретарів і завідуючих відділами і, звісно, інструкторів, людей, яких рідко можна застати в кабінетах. Вони завжди поміж людей. Сплять у дешевеньких готеликах або в хатах, їдять де й що доведеться. Треба – на них чекають люди.

Але в кожному райкомі є люди, які не мають власних кабінетів, не засідають на бюро, та райком без них – не райком. Технічні секретарки і завідувачі приймалень, скромні працівники оргвідділів, шофери і завгоспи, прибиральниці і кур'єри. Їхніми зусиллями підтримується ідеальний порядок у райкомах: чисті фіранки і квіти на вікнах, підстругані олівці й газована вода, машини, готові вдень, вночі, в хуртовину й грозу мчати куди треба, і, мабуть, настрій, який вони створюють для тих, хто приходить сюди.

Прокіп Минович Котушка – незмінний сторож і завгосп Косопільського райкому партії – переконаний у тому, що як тільки він піде на пенсію, то це буде величезною втратою для всіх. Адже недарма, коли він тільки натякнув про це Мостовому, той і слухати не захотів:

- Ми ще з вами, Прокопе Миновичу, потрібні партії.

За останні роки Прокіп Минович майже не змінився, хіба що посивів більше. Ні, власне, одна переміна сталася: Котушка вже не шкандибав на своїй дерев'яній нозі, а ходив на протезі.

Сьогодні неділя. Котушка ходить по кабінетах, відчиняє вікна. Ой і смалить цей Толя Земцов! Толя Земцов – це другий секретар райкому і друг Прокопа Миновича. А що в першого робиться? Котушка відчиняє двері і дивується:

- Олександрє Йвановичу, а коли ж це ви прийшли?

- Та вже з годину.

- Де ж це я був? - пригадує Котушка.

- Ви були в чайній, - допомагає йому Мостовий.

- Був, - признається Прокіп Минович. - Неділя. Я собі, Олександрє Івановичу, дозволяю раз на тиждень... норму... Не тому, що тягне мене до того зілля, а щоб не забути...

- Микита є?

- Із самісінького ранку жде команди, - відповідає Котушка.

- Скажіть, хай виїздить.

- Я зараз, - Котушка розмахується протезом, - якщо не секрет, то куди поїдете?

- Секрет, Прокіпе Миновичу, - усміхається Мостовий. - Рибу ловити їду.

- Ні пуху ні луски. Хоч раз виберетесь за літо.

Мостовий по району любив їздити сам, це не дуже подобалося Микиті, тому він щодня приходив на роботу раніше, щоб не проґавити, коли секретар збереться в колгоспи. На села вони виїжджали газиком. "Волга" призначалася тільки для поїздки в обком або для уповноважених, бо була стара та розтрешена і трималася тільки завдяки старанню Микити.

Сьогодні Олександр Іванович мав повідомити приємну новину для Микити: нарешті обком виділив для них нову машину. Завідувач адміністративного відділу обкому вчора подзвонив Мостовому і між іншим сказав:

- Дякуйте своєму шоферу Микиті, а то ще півроку чекали б.

- До чого тут Микита? - дивувався Мостовий. Микита був дуже скромний, але хитруватий шофер, справжній водій. Усе бачив - і нічого не бачив, усе знав - і нічого не знав.

На риболовлю вони їздили вдвох, бо для Микити це був великий празник. Навіть районні події він поділяв на ті, які сталися до того, як він ловив рибу, чи після.

Газик стояв біля райкому. Микита саяв.

- Самі їдемо чи з "прицепом"?

- З "прицепом", нічого не зробиш, - розвів руками Мостовий.

"Прицепом" вони (тільки поміж собою) називали своїх дружин. По дорозі забрали Галину з Андрійком і повновиду, дуже схожу на Микиту, Таню.

- На Русавку, Микито, в ліс... Між іншим, дають нам нову машину, - сказав Мостовий.

- Знаю.

- Звідкіля?

- Ми з першим домовились, - підморгнув Микита.

- Коли?

- А тоді, коли відвозив його в Долину.

- Ти просив? Ну, знаєш...

- Та ні. Шаблій сам сказав: щоб я цього драндулета в області не бачив. Я його як

провіз... Ви ж самі послали мене, Олександрє Івановичу.

Справді, недавно Микита відвозив у Долину секретаря обкому, бо в його машині полетіли підшипники.

- Ну, їдемо. Спека страшна, а в машину з мотора таким газом пре, що всидіти не можна. Повідчиняли вікна - не допомагає. Каже Шаблій мені: "Зупиняйся, Микито. Я пішки піду. Ти не шофер, а банька. Це ж душогубка, а не машина". Я кажу: "Правильно, але я шофер першого класу, а у нас в Косопіллі ще нема автозаводу. А винні ви, Павле Артемовичу". А він: "Я?" - "Ви, - кажу. - Слухав я ваш виступ учора на партактиві, і ви правильно говорили про увагу до людини. Говорили?" - "Говорив". - "Район наш хвалили?" - "Не дуже", - ухилився Шаблій. "Хвалили, хвалили, - кажу. - А де ж ця увага, коли наш Мостовий щодня їздить у цій душогубці і кашляв. Голова у нього обертом іде, аж хитає ним". Сміється: "Невже? А тобою не хитає?" - Тоді я йому кажу: - "Такими машинами можна всі кадри, Павле Артемовичу, на інфаркти перевести. Хліб - Косопільський район, буряки - ми, м'ясо - ми, а машини допроситися не можемо". - "Правильно, Микито, - каже. - Щоб я цього драндулета в області не бачив. Мені просто соромно, що такий класний шофер мучиться у такому крематорії".

- Могли б ще на тій "Волзі" поїздити... А що ж сталося? Недавно ми їздили - і ніякого чаду не було, - дивувався Мостовий.

- Та якийсь дурень пічку ввімкнув, то вона півдороги гріла...

- Микито, я цього дурня дуже добре знаю...

Мабуть, тільки через свою скромність Микита не розповів однієї деталі. Справа в тому, що, приїхавши в Долину, Павло Артемович подякував Микиті і сказав:

- Улітку, Микито, вмикати обігрівання кузова, навіть з перервами, не рекомендується. До речі, у війну я теж крутив бублика... А машину дамо.

* * *

Біля магазину Мостовий попросив Микиту зупинитися:

- Купи води, будь ласка. Галю, дай гроші.

Тротуаром пройшов Петро Йосипович Бунчук. Ледь кивнув головою.

- Ображається на тебе, - сказала Галя.

- Що я можу зробити?

Бунчук справді вважав себе незаслужено ображеним.

Після того, як його увільнили від обов'язків секретаря і члена бюро райкому, він прийшов до Мостового з категоричною вимогою:

- Прошу призначити мене директором цукрового заводу.

- Як призначити? - перепитав Мостовий. - Вам відомо, Петре Йосиповичу, що директором працює інженер Гавриленко - прекрасний спеціаліст.

- При бажанні ви можете це питання розв'язати позитивно. Гавриленка трест із задоволенням забере на інший завод, а я звик до Косопілля, тут мої сили порозкидані по всьому району...

- Ми Гавриленка не відпустимо.

- А що я робитиму? На пенсії сидіти не збираюсь, я ще можу принести велику

користь партії і державі. – Бунчук кожне своє слово наче припечатував долонею до столу.

– Ми вам пропонували посаду завідувача райвідділу соціального забезпечення.

– Ти що, Мостовий, смієшся? Я можу погодитися тільки на директора заводу.

– Хіба ви спеціаліст по цукроварінню?

– Я буду керувати людьми, а не тими... ди... ди...

– Дифузорами, – підказав Мостовий.

– Іменно.

– Я вважаю, Петре Йосиповичу, що так ставити питання просто нескромно, – Мостовий нервово м'яв сигарету.

– А так ставитися до керівних партійних кадрів – скромно? – відрізав Бунчук. – Ти прийшов на все готове, а я тут, поки підняв район, посивів.

– Ми ніколи не забудемо того доброго, що зробили ви, Петре Йосиповичу, – спокійно відповів Мостовий. – Але у партії постів не випрошують...

– Гаразд, – процідив Бунчук.

Жив Бунчук тепер у просторому власному будинку – брат переїхав десь під Київ. Звільняючи секретарську квартиру Мостовому, ходив з дружиною по кімнатах і наказував:

– Ти Мостовому так і скажи, що тут вкладені трудові гроші, Людмило. За кахлі заплачено, ручки мідні на дверях теж не даром дісталися... За погріб візьми.

– Я не зможу, Петре, – тихо сказала дружина.

– Чому не зможеш?

– Бо ми за це не платили.

– Не платили?! – налився гнівом Бунчук. – То ти не знаєш цього питання. Я платив. І не хочу, щоб моє добро дісталось тому плигунцю задарма.

– Я не скажу, я не зможу, – вперто повторювала дружина. – Що він про мене подумає, я, зрештою, вчителька...

– Вчителька, вчителька! Благородні дуже всі, а як сиділи на сухарях з тобою, то...

– Тоді мені було краще. Ти був не такий...

– Докоряєш? А мовчала, коли була жінкою секретаря...

– Мені все одно, Петре.

– Що – все одно? – скипів Бунчук.

– Шкодную, що так моє життя пройшло, – Людмила зняла тюлеву занавіску з вікна, вона м'яко впала і накрила їй голову, наче фата. – Мрії були високі, сміливі, а прожила...

– Доказуй, доказуй.

– Ти сам усе знаєш. Ти завжди думав про себе.

– Я із шкіри пнувся, щоб ти з дочкою ні в чому не знали нестатків. А тепер така дяка? – Бунчукові стало шкода себе. – З роботи вигнали...

– Ти сам подав заяву... І правильно зробив.

– Правильно?! – скипів Бунчук. – І це говорить моя жінка?

- Я довго мовчала, Петре.

- Ні дідька ти не розумієш! - штовхнув ногою крісло, і воно поїхало по паркету через усю кімнату.

- Я теж була секретарем райкому комсомолу... і теж ношу партійний квиток.

- Велика цяця!

- Не дуже, але хіба ти забув наші розмови? Я тобі говорила, що ти не вмієш працювати з людьми, нема у тебе до цього хисту... Цей безапеляційний командирський тон... Ой Петре. Та ти ж за останні роки жодної художньої книжки в руки не брав...

- Можеш повчати своїх десятикласників, а не мене. Література, мистецтво! Мені треба було м'ясо і хліб давати державі, а не віршики читати!

- Дурна логіка... Ти забув, що настали інші часи... Голови колгоспів у нас і бригадири з вищою освітою...

- Чув уже, чув! Зараз про Мостового почнеш, про Гайворона, - бігає від стіни до стіни Бунчук.

- Ти знаєш, що твій рівень - Коляда.

- А ордени мені - що, так дали, за красиві очі? - викинув свого козира Бунчук.

- То нагороджували всіх, Петре. Тисячі колгоспників, трактористів, а ордени вручили тобі. Хоч переді мною будь чесний, бо нам ще жити з тобою треба...

- Треба! - вхопився за слово Бунчук. - Що, може, кинеш, втечеш? Тепер я тобі не потрібний? їдь, їдь, куди хочеш... Ти завжди була наче випрошена.

- Уже пізно... А якою я була... Ех ти... Коли ти вчився в інституті... я тобі щотижня за двісті кілометрів возила картоплю... Останні копійки віддавала і писала тобі кожної ночі листи...

Бунчук зрозумів, що перегнув. Підійшов до дружини, хотів обняти.

- Відійди.

Речі були перевезені, і в секретарський дім прийшли майстри. Бунчук стежив, як снували одна за одною машини з дошками, цеглою.

- Палацик собі Мостовий ліпить. Ось з чого починає керування. За державні грошки все.

Рішучий голос борця за справедливість примусив Бунчука написати про таке неподобство в обком партії. Правда, заяву цю Бунчук забув, мабуть, підписати.

Уранці він ішов на пошту, щоб здати рекомендованого листа на ім'я Шаблія, і зупинився вражений біля свого колишнього будинку. Над дверима червоніла вивіска: "Піонерський клуб "Ми все уміємо". Фасад будинку був розмальований веселими картинками: діти схилилися над якимись кресленнями, бігали за телятами, сиділи за кермом трактора, майстрували стільчики і ракети...

- Демагогія, - промимрив Бунчук і пішов на пошту...

Вечорами Петро Йосипович пробирався вуличками до маслозаводу. У Кутнів почував себе найкраще. Сидячи за чаркою з Василем Васильовичем, він виливав свої жалі. Кутень підтакував, Надія підливала чарки і приносила маслянку.

- Не буде діла в цього Мостового. Не туди гне.

- Не туди, - погоджувався Кутень.

- На демагогію сподівається. По магазинах вранці ходить, перевіряє, чи хліб добре випечений продають... Народник!

- А жінка його на базарі за м'ясо торгується, їй-богу, сама чула, - божиться Надія.

- Діла-а, - підливає Кутень.

- Дружками себе обсаджує, - не може стерпіти Бунчукова душа неправди. - Гайворона - жінчиного брата - членом бюро райкому зробив... Своя рука.

- Другого секретаря райкому у себе поселив, - додає Кутень.

- Кого, Земцова?

- Еге ж. Сам зайняв три кімнати в колишній ошадкасі, а одну Земцову віддав, щоб під рукою був завжди... А то ж не хата, а сміх. У дядьків кращі.

- Заграє з людьми, ось, мовляв, який я скромний... А що ж ти за секретар, якщо ти квартири людської не маєш? А як начальство високе приїде? По чайних будеш водити?

- Бунчук випиває чарку і без апетиту жує кислого огірка. - Ой, колись вищі інстанції придивляться до цього питання і ще пошкодують...

- Ой пошкодують, - повторює Кутень. - У мене все записано...

- Йому, цьому Мостовому, легко, бо район на ноги поставлений, все закручено і котиться, а коли я прийшов... Сто комуністів було... Усе на своєму горбу виніс.

- На горбу, на горбу, - Кутень мимоволі дивиться, чи є горб у Бунчука.

- Доведе він цей район...

- Ой доведе, - сонно кліпає Кутень. - Надеж-ж-ждо, принеси-но маслянки.

- Але справжні комуністи мовчати не будуть! - підвищує голос Бунчук.

- Не будуть! - каже Кутень.

- Вони будуть сигналізувати!

- ...сигналізувати, - відлунюється голос Кутня.

- Бо нам честь району дорога.

- Надеж-ж-ждо! Нам честь району дорога, - запевняє дружину Кутень.

...Недавно Бунчук завів собі щоденник. Перші сторінки грубого зошита були заповнені такими сокровеними записами, що, перечитавши їх, сам злякався. І хоч дав собі слово писати тільки правду, подумав і переписав кілька сторінок.

"Сьогодні встав о 7.00. Погода хороша. Атмосферних опадів нема. Людмила пішла до школи. Поснідав. Читав пресу. У передовій "Правди" згадують наш район і сосонський колгосп. Дружки Мостового по партшколі стараються. Демагогія. Якби не дощ, то й урожаю такого не було б.

Замітав у садку. Урожай фруктів та кісточкових вище од середнього рівня. Мила ентузіазму в питаннях зближення не проявляє, і мені обидно. Питання про роботу Мостовий не вирішує. А Гавриленко провалює ремонт і реконструкцію заводу, досі не змонтовано ряд агрегатів. Приїздив інструктор обкому по питанню вселення Мостового у мій колишній будинок і ремонту за державні кошти. Факти не підтвердилися. Читав худлітературу. Демагогія! Автор усі питання вигadaв, так не буває. Письменник не знає нашого бурхливого життя, а пише. Людмилі роман подобається. Це неправильно".

Бунчук подумав і дописав: "...не дуже правильно. Увечері був у т. Кутня. Випив порядку трьох-чотирьох чарок. Тов. Кутень мене розуміє. Каже, що у М. діла не буде".

* * *

Газик зупинився на улюбленому місці Мостового: Русавка повільно текла під самісіньким лісом, а за другим берегом починалися поля. Скошені лани, здавалося, були залиті розплавленим золотом. Деся аж біля обрію височіли Видубецькі гори. Мостовий взяв удочку і вмовстився за високими очеретами. Галина нагодувала Андрійка і вклала спати на килимку під розлогим дубом. Таня не встигла й оглянутись, як Микита щез.

- Від мене не втечеш! - крикнула Таня і побігла шукати чоловіка. - Хоч поговорю, бо ніколи ж удома не буває.

- Так і мій.

Не клювало. Та Мостовий до цього ставився завжди спокійно. Микита запевняв, що на рибу все впливає: і новий місяць, і захід сонця, і звідки вітер, і яка хвиля, і ще сотні різних причин. Але кожний рибалка, зрештою, мусить знайти наукове обґрунтування своїх невдач.

Галина потихеньку підкралася до Сашка, сховалася за кущем дикого жасмину і дивилася на чоловіка. Олександр сидів у самих лише плавках. Тіло було міцне, засмагле, з кількома глибокими шрамами на грудях - слідами ран, чітко вимальовувалися м'язи на великих руках. Голова гордо посаджена, обличчя дуже бліде і зосереджене, нервово. Таким вона запам'ятала його, коли він приїхав до неї в Луганськ.

...Чомусь зі всього, що було того дня, коли вона залишила Сосонку, написавши листа Мостовому, їй запам'ятався лише старенький касир на станції Косопілля. який усе повторював: "Скажем, скажем, усьо скажем". Вона була немов у чаду. Тяжка образа, розбите кохання і безвихідь гнали її тоді з рідного села в далекий незвіданий світ. Галина не знала, чому саме вона їде до Луганська, що там робитиме, як житиме. І зовсім розгубилася, коли поїзд зупинився на великому вокзалі і провідник побажав усім щастя.

Галина пройшла по привокзальних вулицях. Що робити, куди йти? Читала оголошення на парканах і на стендах: "Потрібні гірничі інженери, слюсарі, такелажники... Потрібні бухгалтери, шофери, токарі..." Потрібні... потрібні... А кому потрібна вона?

Стомившись, зайшла до якогось кафе повечеряти. Здала пальтечко і свої пожитки в гардероб і зайшла в привітну скромну залу. Замовила поїсти і чекала, розглядаючи відвідувачів. Поруч Галини сиділа за двома столами весела компанія - хлопці й дівчата. Видно, відзначали день народження чорнявої красуні, бо весь час зверталися до неї.

Напроти димів сигаретою молодик з довгими бакенбардами, в чорному светрі. Перед ним стояла пляшка коньяку. "Не забуду мать родную", - прочитала Галина синю клятву на важкій руці молодика. Він водив очима по обличчях присутніх, аж поки його погляд не зупинився на Галині. Дівчина зашарілася.

Молодик підняв чарку, всміхнувся до Галини і промовив:

- Адью!

Галина розсміялася.

Заграв оркестрик на естраді. Вийшла тонконога худюща дівиця і хрипло призналася всьому товариству:

Я люблю тебе, жизнь...

Кілька пар пішло танцювати. До Галини підійшов молодик з бакенбардами:

- Можна вас запросити до танцю?

- Дякую, але я не... хочу.

- Тоді дозвольте пересісти до вашого столу? - І, не чекаючи згоди, переніс зі свого столу коньяк і закуску.

...Я люблю тебе, жизнь... -

хитало дівицею на естраді.

- Чому ви самі? - поцікавився молодик.

- Бо я сама, - відповіла Галина, вирішивши, що як тільки він почне приставати, то вона зразу ж вибіжить звідси.

- Я теж сам... Коньяку хочете?

- Ні

- Тоді за ваше здоров'я, - він підняв чарку, і Галина прочитала на другій руці: "Аля".

...И надеюсь, что это взаимно... -

сподівалася дівиця.

- Як вас звати? Мене - Охрім, - відрекомендувався молодик і повторив: - Охрім. Не Едик, не Вадик, а Охрім. То як вас звуть?

- Галина.

- Галя... Аля... - Він випив коньяк і запалив сигарету. - А я - Охрім. Так звали батькового командира батареї... Під танк з гранатами ліг у Сталінграді... Отак, Галю...

Галинина настороженість потроху відступила: здається, не піжон.

І, наче відповідаючи на сумніви Галини, Охрім сказав:

- Я в забої шурую... Про бригаду Миколи Тарана чула? Ні? Темнота.

- А чому ж ви самі тут?

- З горя. Сьогодні рівно рік, як моя Аля, - показав пальцем на сині літери, - вийшла заміж. За директора гастроному. Я для неї - темний.

- І досі не можете забути?

- Стараюсь... Ми з нею в школі вчилися, в одному класі... Любов була... Мабуть, придумав собі... Після школи вона в технікум пішла, а я... в шахту... У нас весь рід - шахтарі... Батько - почесний...

- Ну, ви ще... зустрінете свою любов, - заспокоїла Галина Охріма.

- Я вже знайшов. Он сидить, - Охрім показав на красуню, що сиділа в оточенні друзів.

І лише тепер Галина помітила, що Охрім і вродлива іменинниця час від часу

обмінювалися короткими загадковими поглядами.

- А чому ви не разом? - поцікавилася Галя.

- Ми з нею ще не знайомі..

- Не знайомі-і? - здивувалася Галина. - Чому ж ви не підійдете до неї?

- Не можу, - признався Охрім.

Галина розсміялася:

- Але до мене ви ж підійшли? Ще й так... не дочекавшись моєї згоди.

- До тебе підійшов, а до неї - не можу... Боюсь... Три місяці за нею ходжу, - довірливо сказав Галині, - знаю, що працює малярем, знаю, де живе, а підійти не можу... Ти не думай... Це я зверху такий... бродвейський, а насправжки - темний...

Охрім дедалі більше й більше подобався Галині. Добре обличчя його було всіяне дрібненьким посипом вугільного пилу, що в'ївся в пори, і усмішка була соромлива, як у дівчини.

- Сьогодні в неї день народження. І я прийшов...

- Звідки ж ви дізналися?

- У мене агентура, - сказав таємниче. - Я вчора познайомився з одним хлопцем з їхньої бригади, він мені про неї все розповів. Звуть її Фросинкою... Той хлопець пообіцяв бути сьогодні на іменинах і познайомити з нею... Були переговори, і Фросинка погодилася, бо у неї ніякого ухажора нема. От я й сиджу, як дундук, жду, а його нема... Отак і пропадаю, як в завалі... А ти де працюєш?

І Галина розповіла Охриму все, змовчала тільки про те, що Мостовий секретар райкому.

- Та як же вони могли повірити?! - обурювався Охрім. - Ти повинна поїхати в редакцію... Паразити... І в тебе ж, Галю, характер! - Охрім налив коньяку Галині й собі. - Давай вип'ємо, колгосп, з робочим класом. Ми тобі пропасти не дамо. Я тебе до себе заберу. У мене предки - порядок. Мама - золото. Лікар. Батько - свій хлопець. Вирішено. Я тебе забираю до себе. Квартира - люкс, три кімнати і... Я тобі свою, Галю, віддам - живи, скільки хочеш. І на роботу влаштуєшся, у нас це просто.

Галині вперше за ці півтори доби стало тепло на душі. Випили.

- Я таких, як ти, колгосп, поважаю. Людина повинна бути горда й міцна. Ти, Галю, молодець.

...Мы с тобой два берега у одной реки... -

запевняла когось співачка.

Галині раптом захотілося зробити щось приємне цьому хорошому соромливому Охриму, і вона, набравшись сміливості, сказала:

- Охріме, я тебе познайомлю з Фросинкою.

І перш ніж Охрім опам'ятався, Галина взяла його за руку і підвела до веселого столу. Всі здивовано дивилися на цю пару.

- Фросинко, - наче давній знайомій сказала Галина. - Ми поздоровляємо тебе з днем народження... І я... хочу познайомити тебе з Охримом.

Хлопці і дівчата заплодували, розсміялися, а Фросинка стала раптом серйозною,

подала руку Охрімові і прошептала:

- Фросинка... Фросина Володимирівна Мартиненко.

Дівчата посунулись, і за хвилину безмежно щасливий Охрім сидів поруч з Фросиною Володимирівною Мартиненко...

Під кінець вечора вже всі знали, яке горе спіткало Галину, і гуртом вирішували її подальшу долю.

- Підеш у нашу бригаду. Навчимо малярства, будеш як бог.

- Ми заробляємо добре.

- Бригадир у нас - будь здорова! - показали на високу струнку жінку.

- Марія Харитонівна, - відрекомендувалася красива жінка. - Отже, Галя, беру тебе ученицею на два місяці, а потім - сама підеш у плавання. Гуртожиток дамо. Гроші маєш? Позичимо. Давайте за Галину!

- Галя не піде в гуртожиток, - сказала Фросинка. - Вона житиме у нас.

- Теж ідея!

Галина дивилася на Фросинку і ніяк не могла збагнути, на кого вона схожа. Фросинка була висока і струнка... Очі... Розкосі, темні, жагучі... І раптом: Степка! Фросинка була страшенно схожа на Степку. Навіть у руках було все Степчине. І прізвище... Мартиненко... Мартиненко. Щось знайоме... Ні, не знаю...

Охрім провів Фросинку і Галину аж до під'їзду будинку.

- Ми на другому поверсі мешкаємо, - сказала Фросинка і повела Галину вузькими сходами.

Зустріла їх висока, трохи розповніла жінка, обличчя в неї було вилицювате, але красиве. Та найбільше вражали очі - під крутим зламом брів вони горіли якимось диким вогнем.

- Це моя мама.

- Марта Петрівна.

- Галина.

- Як гулялося, Фросинко?

- Добре, мамо... Я тобі ось що повинна сказати: Галина буде жити у нас. Ми тобі зараз усе розповімо.

І Галині довелось уже втретє за вечір оповідати свою історію. Захопившись власними переживаннями, Галина й не помітила, що коїлося з Мартою Петрівною. Почувши, що Галина з Сосонки, Марта скам'яніла. Тисячі думок терзали, катували її.

- Тобі погано, мамо? - схвилювалася Фросинка.

- Ні, ні... Розкажуй, Галя. Про все, про все... Фросинко, залиш нас.

Фрося покійно вийшла на кухню.

Галя розповідала Марті, як вони жили з братами після смерті матері, як бідували, як Полікарп Чугай вночі підкидав їм під хату мерзлі потрощені пеньки.

Марта схилилася на стіл і заридала. Потім рвучко підняла голову і простогнала:

- Степка як, моя Степка?!

* * *

...Галину прописали в гуртожитку будівельного тресту, а жила вона, як і раніше, в Мартиненків. Після того вечора, коли Галина дізналася про страшну таємницю Марти, минуло кілька днів. Немов звільнившись від проклятого тягара, Марта була спокійною, принаймні так здавалося Галині. Володимир Касіянович Мартиненко, батько Фросинки, тримався так, ніби нічого не трапилося. Був привітний, не дуже балакучий, завжди заклопотаний роботою. Галину вони мало не носили на руках, наче перед нею хотіли спокутувати свій гріх. Єдине, про що попросила Марта Галину, – нічого не розказувати Фросинці, не писати про них у Сосонку.

– Я сама... сама...

– Я взагалі нікому не буду писати, – відповіла Галина. – Я ніколи не повернуся туди...

Та одного вечора у квартиру Мартиненків подзвонили. Фросинка, Галя і Охрім сиділи перед телевізором.

– Це, мабуть, Генка з п'ятої квартири. Подзвонить і тікає. Ой дам зараз! – Фросинка вибігла в коридор, відчинила двері, з кимось поговорила і крикнула: – Галю! Мостовий!

Галина кинулася до дверей, на порозі стояв Мостовий.

– Як ти мене знайшов? – шептала Галина.

– На своїй землі, свої люди... Дурненька ти моя, хіба ти могла б утекти від мене?

Другого дня вони виїхали з Галиною додому. Проводжала їх уся бригада Фросинки і потомствений прохідник Охрім.

* * *

– Ключе! – крикнула Галина Сашкові й вибігла з своєї схованки.

Мостовий потягнув удочку, і здоровенний карась випірнув з води.

– Є, є! – кричала Галя. – Це я тобі наврочила! Я!

Сашко з захопленням дивився на щасливе юне обличчя

Галини, потім жбурнув кудись вудку, підхопив її на руки і поніс до річки.

– Не смій, Сашко!

– Скупаю!

– Ой, дурний, я ж одягнена!

– Русалочко ти моя!

– Божевільний!

Сашко розгойдав Галю і кинув у воду.

Галина вибрела з води і помахала Сашкові кулаком:

– Плаття нове і туфлі... Хуліган! Допоможи хоч плаття зняти, поприлипало все.

– Це я можу. – Сашко підхопив краї коротенького платтячка і потягнув догори. – Ти, наче Афродіта, народилася з піни.

Мостовий пригорнув до себе Галину.

– Я так змерзла...

– Ти ж моя маленька, – цілував холодні щоки.

– Задушиш! – кричала вона, б'ючи Сашка кулаком по спині.

– Так його, так! – почувся чийсь голос. – Я б йому ще не так дав!

Галина вирвалася з обіймів чоловіка і ледь не провалилася крізь землю від сорому. На неї дивився Шаблій.

- Пробачте, Павле Артемовичу, - почервонів Мостовий і швидко почав одягатись.

- Це я повинен пробачатися перед вами, вискочив, як Пилип з конопель.

Галина схопила своє платтячко і зникла в кущах.

- Не чекав на вас, - наче виправдовувався Мостовий. - Ніхто не дзвонив.

- Вчора до батька поїхав, переночував, а до тебе по дорозі... Дві області проїхав. Обженуть нас сусіди по буряках, - Шаблій скинув піджак і сів на пеньок. - Є риба?

- Мало. Пересихає Русавка. У Сосонці колись і броду не було, а тепер череду переганяють... Десь болота осушують, а по нас б'є, Павле Артемовичу.

- Так, багато інколи у нас не дуже розумного ентузіазму, - погодився Шаблій.

"Чого він приїхав? - думав Мостовий. - Партактив недавно був, хлібоздачу виконали... Не в гості ж приїхав?"

- Може, перекусимо, Павле Артемовичу?

- Можна. Але перед цим скажи мені, Олександрє Івановичу, скільки засіяно озимини у Сосонці?

- Гектарів триста.

- А район Видубецьких гір?

- Почали. Вчора розмовляв з Гайвороном.

- Отже, так, Сашко. Сівбу в районі Видубецьких гір треба припинити. Слухай, слухай, - поклав руку на плече Мостового. - І це ще не все. У Сосонці будуть споруджувати величезне водоймище... гектарів на п'ятсот... Проект на затвердженні...

- Навіщо? - спохмурнів Мостовий.

- Треба. Уран... За рік там виросте місто... Гірничий комбінат, збагачувальна фабрика...

- Будуть шахти?

- Ні, відкритий кар'єр... Дешево...

- А колгосп? - Олександр відчув, як у нього пересохло в горлі.

- Я ще не знаю точно, яку територію займе комплекс, але думаю, що частина земель залишиться.

- Такі землі! - зітхнув Мостовий. - Сосонка за останні роки, Павле Артемовичу, такий розгін взяла... що куди там...

- Знаю... Мені теж шкода, Олександрє, але є речі важливіші.

- Розумію. Що я маю робити?

- Треба організувати зустріч будівельникам. Десь за тиждень почне прибувати техніка й матеріали. До зими треба буде побудувати гуртожитки... Але це робитимуть без тебе. Керуватиме будівництвом Арсен Климович Турчин. У нього розмах сибірський... Прекрасна людина, - Шаблій замислився. - А тобі, Олександрє Івановичу, випаде, мабуть, найважче... Треба підготувати до цього село, людей. Щоб зрозуміли... Буде потрібно - приїду сам. Добре все продумай, порадься з комуністами, з активом... Поговори з Платоном Гайвороном, то хлопець розумний... Як у нього з дружиною?

- Погано, Павле Артемовичу.
- З серцем?
- Ні... Мабуть, скінчилася любов...
- Жаль.

Шаблій пройшовся по м'якій шовковій траві, а потім знову до Мостового:

- Хочу з тобою порадитись... Ми думаємо забрати Гайворона в обком, у сільгоспвідділ... Погодиться?

- Гадаю, що ні, - після паузи відповів Мостовий.

- Але йому нічого буде робити в Сосонці... Може, там залишиться невеличка бригада - приміський радгосп, а він людина з масштабним мисленням.

- Поговоріть, Павле Артемовичу, з ним.

- Можна його запросити сюди?

- Зараз скажу Микиті, щоб поїхав.

- Тепер ходімо обідати чи вечеряти. Мати мені там чогось наклала...

Побачивши Шаблія з Мостовим, Микита чкурнув у кущі.

- Ти куди?! - зупинив його Шаблій. - Виходь, виходь.

Микита підійшов.

- Здрастуйте, Павле Артемовичу. Юшка буде, - показав на купку карасів і линів. - А це моя Таня.

- Ми вже з твоєю Танею познайомилися... І якби не вона, то я тобі дещо пригадав би...

- Хто старе згадає... - почав Микита.

- Хитрий ти, Микито, як лис... Почекай, почекай, і я тебе прокатаю...

- Привези Гайворона, - сказав Мостовий Микиті і цим поклав кінець розмові.

...Після юшки Шаблій подякував молодицям за обід і підвівся.

- Прошу пробачення, але у мене є справа до Платона Андрійовича. Ми скоро повернемося.

Вони пішли берегом Русавки...

Галина помітила, що Сашко після розмови з Шаблієм став мовчазний.

- Що сталося, Сашо?

- Двадцять століття стукає в наші двері.

- Хто стукає? - перепитала.

- Уран...

6

Місто стояло над морем, біле, пронизане сонцем і солоними вітрами. Вижухлі акації і платани супроводжували проспекти і вулички, іноді збиралися до купи в невеличкі сквери, даючи прохолоду й тінь громадянам міста Приморського в літні дні. Вечорами, здається, всі, хто лиш міг рухатися, виходили на Південний бульвар або вмошувалися на стільчиках біля своїх будинків, пили газовану воду, їли виноград і дині, ласували морозивом, пережовуючи портові новини, бо все життя громадян Приморського було

пов'язане з морем і портом.

Якщо не в кожній квартирі, то в кожному будинку або дворі завжди когось чекали чи проводжали в море, в близькі й далекі плавання. З морем було пов'язано не тільки існування десятків тисяч людей, а й життя їх близьких, тому й стосунки між людьми були прості, довірливі, без зайвих церемоній. Хлопчаки, як тільки спиналися на ноги, – натягували на себе смугасті тільняшки і, мабуть, не скидали їх ніколи, незалежно від того, чи ставали потім моряками, чи скромними бухгалтерами або інженерами, вантажниками чи продавцями. Старші носили широченні боцманки із золотими крабами. Ці кашкети пасували і до чорного костюма і просто до білої сорочки. Приморчани були людьми з гарячим темпераментом, і класти їм пальця в рот не рекомендувалося. Якщо вже когось піднімуть на кпини чи вилають, то це запам'ятається. У суперечках, якщо вони траплялися на базарі чи на вулиці, ніколи не брало участь двоє. Найдрібніший інцидент притягував десятки приморчан, які вважали своїм обов'язком стати на захист істини.

У місті розмовляли українською, російською, грецькою, єврейською, грузинською мовами і ще своєю, приморською, яка зародилася бозна-коли, шиплячі вимовляхи м'яко, любили звертатися в третій особі однини чи множини і, перш ніж відповісти на якесь запитання, неодмінно запитували самі. Це якось зближувало.

Ходили приморчани і приморчанки з особливим шиком, легко. Дівчата й молодіці – граціозно похитуючись, а чоловіки – стрімко, розгонисто. І лише не зовсім свідомі молодики пересувалися так, ніби під ногами у них були не тротуари, а палуби океанських лайнерів і суховантажних суден при дванадцятибальному штормі. До цього піжонства справжні матроси і їх подруги ставилися з презирством.

Степці одразу сподобалося це біле місто. І на студії прийняли її щиро, як давню знайому. У студійному готелику Степці дали невеличку кімнату.

– Відпочивай, бо незабаром почнемо акторські проби, роботи буде багато, – сказав Борис Авер'янович Лебідь. – Між іншим, Степко, гроші у тебе є?

– Так.

– Якщо нема, не церемонься, скажи.

Одягнувши свою найкращу сукню, Степка пішла у місто. Пряма вулиця вивела її на Південний бульвар. Перед нею лежало море. Яскраво світилися вогні в порту і на кораблях. У вечірній імлі десь далеко-далеко пропливали каравани суден. Сторожко озираючись, виринув з-за обрію повний місяць, простилаючи сріблясту доріжку на хвилях.

"Це він і над Сосонкою зійшов, – подумала Степка, – можливо, Платон теж зараз дивиться на нього..."

– Ви, здається, сумуєте? – почула Степка чийсь голос.

Біля неї стояло двоє: високий у жовтій сорочці і низенький у кашкеті, такому широкому, що обличчя його не було видно.

– Ні.

– Може, пройдемось? – запропонував жовтий.

- Дякую, я зараз піду додому.
- Так нам же по дорозі, - запевнив кашкет.
- Вона не хоче з тобою розмовляти і правильно робить, - сказала жовта сорочка. -
Залишимо його на березі, як стару баржу. - Високий взяв Степку за лікоть.

- Відійдіть, - вирвала руку Степка.
- Міша, кинь, не втручайся у внутрішні справи. Хай вона собі стоїть. Вона, може,
буде писати вірші, - потягнув товариша кашкет.

Настрій було зіпсовано, і Степка пішла додому. У коридорі готелю зустріла високу
повновиду дівчину, вона несла якісь пакунки.

- Здоров, - привіталася повновида.
- Здоров.
- Це ти Степка Чугай?
- Я.
- Он яка ти, - повновида окинула Степчину постать. - Показуй, де живеш.
- Прошу, - Степка відчинила двері.

Повновида сіла в крісло.

- Я - Ніна Острогомиська. Чула? Ні? Ось і познайомилися. Мене теж викликали
на проби. Ти вже знімалася?

- Ні... Просто мене запросив Борис Авер'янович.
- Я чула про тебе, - сказала Ніна, - вся студія говорить, що Лебідь відкопав диво...
Ти нічого, красива... Тільки хто тобі шив це плаття?

- Що, погане?
- Довге. Скидай, треба вкоротити на чотири пальці, - Ніна підігнула край Степчиної
сукні. - У тебе ж ноги які!

- Я завтра підкорочу, - пообіцяла Степка.
- Пішли до мене, зараз хлопці принесуть вина, вип'ємо.
- Я не п'ю.
- Я теж не п'ю, але вони прийдуть, - якимось невпевнено промовила Ніна.
- Ні, я спочину, - відмовлялася Степка.
- Ну, дивись.

Не встигла Степка роздягнутись, як у кімнату знову постукали. Цього разу Ніна
прийшла з худеньким бородатим чоловічком у светрі.

- Ігор Штуль, - показала на свого супутника Ніна.

Він подав руку Степці, і вона тільки тепер побачила, що Ігор був молодий, а не
зігнутий життям дідусь.

- Ми вас запрошуємо, Степко, - вклонився театралью перед Степкою дідусь. - Не
відривайтесь од колективу.

- Ходімо, - наполягала Ніна.
- Ну, гаразд, тільки я...
- Чули. Не п'ють тільки телеграфні стовпи...

У кімнаті Ніни сиділи ще режисер Олексій Кушнір, оператор Слава Бурков і

артистка Ніла. Всі чадили сигаретами і пили сухе вино.

- Майбутня зірка екрана - Степка Чугай, - відрекомендував Ігор...

- Мені вас жаль, - подаючи склянку вина, сказав Степці Кушнір.

- Чому?

- Олексію, замовч! - промовив Ігор.

- Вона повинна знати, у якому фільмі буде зніматися.

- Я знаю, - відповіла Степка.

- Ти читала сценарій?! - Олексій посмоктував погаслу сигарету. - Тобі подобається ота "мура"? Такі фільми знімалися двадцять років тому...

- Можливо, що я нічого не розумію, але мені дуже сподобався сценарій.

- Примітив, - не відступав Олексій. - Такі собі чистенькі колгоспнички...

- А які ж, по-вашому, мусять бути... колгоспнички?

- Давайте пити вино, - запросила Ніла.

- Давайте, - погодився Кушнір, - але пам'ятайте мої слова - Лебедя чекає провал.

До цього часу нема оператора на цей фільм. Усі відмовились,

- Неправда, - заперечив Бурков. - Є оператор.

- Хто? Когось привезли?

- Я буду знімати "Чарівницю", - відповів Славко.

- Божевільний! - вихопилося в Кушніра. - Після твоїх двох блискучих фільмів ти підеш до Лебедя в групу?

- Піду.

- Тебе що, умовили?

- Ні. Просто я прочитав сценарій, - сказав Бурков. - Тобі теж не завадило б це зробити.

- Я читав сценарій!

- Торік.

- Та годі вам. - Ігор Штуль підняв склянку. - За здоров'я Степки. І ти Кушніра не слухай, він злий буває, як сто чортів.

- Зараз він скаже, що його ніхто не розуміє, - посміхнувся Славко.

- Мене ніхто не розуміє, - повторив Кушнір. - На студії сидять демагоги й нездари.

- Замість того, щоб кричати, візьми і постав фільм, - сказав Штуль. - А то вже п'ять років і на майданчик не виходив.

- Бо не дають знімати того, що хочу я.

- Ти й сам не знаєш, чого хочеш, - махнув рукою Ігор. - Обридло вже слухати.

- Ніхто мене не розуміє, а я не хочу ставити сірі фільми. Не буду. Ви ставте, а я не буду.

Кушнір допив вино і вийшов з кімнати.

- Отак завжди, - із співчуттям сказав Степці Славко. - Після закінчення режисерського факультету він зробив блискучу дипломну, її показували на фестивалях, дали премію, а після того - жодного метра не зняв. Все шукає.

- Кажуть, що він дуже талановитий, - промовила Ніла.

- Усі ми ходимо в молодих талантах, аж поки не потрощимо собі лоби на якійсь справжній речі, - сказав Ігор. - Або навіть на елементарному розумінні життя. Ти, Славко, правильно зробив, що йдеш у групу до Лебеда. Не сумніваюсь, що ви зробите справжній народний фільм, довженківський... Героїня у вас є, - пильно дивився на Степку. - Все життя можна мріяти...

- Ігоре, крім Степки, тут, здається, ще сидять дівчата, - зауважила напівжартома Ніна.

- Ви - прекрасна... маса... Не ображайтесь, - Ігор потягнувся зі склянкою до Ніни. - Я завжди говорю про те, що думаю...

- Маса, - скривилася Ніна. - Я знялася уже в шістнадцяти фільмах.

- Ну й що? Справжня велика актриса мусить бути завжди на недосяжній висоті або зіграти лише одну роль і зійти зі сцени. - Ігор повернувся до Степки. - Так?

- Мабуть, так.

Степку не вмовляли залишитися, коли вона зібралася йти, попрощалася. У коридорі біля вікна стояв Олексій Кушнір.

- Можна до тебе зайти на хвилику?

- Заходь.

- Я тобі ось що скажу, Степко, - причинив за собою двері. - Ти пробач мені... Я наговорив дурниць... Ти ж тільки прийшла до нас, а я весь бруд вилив перед тобою... свій... У тебе є останній варіант "Чарівниці"? Дай, будь ласка... У тебе такі чисті очі, що... Пробач.

Приморська студія була невелика, випускала щороку кілька фільмів, здебільшого пригодницького жанру, хоча свого часу деякі картини завоювали широке визнання глядачів і критики. Не обійшли студію і західні кіноновації, приходили режисери, які ставили дрібненькі фільми із запозиченими європейськими штампами, картини без сюжету і крупних образів. Інші відзняли безкрилі стрічки про наше сучасне життя і щезали безслідно.

Борису Авер'яновичу Лебедю запропонували поставити "Чарівницю" на приморській студії. За своє життя він поставив кілька картин, його знали, як вдумливого, здібного режисера. Коли Борис Авер'янович вперше побачив Степку, він зразу відчув, що для неї треба написати сценарій, саме для цієї сільської дівчини. І вони з автором переписали сценарій. Героїня фільму - Галина - виростала із звичайної пастушки до громадського діяча. Це зростання було тяжким, не схожим на банальні історії інших, так званих фільмів на "колгоспну тематику". Лебідь хотів розкрити духовний світ сучасної сільської дівчини в усій його суперечливій розмаїтості.

Степка збагнула задум режисера, і Лебідь був у захопленні від її роботи. Щодня Степка відвідувала заняття акторської групи, слухала лекції відомих режисерів, розробляла незліченну кількість етюдів, грала в спектаклях, які готували актори студії. Крім цього, зі Степкою щодня по кілька годин працював Лебідь. Кожну сцену сценарію, кожний кадр обговорювали вони. Лебідь помічав, що Степка дедалі більше й більше зливається з образом своєї героїні, але його хвилювало, як вона поведеться перед

камерою, адже інколи й досвідчені актори розгублюються.

І ось перший іспит. Лебідь із Славком Бурковим знімали акторські проби. Степку трохи загримували, одягнули. У павільйоні поставили декорації.

- Ти лише не хвилюйся, Степко, - просив Лебідь.

- Степко, пам'ятай, що я тут, - усміхався Славко.

- Починаємо, Степко. Ти пам'ятаєш? Галина прибігла на цей місточок, коли дізналася, що в її коханого є дружина... Ти можеш собі це уявити?

- Можу, - сказала Степка, згадуючи свою зустріч з Наталкою.

- Мотор!

...Директор студії й члени художньої ради переглядали проби. Степка сиділа в куточку проекції спокійно, аж поки не побачила себе на екрані. Ось вона пробігла по вузькому місточку, зупинилась. Погляд Степки - з болем і сльозами змішаний, вся її постать передає неймовірну тугу. Зараз пройдуть дівчата, вони не повинні побачити її такою. Треба посміхатись. Оператор зняв цю посмішку, і всі були вражені тим, як зуміла Степка блискуче передати душевний стан Галини. І зразу ж друга сцена: зустріч з ним.

- Галино...

- Я все знаю... Це... підло. Чому ти не сказав мені?

- Я не міг... Якби ти дізналася про це раніше, я не мав би нічого... А так було хоч кілька вечорів... моїх... наших...

- Тепер нема нічого...

- Але ж є моя любов.

Степку всі вітали. Зайшов якимось і Олексій.

- Ти - справді диво, Степко. І якщо вийде фільм, то в цьому твоя заслуга.

- Я не люблю загадувати наперед, - відповіла.

Минали дні. Вони були для Степки сповнені тяжкої праці і відкриттів. Вона розуміла, що їй бракує ще елементарних знань в акторській професії, і водночас дивувалася, коли її хвалили викладачі й Лебідь. Степка відвідувала заняття хореографічного гуртка і верхової їзди на іподромі, простудіювала всього Станіславського, дивилася безліч кінофільмів.

- У тебе, Степко, зараз у голові вінегрет, - сказав якимось Борис Авер'янович, вислухавши її думку про одну картину. - Треба вчитися серйозно. Подумаємо про театральний інститут.

- А я хочу в університет... на історичний.

- Спробуй...

Степка інколи виступала по радіо в інсценізаціях, її запрошували на дублювання фільмів, це було цікаво, а крім того, доповнювало її скромну акторську ставку.

Дівчата мають, очевидно, вроджений потяг до будь-якої моди. Не так уже й багато часу минуло, а від тієї сосонської Степки зовні залишилися тільки очі, коса та дещо різкуваті рухи. Не без впливу Ніли й Ніни Степка почала носити відчайдушно короткі спідниці, крикливі кофти.

- Що ти з себе робиш? - гнівався Лебідь.

- Ти ж зараз звичайнісінький приморський стандарт, - дорікав Славко. - Гармонія мусить бути. Розумієш, що таке гармонія? Борисе Авер'яновичу, Степка може збожеволіти і відрізати косу!

- Відправлю в Сосонку, - пообіцяв Лебідь. - Опудало, а не дівчина.

Степка, ображена і зла, прибігла в свою кімнату і переодягнулася в стареньку сосонську сукню.

- Так ходити? - з викликом підступила до Лебеда й Славка.

- І не так. Треба з розумом. Ходімо до художників по костюмах, - сказав Славко. - Ми тебе навчимо. Ти не мусиш бути стандартною, це ж так нудно.

Слава, Ігор і Олексій виявилися гарними хлопцями і товаришами, ставились до неї підкреслено по-лицарськи, приносили їй бутерброди на заняття, інколи водили в кафе. Степка, звичайно, відчувала, що всі троє були закохані в неї, і це їй подобалося.

Вчора Ігор одержав гроші і запросив усіх до ресторану, але, поки вони збиралися, з'явилися Ніна й Ніла і сказали, що це буде величезне свинство, якщо не запросять їх. Ігор був лицарем до кінця і запросив дівчат.

Була неділя, і ресторани тріщали од відвідувачів. Але Славко не розгубився. Звелів друзям почекати біля входу у "Прибій", а сам підійшов до швейцара в адміральській формі, поплескав його по плечу:

- Хелло! - і пройшов у залу.

Славко повернувся швидко і запросив усіх:

- Нас чекають.

Офіціантка провела їх до однієї ніші.

- Будь ласка. Що вам?

Ігор вступив у переговори з офіціанткою.

- Як тобі вдалося потрапити сюди?

- Дуже просто. Наші співвітчизники ніяк до цього часу не можуть звикнути до високої честі приймати іноземців... Коли дехто з них чує, що прийшов іноземець, зроблять усе... Я сказав, що Ігор - режисер з Італії, а Степка - його дружина - кінозірка... Скоро до неї почнуть підходити за автографами, - пообіцяв Славко.

- Он уже йде перший мисливець за автографами, - кивнув на якогось моряка Олексій.

Справді, до їхнього столу йшов високий худий моряк у білому кітелі і чорному кашкеті з "крабом". Загоріле худорляве обличчя, тонкі губи нервово сіпались. У Степки похолело в грудях: до неї наближався Дмитро Кутень.

- Вам автограф? - випередив його Ігор.

- Ні. Здрастуй, - привітався до Степки.

- Здрастуй.

- Я хочу з тобою поговорити, вийдемо, - запропонував Кутень.

- Нам ні про що з тобою розмовляти, - відповіла Степка.

- А я наполягаю.

- Не приставайте до дівчини, - встав перед Кутнем Олексій.

- А яке твоє діло? - заходили жовна на щоках Кутня. - Я хочу поговорити з нею.

- Поговорите іншим разом, а зараз не заважайте нам, - сказав Славко.

- Степко, ходімо, бо...

- Я питаю, чого вам треба? - вийшов з-за столу Славко.

- Спокійно, салаги, - сказав моряк і засунув собі в зуби люльку. - Я хочу поговорити зі своєю дружиною... Законною. Степко, або ти вийдеш на хвилину, або...

- Я вийду, - промовила Степка.

- Ти з ним одружена? - витягнулося обличчя Ніни. - Історія.

Кутень ішов за Степкою. Біля одного столу, за яким сиділо ще кілька чоловік, зупинився.

- Порядок.

Стали в скверику напроти ресторану.

- Чого ти від мене хочеш? - Степка накинула кофту, бо її морозило.

- Я трохи випив, Степко, пробач. - Кутень раптом став зовсім сосонським. - Я знаю, що ти в Приморському, і вже місяць розшукую тебе... На студію приходив і на радіо...

- Звідки ти дізнався?

- Написали мені з села... Я тут уже рік... На курси ходжу... У плаванні ще не був... Буксир ганяємо...

- Ну й добре, - Степка відчула, як полишив її страх. - Мрія твоя здійснюється, моряком став...

- Яким там моряком... Буксир... в мазуті, як чорт...

- Але ж ти хотів колись?

- Я не шкодую, може, видряпаюсь... А ти в кіно будеш зніматися?

- Можливо...

- Ех, Степко, Степко, ніде я не можу подітися від тебе... А може, - Кутень шукав бодай тоненьку ниточку, за яку міг би вхопитися.

- Ні, Дмитре, я ж тобі сказала вже давно.

- Я, коли дізнався, що ти тут, не міг. знайти собі місця... Я тебе шукав... Ти моя доля, Степко. Давай жити разом... Помовч. Роби, що хочеш, живи, як знаєш, тільки не проганяй мене від себе...

- Ні. Я так не можу... Або все, або нічого. Бувай здоровий. І ще прошу тебе... по дружбі... не шукай мене. - Степка пішла до ресторану.

- Цього ти мені не заборониш! - крикнув услід.

Степку зустріли зацікавлені погляди Ніли й Ніни, іронічний Олексія, співчутливий Ігоря і підкреслено байдужий Славка.

- Він справді твій чоловік? - аж загорілася Ніна. - Я гадала, ти дівчинка, а ти вже...

- Ми з ним розписані.

- До нас у кіно приходять всі з певним досвідом або успішно набувають його тут, - нахабно подивився на Степку Олексій.

- Мало що трапляється в житті, - поспівчував Степці Ігор.

- Філософи, давайте допивати коньяк... Люблю пити за чужі гроші, - жарт не вдався, і Славко замовк.

Степка майже фізично відчула, як зразу після її повернення змінилося ставлення хлопців до неї.

- Чого ж ти не сказала, що заміжня? - ніяк не могла вгамуватися Ніла.

- Яке це має значення? - відповів за Степку Ігор.

- Відомо, що краще мати справу з дамами, ніж з зеленими дівчиськами, які при зустрічі допитуються, над чим ви працюєте, - дурнувато розсміявся Кушнір.

- Я дуже шкодую, що зіпсувала вам вечір. - Степка взяла сумочку і вийшла з-за столу.

- Степко, не роби дурниць!

- Вернись!

- Я пробачаюсь, Степко, - її наздогнав Олексій.

- Відійди.

У скверику Степку чекав Кутень, але не встиг підійти, бо вона зупинила якусь машину, вскочила майже на ходу і щезла.

Дмитро повернувся до ресторану, посидів трохи зі своєю компанією, а потім підійшов до столу, за яким сиділи Степчині товариші. Замовив коньяку і шампанського.

- Можна я з вами посиджу, бо її нема... Ви повинні мене зрозуміти... Я... люблю... кіно...

- Сідайте.

- Спасибі... Вона пішла... але я мушу вам розказати. Все розкажу... Я - Дмитро Кутень. Працював у Сосонці агрономом... Там жила Степка...

Степка чула, коли прийшли Ніла й Ніна, вони голосно сміялися. Потім хтось постукав у Степчині двері.

- Хто там?

- Степко, це я, Олексій... Не відчиняй, тільки вислухай... Якщо ти не простиш мені за ті слова у ресторані, то я... я... змушений буду виїхати звідси. Я - скотина і наволоч.

- Я прощаю тобі, - сказала Степка.

Знімальна група вибирала місця для натурних зйомок, а Лебідь посилено працював з артистами. Нарешті Степка познайомилася з актором, який мав грати у фільмі Петра - її коханого. Актора зустрічав директор картини. Вони з'явилися у готель напідпитку. Актор був заслужений і популярний. Він грав здебільшого шоферів, таких собі грубуватих хлопців, які, проте, здатні були й на амплу ліричного героя. Директор картини познайомив його зі Степкою.

- Владик, - розправив нейлонові груди популярний актор і поцілував руку Степці. - Колего, я тебе раніше не бачив? Чому я раніше її не бачив? - звернувся до директора картини.

- Бо Степка ще не знімалася ніде, - пояснив той.

- Я готовий залишитися назавжди на цій студії, - сказав Владик. - Я влаштуюсь і прийду.

- З Владиком це буває, - немов виправдовувався перед Степкою директор. - Дуже оригінальний... Інколи той... Але ролі відливає, наче кулі.

Владик зайшов до Степки з пляшкою вина.

- Дитя, сідай, - показав на крісло поруч себе.

- Я не дитя, я - Степка. Ви чого прийшли?

- Для знайомства. Ми ж з тобою повинні будемо крутити почуття на стрічку... Колега, ти вмієш цілуватися? Давай на брудершафт, - корка він втовкмачив у пляшку олівцем. - Посуд є?

- Я з вами пити не буду!

- Що? Ти не будеш пити з Владиком? Ти - анахронізм, - Владик обняв Степку й одержав гучного ляпаса. - Геніально. Мені вже давно ніхто не давав по фізіономії.

- Підійдете, ще одержите.

- Ти серйозно? Такі на дорозі не валяються... Мене хапають з руками й ногами... У мене посмішка Петі Алейникова...

- Ідіть звідси. - Степка відчинила двері, й популярний шофер з посмішкою Алейникова, похитуючись, вийшов з кімнати.

Потім Степка чула його добре поставлений баритон в кімнаті Ніни й Ніли:

- Варварство. Мене якась статистка виганяє з номера! Мене! Владика!

Вранці Степку запросив Борис Авер'янович. У нього вже сидів Владик. Привітався, але на Степку не подивився. Пив воду.

- Я хотів познайомити вас, - сказав Лебідь, - можливо, вам доведеться зніматися разом.

- Чому "можливо"? - Владик не приховував здивування.

- Бо ще будуть проби.

- Мені проби, ви що? Мене беруть без всяких проб, я...

- Інші беруть, а я мушу подивитися. Ви готові до зйомки?

- Майже...

- Тоді ми зараз попрацюємо, а ввечері почнемо знімати.

Владик відчував, що провалюється. Сцена не виходила.

Перед цією Степкою, перед її палаючими очима він розгублювався. Усі давно завчені штампи не могли замінити йому природного стану. Степка нервувала, її дратували порожні очі партнера. Жодної думки.

- Сьогодні я не можу працювати, - заявив Владик.

- Бачу. До завтра. - Лебідь зажурено похитав головою. - Зіпсували актора.

Владик odmовився від ролі.

- Мене не влаштовує сценарій, колега. Дрібний. - І поїхав шукати ще не зіграних шоферів на інші студії.

Степці довелося ще багато разів зустрічатися з різними акторами, поки Лебідь не зупинився на Михайлові Богачуку - студентові театального інституту.

Восени група Лебеда виїхала на Херсонщину знімати фільм.

Нічого так не любив Ничипір Сніп, як сіяти. Ця робота була для нього святом душі. Весною чи восени, коли виводив він свою бригаду на поля, хлопці біля агрегатів поралися в білих сорочках. Потім, звичайно, носили пропотілі сатинові чи гімнастерки під засмальцьованими фуфайками, але першого дня сівби, за неписаним законом, встановленим самим Снопом, приходили в білих вишиваних чи в нейлонових сорочках. Ничипір сам перевіряв кожну сівалку, тукові апарати для добрив і лише тоді казав:

- З богом! - Так, мабуть, говорив сотні років тому і його прапрадід, починаючи це святе діло. Потім Ничипір переходив до сучасності. - Змагайтеся, хлопці, але пам'ятайте, що гріш ціна вашим надплановим гектарам, якщо ви зерно в землю покладете абияк. Ото злязь з трактора чи з сівалки й не показуйся ні мені, ні людям на очі. Якщо ж усе до ладу буде - сам носитиму на руках, коли матиму час...

Після такої промови Сніп сідав на однокінну лінійку і їхав до другого агрегату. Колгосп купив для Ничипора мотоцикл з коляскою, але бригадир відмовився.

- Що я з того мотоцикла побачу, Платоне? Миготітиме в очах, а я мушу все бачити... Раніше, сам знаєш, пішки ходив, а зараз важкувато...

Постарів за останні роки Ничипір Сніп, все глухо кашляв, але тримався. Марія вже не раз казала:

- Іди, Ничипоре, на пенсію, спочинеш, хай уже Юхим за тебе поробить.

- Хай він, Марусю, за себе... Як же я вдома всиджу? Може, я й живу, й працюю за інерцією... Розігнався змолodu й досі в борозні... Зупинюсь - кінець мені.

- Невже без тебе не справляться, Ничипоре? Он які хлопці повиростали!

- Справляться, - погоджувався Ничипір, - але я віку свого дожити хочу в строю, а не в обозі... Зірку Золоту одержав та й на призьбу? Що люди скажуть? Що про мене правительство подумає?

- Зірку тобі, Ничипоре, за все твоє колгоспне життя дали... І за хліб, який ти виростив, і за землю, яку зорав та кровію своєю полив.

- То сама ж бачиш, Марусю, що не можна мені без цієї землі... Оце обсіємося, взимку спочину, а там побачимо.

Сьогодні Ничипір Сніп перевів чотири агрегати на Видубецькі гори. Хлопці зайняли ділянки і почали сіяти ще вдосвіта. Ничипір пройшов гони за трактором Юхима, час від часу нахилився, розгортав вогку землю й брав на долоню зерно, потім знову, ніби золотинку, клав у ґрунт. За Юхимовим агрегатом тягнулися рівненькі рядочки.

"Добре, сину, добре. Сій. Тільки не забувай за буденною суєтою, що ти робиш. Якщо сповнюється твоє серце радістю хлібороба і ти осмислив своє життя на цій землі, то й думи твої будуть високі й чисті й скажуть про тебе, що ти справжня людина".

"Уже пора й одружитися б Юхимові, - думає Сніп. - Треба, щоб діти були". Хотілося б Ничипору і їх, онуків, закохати в ці поля, щоб росли дужі й мудрі, щоб ніколи не полишили цю землю. Донька Підігрітого - дівчина славна, припала до душі. Як-не-як, хоч батько й у начальстві ходить, а дочка буряки сапає. Не дають спокою Ничипору

Снопів ці сапи. Уже й комплексні ланки організували, стараються механізатори, а проривка все ще на руках жіночих... Вчених є стільки, ракети запускають на Місяць, а машини, щоб руки жіночі замінила на буряках, нема... Оце Юхим з Максимом вступили до інституту механізації сільського господарства на заочний відділ, може, вони придумують, як вивчатися?"

Юхим до діла всякого беручий. І в солдатах прослужив, роду Снопів не зганьбивши, і з села не чкурнув на легкі хліба, як дехто, і в бригаді перший... А ще є пісні Юхимові... То теж Снопва відрада. Може, в їхньому роду й складав хтось пісні, але того не відають люди, а Юхимові пісні співають у селі й по радіо з Києва передавали. Мабуть, то щедра людина, котра дає людям хліб і пісню...

Ничипір зупинив коня і зіскочив з лінійки – під гору було тяжко Архіандриту, і він весь час косив карим оком на господаря.

– І ти втомився. Постаріли ми з тобою, Архіандрите, – Сніп узяв коня за вуздечку й пішов поруч. – Нам би вже з тобою не в гори, а в долини...

На Видубі Сніп прив'язав коня, зняв кашкет і обвів поглядом чорне безмежжя ланів. "Хай би й поховали мене отут, – подумав Ничипір. – Так не хочеться лежати на тому цвинтарі, тісно, у спеку пахне бузиною, а взимку занесе снігами... А тут простір, шугають вітри весняні..." По обличчю, поскородженому густими зморшками, котиться сльоза.

Клятий вітер, запорошує тобі очі... Ничипір швидко витирає сльозу, ніби боячись, що хтось її побачить.

Оглянувся: Архіандрит дивиться. У нього теж котяться з очей важкі сльози. А ти ж чого плачеш? Хіба в тебе не було радісних днів? Ти ж пам'ятаєш, як лошам біг за матір'ю в поле, не забув м'якого вим'я і запаху вечірнього молока? А як молодим жеребчиком, витягнувши довгу шию, мчав ранковими сивими луками і тобі здавалося, що ти літаєш у хмарах? А хіба ти забув, як тебе вперше запрягали у весільного воза? У гриві твоїй були стрічки, грали музики, і ти виривав копитами землю, і летіла вона по всьому білому світі... Ти любив, коли віжки тримав Савка Чемерис. Він завжди знав, чого ти хочеш... Потім Савка почав тебе запрягати і в плуг, і в борони... Ти мусив з ним добувати хліб... Тебе любили, годували вівсом, сіном запашним, своїм кожухом прикривав тебе Чемерис, коли морози сковували землю, а ти возив гній на поле... Не плач, коню...

Ничипір Сніп з торбинки дістав шматок хліба, посипав сіллю й розділив навпіл:

– Бери їж, поснідаємо з тобою.

Їли запашний чорний хліб...

Могла б у тебе бути й краща кінська доля. Міг би ти носити в січі воїнів і чути гул бою, дзенькіт шабель, бачити спалахи пожеж, а потім викресувати підковами іскри з бруку на парадах... Не журись. Так уже сталося, що інші були в боях, тягнули нескінченні грабарки на Дніпрельстанах та Магнітках, підвозили боєприпаси й забирали поранених... Ти ж – звичайний колгоспний кінь. Ти – прекрасний кінь, і твоє життя прекрасне, бо й ти служив людям. Не плач, коню.

Стишився гуркіт моторів. Ничипір оглянувся: стояв агрегат Максима Мазура. Потім він побачив Гайворонового газика біля трактора Юхима. І той зупинився. Що там у них? Механік же сам перевіряв агрегати. Може, насіння не вистачило? Саме ж сіяти, а вони стоять. Ну, я ж вам! Гайворон поїхав тепер навпрошки до машини Григорія Шпака. Теж зупинив.

Ничипір відв'язав коня і сів у лінійку. Ну, звичайно, з гори Архіандрит біг, як молодий.

Юхим і два сівачі сиділи на рові, курили.

- Чого це ви перекури влаштовуєте? - зупинився Ничипір.

- Ет, - сплюнув рябий Лаврін Питель. - Кінчилося наше сіяння, Ничипоре.

- Запоров машину? У такий час! - накинувся Сніп на сина.

- Тату, чого ви? - Юхим дуже не любив, коли батько лаявся. - Гайворон приїхав і сказав, що не будемо вже засівати видубецькі поля.

- Як не будемо? А хліб де наш родив, хіба не тут? Хе, - посміхнувся Ничипір. - Спритний який!

- Мать, будуть шахти копати, - міркував Питель. - Усе перевернуть догори дном...

- Полезні скопаємі, - підкинув і своє Петро Сідлак, або по-вуличному Перепічка. - Свердлили цю землю, свердлили й знайшли. Полезні скопаємі... Секретні...

- Що ти там верзеш? Скопаємі... Нафту знайшли, - підправив Перепічку Лаврін.

- Він мені каже, - засміявся Петро. - У мене на квартирі стояв їхній майстер... Чоловік брехати не буде... Каже: таке знайшли, що тепер Сосонку називають "об'єктом"... А якщо "об'єкт", то, значить, скопаємі секретні. А він мені каже...

- Вйо! - вискочив на лінійку Ничипір.

Видно, Гайворон помітив Ничипора, бо розвернув машину й поїхав навперейми.

- Що ж це робиться, Платоне? - запитав Сніп. - Ти заборонив сіяти пшеницю на Видубецьких горах?

- Я.

- Навіщо?

- Щоб зерно не переводити, Ничипоре Івановичу... Днями тут почнеться будівництво, велике... Є рішення...

- Чиє рішення? Де ж це видано, щоб забороняти сіяти? - Ничипір Сніп так дивився на Гайворона, ніби це він усе вирішив сам. - А чому ж нас не спитали, мене? Мало хто задумає тут будувати... А хліб? Ні, ні. Ти собі знай своє, Платоне, а ми своє. Ми будемо сіяти.

- Ничипоре Івановичу, ми скличемо збори, про все поговоримо... приїдуть учені, розкажуть нам, що ховають у собі наші гори. Так треба для всіх, розумієте? - намагався переконати Снопа.

- Хлопці-і! - гукав Ничипір. - Дава-а-ай! Чого поставали?

Юхим перший почув батьків голос і сів у кабінку. За ним рушили інші агрегати.

- Ничипоре Івановичу, - майже благав Снопа Платон, - не треба, пропаде стільки зерна...

- Те, що в землі, - не пропаде. Сійте, хлопці, сійте, бо ні в кого рука не підніметься на хліб... І в тебе, Гайвороне, теж...

Платон поїхав з Видубецьких гір, по дорозі зустрічав машини, навантажені зерном, і завертав їх до складів.

Ничипір Сніп бачив, як згодом один за одним зупинялися агрегати - закінчилося насіння. Трактористи й сівачі посходилися до бригадира, що сидів у важкій зажурі край дороги.

- Що будемо далі робити? - тихо запитав Максим Мазур, наче боявся потривожити Снопову задуму.

- Сіяти, - ні на кого не дивлячись, відказав Ничипір.

- Нема насіння, батьку, чим же ми ці гори засіємо? - Юхим заглянув у сівалку. - Порожня.

- Діла-а-а, - присів навпочіпки біля Снопа Петро Сідлак. - Полезні скопаємо...

- Може, переведемо трактори в третю бригаду? - несміло запропонував Максим.

- Там сьогодні без нас закінчать, - сказав Грицько Шпак.

Ничипір повільно підвівся з землі, і лише тепер помітили трактористи, що він плакав. Скинув кашкета й витер ним очі.

- Ось що... будемо сіяти... без насіння. Щоб усі бачили, що моя бригада в роботі і ми перед землею не винуваті...

- Та що ви, тату, - Юхим здивовано знизав плечима, - як це без насіння?

- Чого це ми будемо даремно витратити пального? - підтримав товариша Максим.

- Пального, - повторив з докором Сніп. - А душу твою не палить?

- Якщо полезні скопаємо, то... - Перепічка похитав головою і змовк.

- Треба йти в село, - сказав Юхим. - Там про все й дізнаємось.

- Ходімо, - погодився Шпак.

- Як ви можете залишити оце поле? - на кожному зупинявся поглядом Сніп.

- А нам що? - розтоптав недокурка Лаврін Питель. - Привезуть насіння - посіємо, скажуть шахту копати - почнемо. Одне слово, колгосп.

- А батько в тебе розумний був, - відвернувся Сніп. Хлопці розсміялися. - Чого вам смішно? Сідайте в машини.

- Я не буду волочити порожню сівалку, батьку.

- Будеш!

- Ні, - Юхим узяв з кабіни фуфайку. - Я піду в село.

- Ідіть, усі йдіть. Я сам залишусь, сам, - Сніп повільно відійшов од гурту.

Скреготали гусениці, підминаючи під себе круті гони, сошники сівалок залишали за собою рівні безплідні рядки. Юхим біг поруч з трактором і кричав:

- Тату, зупиніться! Тату!

Але Сніп не чув сина. Сидів у кабіні, подавшись уперед, міцно тримаючи важелі, наче на собі тягнув сівалки. Юхим з останніх сил забіг наперед і став перед трактором.

- Тобі чого? - висунулося з кабіни сіре обличчя Снопа. Здиблений трактор здригався всім своїм могутнім тілом.

- Тату, не смішіть людей, ходімо в село!

- Мені, Юхиме, гірко від того, що тобі смішно, - промовив Сніп, не дивлячись на сина. - Іди.

Юхим відійшов убік, а батько потягнув на Видуб сівалки з одчиненими віками. В короби вривався вітер, і ним засівав гори старий Сніп.

Юхим пройшов ще одні гони за батьком, але той навіть не обернувся. Юхим зрозумів, що зараз ніхто не спинить батька.

Архіандрит довго чекав свого хазяїна. Скубав травичку край дороги, поглядаючи, чи не йде Сніп. "Мабуть, йому набридло їздити на цій вузькій лінійці, - подумав кінь, - і Ничипір вирішив проїхати на тракторі". Щоб нагадати про себе, Архіандрит почвалав на Видуб.

Юхим сподівався побачити біля контори натовп людей, збуджених новиною, але біля правління не було жодної душі. На вулицях теж нікого. "Що за дивина?" - подумав Юхим. Хата була замкнена. І мати кудись пішла. Юхим стояв посеред подвір'я, не знаючи, що йому робити. Скрипнула хвіртка, вбігла Світлана.

- Як твій батько? Погано? Кажи! Я оце як почула...

- Що почула?

- Казала тітка Текля, що йому щось зробилося, то батько поїхав машиною, а люди за ним... Півсела пішло, - Світлана була вражена спокоєм Юхима. - Ти чого посміхаєшся? Може, швидко допомогу викличемо з Косопілля?

- І ти подумала, що мій батько збожеволів?

- Та ні, - виправдовувалась Світлана, - кажуть, що порожні сівалки волочить...

По дорозі додому Лаврін Питель усім зустрічним розказав про дивну поведінку Снопа. Його слова швидко перескакували через перелази, прошмигували в хати, поступово втрачаючи свій первісний зміст, і дійшли до Макара Підігрітого страшною звісткою.

- Ничипір Сніп збожеволів! - повідомив Олег Динька, тримаючись за одвірок, щоб не впасти.

Макар вибіг із сільради на вулицю, зупинив бензовоз і помчав на Видубецькі гори. Він не бачив, як за ним рушила вся Сосонка - молодіці, дітлахи, діди, позаду яких шкандибала ні жива ні мертва Снопиха.

Бензовоз, мов скажений, вилетів на Видуб. Макар вискочив з машини і побіг до трактора. Він не знав, що робитиме, що казатиме Снопові, біг, аби переконатися, що то все неправда. З гори Макар бачив, як по ріллі йшли люди, розмахували руками, наче збиралися штурмувати Видуб. Снопів трактор повільно піднімався вгору, трохи віддалік од нього тягнув лінійку Архіандрит.

Макарові було тяжко бігти, в животі щось булькало, і він перевалювався з боку на бік. Макар зупинився, витер рукавом спітнілого лоба, схопився за кінець паска і затагнув його до краю. Живіт змінив свою форму, але, як тільки Макар набрав повітря для останнього стрибка, мідна пряжка відірвалася і одлетіла метрів на п'ять. Поки Макар шукав її та намагався припасувати, трактор зупинився. З нього зліз Сніп, узяв за

вужечку Архімандрита і пішов назустріч Макарові.

- Доброго здоров'ячка! - протягнув тенорком Підігрітий, намагаючись одшукати якісь зміни в зовнішності Снопа, потім підійшов до сівалок, заглянув. - Усе висіяли, Ничипоре Івановичу?

- Пального нема, - відповів Сніп. - Насіння нема і пального нема...

- Ви що ж, порожні сівалки тягали?

- Тягав... Ходімо, старий, - шарпнув легенько коня за вужечку.

- Бачите, який переполох зняли? - показав Макар на людей, які чорними ланцюжками розтягнулись по горбах. - Неправильно це, Ничипоре Івановичу.

- Що "неправильно"? - байдуже запитав Сніп.

- Ну, що ви, значить, комуніст і Герой, а тягаєте порожні сівалки й збиваєте народ з лінії...

- Макаре, помовч, ради бога! Не можу я зараз тобі нічого сказати, - тамував свою печаль Сніп.

Архімандрит слухняно пішов за господарем.

Марія побачила, як Ничипір спустився з гори.

- Ничипоре-е-е! - махала йому хусткою.

Упізнав Сніп дружину, зупинив коня. - Що ти тут робив? Такого наслухався!

- Прощався з Видубом... Сідай, поїдемо далі, Марусю.

Ничипір посадив дружину поперед себе, накинув на її плечі фуфайку, бо почав накрапати дощ.

А тим часом Макар Підігрітий, оточений з усіх боків сосончанами, долав видубецькі горби та долини.

- Кажу вам ще раз, - уже хрипів Макар, - що товариш Ничипір Сніп живий і здоровий. І сівалки були повні зерна.

- А Лаврін божився, що порожні волочив!

- Ой боже мій, що ж там зародить!

- Відродили вже своє Видубецькі гори...

- Це ж погибель настане!

- Ви свідомі чи ви несвідомі? - допитувався Макар. - Кажу вам, як голова сільради, що все йде по плану...

- Поле ж ти, наше поле, а ми твої колосочки! - залилася сльозами Текля. - Ніхто ж тебе не засіє, ніхто твого цвіту не побачить...

- Чого репетуєш, Текле?

- Хай би вони провалилися, щоб я за тими горбами плакала!

- Ти така, що й города свого віддала б!

- Що ж воно, Макаре, буде на тих горах?

- Індустрія! - багатозначно проголосив Макар. - Ми в Гайвороном усе вам розкажемо, а зараз не можу, бо з мене пара йде.

- Менше сала треба їсти.

- То у мене від серця, а не від сала.

Гурт усе рідшав. І до сільради Макар прийшов сам. Подзвонив до контори колгоспу:

- Де Гайворон?

- На бюро райкому.

* * *

Карта займала майже всю стіну в кабінеті Олександра Івановича Мостового. Це було перше, що побачив Платон, відчинивши двері.

- Пробачте, що запізнився, - звернувся Гайворон до Мостового.

- На бюро райкому не запізняються, - замість Мостового відповів сивий чоловік, постукуючи олівцем по столу.

- Я знаю, - Гайворон розгублено дивився на присутніх, - але я не міг раніше приїхати.

- Сідай, - сказав Мостовий.

- Я прошу дати пояснення, чому ви запізнилися? - наполягав сивий чоловік. - До речі, ви де працюєте?

- Це голова сосонського колгоспу Гайворон, - пояснив Мостовий.

- Тим більше. Коли вас викликають до райкому, треба кинути все, і... нас не цікавить, що ви робили.

- Даремно. Пробачте, не знаю, хто ви, - сідаючи в кутку, відповів Платон.

- Це товариш Валинов, заступник голови облвиконкому по промисловості, - відрекомендував Мостовий, переглянувшись з Арсеном Климовичем Турчиним, який стояв біля карти.

- Ні, ви мусите знати, що я робив, товаришу Валинов! - сказав Гайворон. - Я стояв на дорозі й завертав машини з насінням, щоб Ничипір Сніп не засіяв Видубецькі гори... Не хотів би, щоб ви були на моєму місці...

- Кажіть далі, Арсене Климовичу, - обірвав Гайворона Мостовий.

Платон дивився на карту, впізнавав контури полів, звивисту течію Русавки, руді силуети Видубецьких гір, ліси й луки, вулиці села... Гайворон міг би зараз стати біля цієї карти і розказати все про свою Сосонку, про те, що вже зробили і про що мріяли. Але каргу коментував Арсен Климович Турчин - начальник будівництва Сосонського рудника, або об'єкта під назвою "Факел".

- Видубецькі гори виявилися щедрі, - вів далі Турчин, - і ми будемо розробляти поклади відкритим способом. Це дасть величезний економічний ефект, якщо врахувати, що сосонська руда має високу валову цінність. Цим терміном ми визначаємо відпускну ціну металу, що його вміщує одна тонна руди... Будівництво розпочнемо із спорудження житла для робітників і службовців, дитячого садка, магазинів. План нашого міста готовий, і незабаром архітектори зможуть доповісти вам детальніше... Ще цієї осені почнемо прокладати залізничну колію від Косопілля до Сосонки і будівництво греблі на Русавці, щоб весняні води вже заповнили водоймище.

- Яку площу займе Русавське водоймище? - запитав Гайворон.

- У межах п'ятисот гектарів, - Турчин обвів олівцем площу на карті.

- У попередньому проекті водоймища не було, - сказав Гайворон.

- Так, Платоне Андрійовичу, не було, - погодився Турчин - Але зараз виникла необхідність збудувати й збагачувальну фабрику... Води треба - море... У вас ще є запитання?

- Є. Скільки гектарів землі займе "Факел".

- Я вже говорив, що перша черга будівництва - кар'єрні поля й збагачувальна фабрика з усіма службами - займуть дві тисячі гектарів.

- Ясно? - запитав Валинов.

Гайворон не відповів.

- Уряд республіки звернувся з листом до колгоспників Сосонки, - сказав Мостовий, - і до районних організацій, сподіваючись, що ми всі правильно зрозуміємо важливість "Факела" для країни й передамо ці землі в розпорядження відповідного міністерства. Я ознайомлю вас з цим листом перед тим, як вручимо його членам колгоспу "Рідне поле". Усі збитки, пов'язані з будівництвом об'єкта, держава відшкодує артілі. Гадаю, що комуністи Сосонки, всі колгоспники гідно зустрінуть будівельників.

- Що скажете, товаришу Гайворон? - поцікавився Валинов.

- Я нічого не можу зараз сказати.

- Як це зрозуміти? - Валинов усім тулубом повернувся до Гайворона. - Ви повинні доповісти бюро, як іде підготовка до будівництва і так далі.

- Нічого я не можу вам доповісти, бо сам тільки тепер дізнався про масштаби будівництва, - промовив Гайворон. - Я думав, що йдеться про сто п'ятдесят - двісті гектарів, а виходить, що ми повинні віддати майже всі наші поля.

- Що за настрої? - встав з місця Валинов. - Ви повинні радіти, що такий об'єкт споруджують саме у вашому селі, що вам виявлено таке високе довір'я. Вам що, жалко землі, товаришу Гайворон?

- Жалко.

- Чуєте? - Валинов звернувся до Мостового. - Це говорить не обиватель, а голова колгоспу, член бюро! Це ж хуторянська психологія. Моя земелька, мій садочок...

- А вам не жалко землі? - тихо спитав Платон.

- Ні. Якщо треба - значить, треба, - відкарбував кожне слово Валинов. - У нас землі вистачить.

- Ми повинні думати з вами, товаришу Валинов, не лише про сьогоднішній День, - Гайворон почув голос Турчина. - Мені, наприклад, шкода сосонських полів... і я розумію душевний стан людей, які виростили на тій землі... І Гайворона розумію.

- Звичайно, звичайно, Арсене Климовичу, - виправдовувався Валинов, - але зараз нам не до лірики. Треба зобов'язати рішенням бюро товариша Гайворона забезпечити в Сосонці організовану зустріч перших будівельників, підготувати відповідні виступи, і взагалі атмосферу, настрої... і негайно провести збори...

- Рішеннями атмосфера й настрої не створюються, і те, що ми будемо робити, йтиме не від наказу, а від сердець, - одказав Гайворон. - А щодо моєї хуторянської психології, яку ви вбачаєте в любові до "земельки" й "садочків", скажу вам, товаришу Валинов: з такою "психологією" я й помру, бо я хлібороб.

- У першу чергу ви - комуніст! - патетично вигукнув Валинов.
- Тому я понад усе люблю нашу землю.
- Товариші, здається, ми трохи відійшли від теми, - бажаючи припинити суперечку, сказав Мостовий.
- Усе по темі, Олександрє Івановичу, - задумливо мовив Турчин.
- Гаразд, - примирливо посміхнувся Валинов, - будемо сподіватися... Зрештою, товариш Гайворон відповідатиме партійним квитком.
- Що за тон, товаришу Валинов? - скипів Гайворон. - Навіщо ви залякуєте мене й ображаєте господарів тієї землі? Уряд з душевними словами звертається до колгоспників Сосонки, а ви...
- Я закликаю тебе до порядку, Гайворон! - обірвав Мостовий.
- Якщо можна, давайте зробимо перерву, - запропонував Турчин. - Підемо в сад. Подивіться, які барви!

Мостовий відчинив вікно, і кабінет виповнився ароматом осіннього саду.

* * *

Вигарніла за останні роки Світлана. На очах своїх подруг вона з товстенької рудуватої "президентші" перетворилася на ставну, вродливу дівчину. Рудувата коса, що не давала їй спокою навіть у дівочих снах, після довгих консультацій з дівчатами й журналами мод була безжально відчикрижена косопільським перукарем перед самим поверненням Юхима з армії.

- Ви себе впізнаєте? Ні, ви скажіть, пізнаєте? - допитувався перукар у Світлани, - Ви мусите носити таку зачіску. Хай волосся вільно спадає на ваші плечики, боже вас борони підрізати вище! Модно, елегантно...

- А коли я сапатиму буряки, то волосся лізтиме в очі.

- Це не біда. Ви маєте карбованця? Якщо нема, то я вам позичу...

- Маю, - сказала Світлана.

- Ви йдете в універмаг, купуєте собі чорну стрічку й зав'яжете її отак, - показав перукар. - Така зачіска зветься кінський хвіст... Зручно й дуже вам до лиця, я вже не кажу, що колір вашого волосся дуже модний і ефектний. А коли ви ще будете мити голову хною, то з усього району з'їжджатимуться хлопці, щоб подивитися на вас.

Хлопці з усього Косопільського району не приїздили до Сосонки, щоб поглянути на Світлану Підігріту, але подруги, побачивши її, охнули. До приїзду Юхима і Максима з армії Софія з Світланою готувалися ще з літа. Майже щовечора в хаті Макара Підігрітого влаштовувалися своєрідні виставки жіночого одягу. Дівчата шили самі по новітніх моделях Москви, Києва й Парижа, щоправда, з деякими змінами, бо ніхто зразу не наважився показатись на вулицях Сосонки в міні-сукні. Але після деяких роздумів Світлана ризикнула й прийшла до клубу в такій спідничці, що дівчата вдруге охнули, а потім і собі почали нещадно вкорочувати свої сукні.

...Після урочистої вечері, яку влаштували Снопи й Мазури на честь своїх синів, після довгих оповідей і розмов Максим і Юхим, нарешті, вибралися з-за столу і, кивнувши Світлані й Софії, прошмигнули в двері. Юхим і зараз не пам'ятає, де поділися

тоді Максим з Софією. Вийшли на подвір'я разом, а за хвилину немов крізь землю провалилися.

- Здрастуй, Світланко, - пересохлими губами прошептав Юхим.

- Здрастуй...

Вони поцілувалися.

- Чекала мене?

- Чекала. Ти любиш мене, Юхиме?

- Я ж тобі писав...

- А тепер скажи...

- Люблю, Світланко. Я пісню про тебе склав...

- Спасибі... Значить, любиш?

- Та кажу ж тобі... люблю...

І після цього Юхим жодного разу не повторив цього слова. Може годинами просидіти з нею, про все говоритиме, пісні співатиме, а як тільки Світлана:

- Любиш мене, Юхиме?

- Ти ж знаєш...

Софія хвалилася, що на Новий рік весілля у них буде з Максимом, а цей - ні пари з уст. Звичайно, Світлана нікому не говорить, що вже й сукня біла у неї є, й фата в шафі лежить і що вийшла б вона за Юхима хоч сьогодні...

Вони сидять одне проти одного. Юхим тихенько перебирає гудзички баяна, і задушевна мелодія розливається по хаті. У Юхима приємний голос, і здається Світлані, що цю пісню вона вже знає давно-давно...

- Як ти назвав цю пісню, Юхиме?

- "Чорні гони..."

Сосонка дуже пишалася своїм композитором Юхимом Снопом. Першим виконавцем його пісень був Михей Кожухар, а після нього вже співали село й район. А недавно Юхимову пісню проспівав Дмитро Гнатюк по радіо. Прислав він Юхимові і теплого листа, поздоровив. Тепер цю пісню співали по всій республіці. Юхима запрошували взяти участь у конкурсах, журнали й газети пропонували йому свої сторінки, але він не поспішав:

- Я не вмію швидко писати, пісня повинна народитися.

Старий Сніп був щасливий, що в його хаті народжуються пісні, але знаку не подавав.

- Гадаю, Михею, що пісню може кожна людина скласти... Не багато, а одну може...

- Нічого ти в цім ділі не тямиш, - відмахувався Кожухар. - Щоб скласти пісню, треба мати хист великий...

- До всього треба мати хист.

- Правильно, - погоджувався Кожухар, - але природа кожному народові уділяє різні таланти, щоб він процвітав... Отак. Тобі відлено хист хліб сіяти, а твоєму синові - ще й пісні складати, щоб хліб твій не був прісний і тяжкий... Без пісні чоловік жити не може, бо тоді його душа всихає і стає маленька, зла.

Коли Юхим одержав перший гонорар за свою пісню, Ничипір Іванович порадив:

- Ти, сину, відішли ці гроші, на піснях не можна заробляти.

- Так усім же платять, композиторам, бо це тяж праця...

- То інша річ, вони з цього хліб їдять, а ти на тракторі заробляєш. Відішли... А якщо вже не можна, то купи за них піонерам барабана і... ще там щось...

- Добре, тату, - сказав Юхим і купив у Косопіллі шість барабанів для піонерських загонів...

Стих останній акорд.

- Цю пісню я дарую тобі, Світлано.

- Мені ще ніхто не дарував пісень, - Світлана обняла Юхима й поцілувала в щок. - Це ти вже другу пісню даруєш...

- Чому другу? - не зрозумів Юхим.

- Першу ти колись подарував Степці... разом з транзисторним приймачем. Забув? Не гнівайся, але ж то правда...

- Правда...

- Загубила вона твій дарунок...

- Навіщо ти згадуєш про це? То було давно...

- Тобі неприємно згадувати? - Світлана бачить, як холодніють його очі.

- Чому? Степка - гарна дівчина.

- Ти шкодуєш, що не дісталася тобі? - Світлана от-от заплаче.

- Чудненька, - Юхим пригорнув Світлану. - Я просто кажу те, що є, а шкодую не я.

- Знаю, це я так... А Софія заміж виходить, - зітхає Світлана.

- Давно пора, - засміявся Юхим, потім підхопив Світлану на руки й закрутився по хаті. - А ти хочеш заміж, хочеш? Скажи! Скажи!

- Та скажи вже йому, - гукає з порога Юхимова мати.

Юхим розгубився, так і стояв з Світланою на руках. А тут ще й батько в хату.

- Куди це ти її, сину, несеш?

- Я... туди, тату... оце несу, - не міг отямитися Юхим.

- Та навіщо? - Ничипір Сніп, обійшовши сина з Світланою на руках, повісив кашкет на кілочок. - Хай уже в нас буде, не викидати ж таке добро.

- Щоб ти вчадів, старий, - засміялася Марія, - отаке про дівчину сказати!

- Посади її, посади, - легенько доторкнувся до синового плеча Ничипір. - Отак.

Юхим обережно посадовив Світлану на лаву:

- Це ми, тату... значить, так... Світлана зайшла...

- То я ж кажу, хай залишається та нашою буде, - підійшов до Світлани, погладив долонею по голові, наче маленьку. - Будеш нашою, Світланко?

- Не знаю... не знаю, - зашарілася.

- Буде, тату, буде, - сказав Юхим.

- От і добре, діти. Давай, Марусю, обідати.

Марія і Світлана заходилися біля столу, накрили його білою скатеркою, дістали посуд. Ничипір помив руки й покликав Юхима в іншу кімнату:

- Дай мені, сину, білого паперу й ручку з чорним чорнилом.
- Що ви збираєтесь писати, батьку?
- Напишу Гайворону заяву... Хай знімають мене з бригадира... я вже розпрощався з полем і з горами Видубецькими...

- Тату, не можна так.

- Я землі і людей не обманював ніколи. А якщо довелося Снопіві волочити порожні сівалки, значить, земля мені вже не віритиме. Отож давай мені паперу і ручку з чорним чорнилом.

Юхим знав, що зараз перечити батькові марно, а тому дістав із шухляди папір, автоматичну ручку і поклав на столі.

Сніп помовчав, пройшовся по кімнаті, а потім підступив до сина.

- Ти, Юхиме, зроби для мене... одне слово, напиши, сину, мені пісню про Видубецькі гори... високі-високі... Що й пташка до вершин їх не долетить... а стоять вони засіяні... Хто ж засіяв їх? А засіяли їх хлібом-пшеницею славні хлопці-молодці з доброго роду... Чорні хмари наступають, білим снігом засипають, - вони ж зеленіють... Склади мені, сину, пісню...

9

"Дорогий Платоне!

Минув тиждень, як ти поїхав од нас, од мене. Ходжу, наче в тумані, не знаю, чи ти був справді, чи то лиш приснилося мені. Набридло жити снами й мріями. Одного разу ти мене вирвав із цього сновиддя, коли я приїхала до тебе в Сосонку. Я була тоді щаслива. Минуло чотири роки. Страшно подумати, що вже стільки часу ми не разом. Ти пережив багато через мене, і я так тобі вдячна за твою любов і вірність! Хоч вони тобі не принесли радості. Я не народила тобі ні сина, ні дочки, не зігріла тебе, коли ти приходив з холодних осінніх полів у нетоплену хату, не сказала тобі ласкавих слів, коли твоє серце роз'їдала туга, я навіть не випрала твоєї сорочки...

Ти приїжджав до мене в лікарню за сотні кілометрів на кілька годин, і це було моєю втіхою. Я знаю, що ці чотири роки були для тебе роками тяжких мук. Ти міг би залишити мене, одружитися, і це було б правильно з погляду нормальних людських взаємин. Я не відаю, що тебе утримувало від такого кроку: любов до мене чи твоя впертість. Даруй мені за це.

У нагороду за свої страждання, за свою любов до мене (буду вірити в це) ти не одержав нічого. Ти приїхав, щоб забрати мене з собою, а я удала, ніби й не знала твого наміру. Підлість. Але не осуджуй мене, Платоне. Я тобі вже казала, що після операції у мене з'явився якийсь тваринний страх за своє життя. І я не можу побороти його. Я благаю тебе, допоможи мені позбутися цього!

Твоя *Наталка*".

* * *

"Дорога Наталко!

Пробач, що не відповів одразу на твій лист. Не тому, що роботи по саму зав'язку,

просто думав усі ці дні про нас з тобою. Так, я справді приїхав, щоб забрати тебе додому. Це була моя мрія, я чекав цього дня, як вироку долі. Я любив тебе так, як умів, і страждав, і мучився так, як умів. Якщо хочеш, можеш називати моє кохання впертістю. Лише не треба робити з мене мученика і сосонського лицаря-дивака. В очах деяких своїх односельчан і дружин районного начальства я такий благородний та святий, що аж самому противно. Не можна елементарну людську порядність, яка передана нам від наших прадідів, вважати чимсь надзвичайним у нашому суспільстві.

Тепер про любов. Я не знаю іншої любові, ніж та, що народилася між нами ще в Києві й трішки зацвіла у Сосонці. Минули роки нашої розлуки, печалі (це чудовий ґрунт для спалаху найкращих почуттів) – і що ж? Нічого, виявляється, нема у Наталочки, крім "тваринного страху за своє життя". Мені до вподоби, коли речі називають своїми іменами. І Ользі Аркадіївні я дуже вдячний, що вона не розігрувала переді мною спектаклів, а просто дала мені зрозуміти, що я у вашій віллі зайвий. Ми ж з тобою не діти, моя дружино, і я боюсь, що не зможу допомогти тобі подолати страх, тим більше на такій відстані.

Будь здорова, Наталочко!

Платон".

* * *

"Платоне!

Я знаю, що не заслужила на кращого листа, і мені дуже боляче. Я відчуваю, що ти з кожним днем все далі й далі від мене. Мені хочеться крикнути: "Зупинись!", але хто почує цей крик? Приїде з конгресу професор Крещенко, і я пораджуся з ним. Я хочу приїхати до тебе. Я не можу тут жити, я не знаю, як жити... Не йди від мене, Платоне! Чекай.

Твоя *Наталка*".

* * *

"Наталочко!

Я жду. Ти мені зараз дуже потрібна! Ми повинні бути щасливі. Кидай усе, приїжджай. Я чекаю тебе, Наталко.

Платон".

Ольга Аркадіївна прочитала цього листа і порвала на дрібненькі шматочки.

– Був листоноша? – запитала Наталка, зійшовши на веранду. – Мені нема нічого?

– Нема.

– Чому ж він не пише?

– Не знаю. Ти ще про нього думаєш?

– Думаю.

* * *

"Добрий день, Платоне!

Мене дуже непокоїть стан моєї дочки Наталки. Вона стала надзвичайно нервова, а для неї це смертельна небезпека. Я помітила, що це повторюється тоді, коли вона одержує ваші листи. Я не знаю їх змісту, але дуже прошу вас не хвилювати Наталки.

Так буде краще для неї й для вас.

Бувайте здорові.

Ольга Нарбутова".

* * *

"Платоне!

Три місяці від тебе немає жодного листа. Я образила тебе? Чому не пишеш? Забув. Так мені й треба. Крещенко заборонив мені виїжджати, Давид сказав, що професора уловила моя мати. Вона тримає мене в постійному страху, і мені лячно жити. Мабуть, ти не чекай мене, Платоне. Якби ти був зі мною... Не приїдеш? А може, на мій день народження?

Наталка".

* * *

"Ясноград Літинське шосе 12 Б Наталці Нарбутовій поздоровляємо днем народження бажаємо щастя мужнього серця і голубих візків крпк Платон Василь"

* * *

Ольга Аркадіївна тицьнула Наталці телеграму:

- Чоловічок! Приїхати не зміг, на день народження жінки!

- Значить, він не міг.

- Державний діяч! - Ольга Аркадіївна налила каву в чашечки й понесла в садок гостям.

Гостей було небагато, лише кілька батькових знайомих та нових приятельок матері. Наталка тільки з чемності сиділа за столом, а зараз їй не хотілося йти до них. Піднялась у свою кімнату, сіла на підвіконні. Було видно куточок саду і альтанку, де сиділи гості. В центрі уваги - фарбована блондинка невизначеного віку, Мура. Вона сиділа у шезлонгу з оголеними стегнами і так сміялася, що лящало у вухах. Батько мовчки помішував ложечкою каву, сидів немов чужий серед цих людей. Наталці стало чомусь шкода його. Доконали старого вічні чвари з матір'ю. Чому так сталося? - дошукувалася причини Наталка. Адже до того, як батько демобілізувався, в домі завжди панувала злагода, якась атмосфера приязні, родинного затишку. Зараз уже ні батько, ні Наталка не розвішують на стінах своїх афоризмів, і тільки необхідність зводить їх за обідом та вечерею до одної кімнати.

Наталка відчувала, що батькові потрібна підтримка в цій життєвській суєті, а це зробити могла тільки вона. Михайло Костянтинович шукав роботу. Щоразу, коли він повертався з міста, Ольга Аркадіївна зустрічала його стандартним запитанням:

- Ну що?

Батько стомлено сідав на лавочку й доповідав;

- Пропонували йти завідувачем складу на кондитерську фабрику.

- Йди! І не роздумуй довго! Як сир у маслі будеш...

- Я не піду ні на які склади, Ольго.

- Дурний. Ще куди посилали? Кажи! - Мати в ці хвилини схожа була на суворого слідчого.

- Директором кравецької майстерні.
- Йди! Будеш...
- Не йди, батьку, - обірвала початок матиної тиради Наталка.
- А скільки ж він тинятиметься без роботи? - ставила риторичне запитання Ольга Аркадіївна. - У нас такі витрати! Ми на цю пенсію не проживемо.
- Ти, мамо, могла б, до речі, менше купувати різних цяцьок, - сказала Наталка.
- І ти мені заздриш? Я не для себе купую ці персні й кульчики. тобі залишаться... І це завше - гроші.
- А мені нічого не треба.
- Досить тобі, Ольго, - Нарбутов запалив цигарку. Наталка помітила, як у нього тремтіли руки. - Взавтра я піду в міськком партії.

Секретар міськкому партії прийняв Нарбутова як давнього знайомого.

Уважно вислухав його і сказав:

- Мені доповідали товариші з оргвідділу, що вам пропонували кілька посад, але ви відмовилися.

- Мене, мабуть, не так зрозуміли товариші. Мені не потрібні ніякі склади, майстерні одягу... Я хочу справжнього діла, - відповів Нарбутов.

- У вас великий досвід, товаришу полковник, це ми знаємо і щось придумаємо, бо зараз таких вакансій, на жаль, нема.

- Яких вакансій?

- Керівних, - пішов на відвертість секретар.

- Я не прошу у вас таких посад. Пошліть мене на будь-яку роботу, щоб я міг працювати й бути корисним.

Секретар міськкому полегшено зітхнув.

- Михайле Костянтиновичу, це вже ділова розмова, пробачте, але я думав, що ви домагаєтесь...

- Я нічого не домагаюсь, товаришу секретар.

- Є у нас автоколона при будівельно-монтажному управлінні, не колона, а горе. Чотири начальники за рік змінились, усі плани в них летять шкереберть. Машини поламані, дисципліни ніякої... Обком за цю колону скоро мені догану винесе, точно. Підете начальником? Але попереджаю вас, Михайле Костянтиновичу, буде тяжко.

Нарбутов не вагався:

- Піду.

- Вас послав до мене сам господь бог, - секретар потиснув руку Нарбутову. - Зараз я подзвоню в управління.

Вислухавши чоловіка, Ольга Аркадіївна презирливо посміхнулася:

- Доходився! Чула, Наталко? З ранку до ночі буде сидіти в тих майстернях і матюкатися з шофернею. Полковник...

- Буду! - стукнув кулаком по столі Нарбутов. - Бо я ще хочу жити, а не киснути.

- Батьку, ти правильно зробив, - сказала Наталка. - Ти в мене молодець. Слово честі, краще матюкатися з шоферами, аніж вислуховувати тиради нашої чарівної

мамаші.

- Ти - невиховане дівчисько! - гримнула Ольга Аркадіївна.

Батько повертався з роботи пізно, інколи його підвозив якийсь самоскид. Наталка бігла до хвіртки й кричала:

- Привіт автоколоні!

І здавалася вона в такі хвилини Нарбутову маленькою, ніби поверталися далекі молоді роки. Переодягаючись, він розповідав дочці, як минув день, що зробив, де був.

- Дуже цікаво! - кидала Ольга Аркадіївна. - Він дістав два колінчастих вали!

- Не два, а три, - поправляв Нарбутов.

- Подвиг!

...Мати увімкнула світло в саду. Мура, похитуючи стегнами, співала:

Я вспомнил Вас и все бывшее...

Потім Наталка побачила Давида з букетиком троянд. Він привітався з усіма і поцілував руку Ользі Аркадіївні. Щось запитав, і мати показала рукою на її кімнату.

Давид зайшов без стуку.

- До тридцяти років жінки мають право відзначати свій день народження, потім рекомендується тримати ці дати в таємниці. Наталочко, це звичайні троянди, але я ходив за ними аж у Старе Місто. Шість кілометрів - коментарі зайві. Руку я цілував твоєї мамі, підставляй щоку. Ніякого задоволення. Якщо мені дадуть чарку горілки, я вип'ю за твоє здоров'я.

- Може, підемо в сад?

- Ні. На мене негативно впливають Мурині стегна, - засміявся Давид.

- Не дивись.

- Це неможливо, бо мені здається, що Мура складається з самих лише стегон.

Наталка принесла коньяк і яблука. Давид випив.

- Можеш мене поздоровити, Наташо.

- З чим? Захищаєш докторську дисертацію?

- Більше. Шеф дозволив іти у відпустку. За два дні я буду штовхатися в Ялті.

- Заздрю.

- Їдьмо разом. А що?

- Давиде! - покликала Ольга Аркадіївна. - Дами ждуть.

У садку гарчали саксофони - мати принесла магнітофон.

- Йди, йди, - сказала Наталка, - я прийду пізніше.

Мура вгвинчувала свої каблучки у гравій:

- Давиде, шейк!

- Дуже корисний танок для функцій тазу і м'язів живота, - прокоментував дивовижні Мурині па Давид, потім скинув піджак і, вловивши ритм, став гідним партнером чарівної Мури.

Гості аплодували.

- Ну, як? - стрибали бісики в очах Мури.

- Муру, ви - секс-бомба.

- А що таке секс?
- Це я вам розкажу потім.
- А чому не йде сюди Наталка? - бісики ще стрибали на Давида.

- У день народження людина мусить подумати про своє життя, Муру, з погляду філософії. Наталка думає. - Давид налив шампанського. - Будемо ортодоксами й вип'ємо за батьків іменинниці, Ваше здоров'я!

- Якби не ви, Давиде, то я померла б з нудьги! - Ольга Аркадіївна поцілувала Сокальського.

- І я, - потягнулася до Давида Мура.
- Муру, ви кусаєтесь! - зауважив Давид.
- А ви зовсім не вмієте цілуватися.
- Оце поїду в Ялту і попрактикуюсь, - пообіцяв Давид.
- Візьміть мене з собою, - кокетувала Мура.
- Мій кошторис не витримає такого навантаження...
- Я вас прохарчую...

Наталка перечитувала телеграму. Навіть не написав "цілую"... "Бажаємо щастя, мужнього серця й голубих візків..." Нема ні мужності, ні голубих візків. Не приїхав. Наталка думає про це без жалю. Вона просто хотіла, щоб... які бридкі думки лізуть в голову! Але їх не відженеш. Вона хотіла б знову прийти до нього вночі у цей сад... А потім хай би й поїхав. Наталка відчуває, як усе її тіло наливається солодкою млостю. Ні, так більше не можна мордувати

- Наталко, чому ти сидиш у темряві? - Ольга Аркадіївна нечутно увійшла до кімнати.

- Мені так добре. Гості порозходилися?
- Залишилися Давид і Мура... У нас виникла ідея, Наталочко.
- Новий фасон плаття?
- Ні. Давид просить, щоб ти з ним поїхала до моря.
- Мені не можна їхати на те пекельне сонце.
- Давид пропонує поїхати на Ризьке узбережжя. Там чудовий клімат для тебе.

Неповторне море...

- Чому він не сказав мені сам?

- Можливо, що йому незручно, розумієш, неодружений мужчина... Але це не має значення, Наталочко. Треба плюнути на ті міщанські умовності. Давид каже, що ти повернешся звідти абсолютно здорова. Подумаєш? Ми тобі з батьком радимо.

- Батько теж радить? - здивувалася Наталка.
- Хіба він тобі ворог?
- Я подумаю, мамо.
- Тут нема над чим думати.

Справді, над чим тут думати? Море. Красуня Рига, нові люди, пляжі. Чого нидіти в цих кімнатах, чого чекати, коли раптом життя відкриває перед тобою стільки заманливих перспектив? Вона поїде. Спасибі тобі, Давиде, ти справжній друг. Їхати,

їхати негайно! Це просто здорово, що Давид придумав цю поїздку.

Власне, Наталка мала дякувати не Давидові, а матері. Вислухавши Давида, Ольга Аркадіївна зітхнула:

- Ви сказали Наташі, що їдете в Ялту?

- Так.

- Жаль.

- Чому? - здивувався Давид.

- Вона все життя мріяла поїхати до моря. Але Ялта їй не підходить.

- Там зараз жарко, - погодився Давид. - Але Наталку можна послати, скажімо, на Ризьке узбережжя.

- Я ж не можу її відпустити саму. Якби ви, Давиде, змінили свій план...

- Я? - розгубився Давид. - Звичайно, мені однаково, куди їхати, але...

- Ви - лікар, - усміхнулась Ольга Аркадіївна, - і ваші стосунки з Наталкою не викликають ні в кого ніякої підозри.

- Звичайно, ми друзі, за ці роки ми...

- Ви зробили б нам велику послугу, Давиде.

- Будь ласка, я готовий, але чи не заперечуватиме Михайло Костянтинівич...

- Ти не заперечуєш, Михайле? - звернулася до Нарбутова.

- Хай вирішує Наталка, хоч є певні причини, які теж треба врахувати. - Нарбутов сподівався, що Сокальський зрозуміє цей натяк.

- Навпаки, Платон буде радий, - розтлумачила натяк Нарбутова Ольга Аркадіївна. - Ми живемо в двадцятому столітті, а не за феодалізму. Спасибі вам, Давиде, що ви подумали про Наталку, - щедро подарувала свою ініціативу Сокальському розчулена Ольга Аркадіївна.

Треба віддати належне Мурі. Вона все зробила для того, щоб Наталка поїхала до моря, маючи у своїх валізах достатню кількість модних суконь, кофточок і купальників.

- Наталко, ти полониш усю Ригу й узбережжя. У тебе прекрасна фігура! І не бійся декольте, - напучувала Мура, - воно робить кожну жінку таємничою, але треба не все показувати, що ти маєш. Треба дати усім, хто на тебе дивиться, можливість дофантазувати.

Настав день від'їзду. Зранку з'явився трохи розгублений Давид.

- Квитки я дістав, послав телеграму в Дубулти у пансіонат. Одне слово, якщо наш сервіс виявиться такий, як про нього пишуть у газетах, то ми їдемо, наче додому.

Нарбутов приїхав на вокзал просто з роботи, у засмальцьованому комбінезоні, і почувся трохи незручно поруч з вичепуреними Ольгою й Мурою. Наталка підійшла до батька, взяла його під руку.

- У тебе поганий настрій? Ти незадоволений, що я їду?

- Я сподіваюсь, що ти маєш досить здорового глузду, Наталко.

- Не будемо старомодні, батьку.

- Досить їй читати мораль, - підійшла Ольга Аркадіївна. - Давиде, в жодному разі не давайте Наталці морозива!

Підійшов поїзд. Внесли речі в купе. Перекинулися кількома беззмістовними фразами й розпрощалися. Давид поставив чемодани й вийшов у коридор, залишивши Наталку переодягнутися. Наталка тихо причинила двері, щоб не розбудити пасажирів на нижній полиці. Взагалі вона спочатку подумала, що там лежало щонайменше троє пасажирів, накритих простиратлом. Але купа заворушилася, і Наталка побачила перед собою товстелезну жінку в синьому спортивному костюмі. Якби не зачіска, то Наталка поклялася б, що це був принаймні Жаботинський.

- Яка станція? - прогундосила жінка.

- Ясноград.

- А це що за місто?

- Це обласний центр.

- Не може бути. Не чула. Жмеринка - центр, а Ясноград... То ваш чоловік? Симпатичний. Я люблю брюнетів...

- То не мій чоловік.

- Р-розумію. Далеко їдете?

- До Риги.

- Р-розумію. Туди з чоловіками не їздять... Я вночі хроплю, - попередила особа.

- Я теж, - сказала Наталка.

- Значить, у нас буде дуєт... Я відпочивала у подруги в Херсоні. Чудесно було. Купались у Дніпрі, я так схудла... Ми з моєю подругою співали в опері. У мене - сопрано. Я - Капітоліна Ізюмова. Чули? Не чули. А колись я гриміла... Кличте вашого, е-е, чоловіка, будемо снідати. У мене курка і портвейн. Як його звати? Давид? - Капітоліна відсунула двері. - Давиде, втискуйся!

- Даруйте, але ми з вами не розминемося.

Капітоліна загородила собою вікно, і Давид якось вмовстився на дивані.

- Почнемо, діти мої, - Капітоліна дістала дві курки, пляшку вина. - Портвейн - це життя. Жаль, що ваша дружина не п'є. Вино й мужчини тільки й тримали мене на світі... Називайте мене просто Капою. Так мене називав колись в Одесі Купрін... У вас що, весільна подорож? Ні. Р-розумію... Зараз я засну на годинку. Якщо хропітиму - будіть.

Помню, я ще молодуюшкою була-а! -

затягнуло сопрано на весь вагон, а потім умостилося на дивані боком і заплющило очі.

Через декілька хвилин купе здригнулося від богатирського храпу. Задзеленчала настільна лампа, заколихалися шовкові фіранки на вікні. Давид з Наталкою вийшли в коридор і простояли там до Козятина. На зупинці сопрано прокинулось:

- Бачите, а я й не хропіла! Портвейн мені дуже допомагає. Яка станція? Козятин? Чула, є така область - Козятинська, я там виступала колись... Знаю, знаю...

Уночі Давид перевів Наталку в інше купе, а сам мужньо просидів у коридорі.

- Ви на мене впливаєте заспокійливо, - сяяло сопрано. - Я цієї ночі спала спокійно й не тривожила вас.

- Дуже мило з вашого боку.

Коли сопрано не спало, то було чарівною жінкою. Капа стежила не лише за собою, а й за Наталкою: на кожній станції примушувала виходити на перон і робити вільні вправи. Її абсолютно не турбувало те, що навколо збирався гурт цікавих. А в Могильові їй влаштували овацію на пероні, бо хтось сказав, що це экс-чемпіонка світу з метання диска.

- Про мене ще не забули, - задумливо промовила Капа, вклоняючись на всі боки.

Дізнавшись, що Наталка з Давидом їдуть у Дубулти без путівок, Капа написала записку й віддала Наталці.

- Це записка до моєї подруги Лючії Стец, вона була нашим концертмейстером. У Ризі в неї квартира й сто тисяч знайомих. Вона вам допоможе. Не варто дякувати, ви мені подобаєтесь, молодята...

Лючія Стец - висока сива бабуса, напрочуд моторна й струнка, прочитала записку й запросила Наталку з Давидом у вітальню.

- Впізнаю Капу. Щоразу вона збільшує коло моїх знайомих. Пийте каву, а я зараз подзвоню. Ви з України? Я в захопленні від вашого Київського оперного театру. Коли вони гастролювали у Москві, я спеціально приїздила, щоб послухати Євгенію Мірошніченко і Белу Руденко. Колосально! І ще я в захопленні від вашого Лисенка.

- Нам дуже приємно, - сказала Наталка.

Лючія довго кудись дзвонила, повернулася радісна:

- Якщо ви не влаштуєтесь у пансіонаті, то зможете зупинитись у моїх приятелів у Дубултах. Адресу я вам напишу. Сільва і Яніс Сурвилло. Діти їхні поїхали на Кавказ, і квартира вільна. Ви почуватимете себе як удома. Влаштуєтесь, подзвоніть мені, я буду рада.

Подякувавши гостинній Лючії, Наталка з Давидом взяли таксі й за півгодини були в Дубултах. У пансіонаті їм запропонували капітальний брезентовий намет. Давид відмовився, боячись, що Наталка може застудитися.

- Поїдемо до Сурвиллів.

Наталці дуже сподобався будиночок Сурвиллів і самі господарі - старенькі, симпатичні люди.

Сільва Ернстівна повела їх на другий поверх.

- Ось ваша кімната, спати можна й на балконі. Ванна - поруч. Готувати можете на кухні, бо в ресторанах дорого... Влаштовуйтесь... Ми взагалі нікого не приймаємо, але я не могла відмовити Лючії... Це подруга мого дитинства... Ми колись разом працювали в цирку... Помийтеся з дороги і приходьте пити каву.

Згасав день. Крізь високі золотаві стовбури сосен виднілося сиве море, неспокійне й тривожне, а може, це тільки так здавалося Наталці. Щось гнітило її, і Наталка не могла знайти причини. Все склалося чудово: зустрілися гарні люди, поруч море, затишна кімната... Кімната. Одне широке ліжко, фотелі, трельяж, шафа... Звичайно, господарі прийняли її з Давидом за подружжя... Але це просто неможливо... Треба пояснити Сільві Ернстівні.

Хтось постукав у двері.

- Прошу.

- Ми запрошуємо вас до столу, - церемонно вклонився Яніс. Він був у білій сорочці з пишним чорним бантом. - Даруйте, ваш чоловік ще у ванні? О, вибачте!

- Я зараз буду готовий! - відповів з ванни Давид.

- Вам подобається у нас, Наталі? Тут хочеться жити тисячу років, - Яніс вийшов на балкон. - Ви чуєте, як шумить море? Ви з ним можете говорити, як з живим... Але це в мої роки... Вам же - є про що говорити з вашим чоловіком.

Яніс провів Наталку й Давида до просторої кімнати, посадив у зручні крісла біля круглого столика, наповнив маленькі чарочки. Сільва Ернстівна принесла каву.

- Це знаменитий ризький бальзам. Найкращий напій у світі допомагає від двадцяти семи хвороб, - Яніс подав чарки Наталці й дружині.

- Яніс, більше двох чарок ти сьогодні не одержиш, якщо навіть заливатимешся соловейком, - запевнила Сільва Ернстівна.

- У вас теж така дружина? - звернувся Яніс до Давида. - Якщо ні - користуйтеся нагодою... За ваш приїзд... За Україну... Там теж моє серце... На Україні загинув у двадцятому році мій брат... Він служив разом з Яном Фабриціусом... За наше знайомство й за нашу дружбу.

- Тепер я хочу почастувати вас українською горілкою, - сказав Давид, збігав на другий поверх і приніс гранчасту пляшку з перцем.

- Вельми смачний бальзам, - похвалив Яніс, посмакувавши.

- Янісе, ти багато собі дозволяєш, - зауважила Сільва Ернстівна.

- Мені, здається, сьогодні не треба виступати на арені, Сільво? Ми були колись чудовою парою, - Яніс пригорнув до себе дружину. - Ми працювали на трапеції, під куполом цирку... Нас бачила вся Європа...

- Колись ми літали в повітрі, а зараз не дуже швидко можемо ходити по землі, - усміхнулася печально Сільва Ернстівна.

- Усьому свій час. Діалектика... Тепер я раджу вам пройтися до моря, а потім добре відпочити з дороги.

Наталка з Давидом довго сиділи на березі, слухаючи величну симфонію моря.

- Змерзла? - Давид накинув свого піджака на плечі Наталці.

- Мені добре... Дихати легко...

- Мені теж... Ти не шкодуєш, що поїхала?

- Ні, - відповіла по паузі. - Давиде...

- Що, Наталко?

- Розумієш, ми не можемо залишатися в одній кімнаті...

- Чому? Я лікар і... даю тобі слово, що... Ти можеш не турбуватись, я спатиму на балконі...

- Ні. Я попрошу Сільву Ернстівну, щоб вона знайшла тобі інше місце.

- Будь ласка. Але це умовності. Їм нема абсолютно ніякого діла до нас.

- Кому, умовностям?

- Ні, господарям.

- Я мушу їм сказати.

- Не заперечую. Хай вони переконуються, що й у наш час існує платонічна любов.

Повір, що я це не пов'язую з іменем твого чоловіка...

- Ти небезпечно жартуєш, Давиде.

- Це не жарт, Наталко.

- Не розумію.

- Сліпа? - Давид узяв Наталку за плечі й повернув до себе.

- Пустити, не треба, - Наталка вислизнула з піджака і відійшла. - Чи ти гадаєш, що на курорті неодмінно треба фліртувати?

- Я люблю тебе, Наталко. Хіба ти не бачиш?

- Давиде, не підходь!

- Я люблю тебе, - повторював він, наближаючись до Наталки. - Давно... чуєш?

Наталка просто в черевиках побігла в море. Він наздогнав її, цілував гарячі губи, щось говорив, але Наталка нічого не чула...

Давид вивів її на берег, а вона хиталася, наче п'яна, в її очах застиг переляк. Треба негайно втекти звідси, знайти якусь машину, поїхати на вокзал... У Сосонку... Не можна обривати останню нитку, що зв'язує її з Платоном... Що зв'язує? Нічого не зв'язує, то все плід хворобливої уяви... Все кінчено, нема голубих візків... Платон ніколи не залишить своєї Сосонки... Ніколи... То його доля... А що робити їй?

- Давиде, відведи мене додому, - прошепотіла Наталка.

Він пригорнув її міцно, закутавши в піджак. Наталка йшла покійно. Вона відчувала його руку на талії й не мала сили вирватись.

- Я приготувала вам постіль, - зустріла їх Сільва Ернстівна. - На добраніч.

Наталка скинула черевики, босими ногами лічила східці. Три... п'ять, шість... Треба сказати Сільві Ернствіні, щоб Давида влаштували в іншій кімнаті... Дев'ять, десять... Треба покликати її... дванадцять, тринадцять... Навіщо кликати? Їй так добре з ним... Скільки ночей він просидів над нею в клініці... У нього сильні руки хірурга... Так, вона знає, що він любить її... Любить... Шість, сім... Збилася з ліку...

- Заходь, Наталочко, - Давид відчинив двері.

Перше, що побачила Наталка, було широке ліжко з двома величезними подушками, пухкими й білими... Ще можна покликати Сільву Ернстівну, можна, вона прийде й забере Давида... Щось клацнуло. Це Давид повернув ключ у дверях... Чому він не ввімкнув світла? Ні, не треба, не треба... Він зайшов у ванну. Ні, вона не може при ньому роздягнутися. Наталка зірвала з себе плаття й, наче злодій, підкралася до ліжка. Треба покликати Сільву Ернстівну. Відчинити двері й гукнути... Він вийшов з ванни...

- Не треба, Давиде, не...

* * *

Хвіртка була зачинена. Платон довго грюкав, поки нарешті вибігла з дому Ольга Аркадіївна.

- Ви? - полізли змійки брів на лоба.

- Я. Доброго дня.

- Чого ж ви не повідомили, що приїдете?

- Я й сам не знав, Ольго Аркадіївно. Був у Києві, звільнився і... приїхав. Маю до поїзда ще вічність - дві години. Де Наташа, як вона?

- Нічого, краще... Добре... Заходьте, скоро прийде Михайло Костянтинівич.

На веранді Платон розгорнув пакунок.

- Сподобається Наташі?

Величезний голубий шарф пухом злетів до стелі.

- Розумієте, Платоне... Наташі нема... Вона поїхала... лікарі порадили...

- Куди поїхала?

- На Ризьке узбережжя... Там чудовий клімат для неї й море... Вона так мріяла...

- Жаль... Ні, власне, добре, що поїхала, - Платон дуже ретельно складав шарф. - Дуже добре. Давно поїхала?

- Вже півмісяця, пише що добре влаштувалася, гарна квартира, близько море...

- А вона хіба не в санаторій поїхала?

- Ні, так... сама...

- Здається, прийшов наш начальник автоколони, - Ольга Аркадіївна поспіхом вибігла на подвір'я.

До відходу поїзда, яким мав їхати Платон, залишалася година.

- Мені пора, - Платон попрощався. - Дайте мені Наталчину адресу.

- Я тебе проведу, Платоне, - Нарбутову хотілося якось зігріти ці відвідини.

На вокзалі Нарбутов, бажаючи заспокоїти Платона, сказав:

- Ти нічого не думай, Платоне... у них з Наталкою просто дружні стосунки, так що не вбачай у їхній поїздці чогось там такого...

- Ви про що говорите, Михайле Костянтинівичу? - не зрозумів Платон.

- Ну, про те, що вони поїхали вдвох...

- Хто поїхав?

- Наталка і Давид... Хіба тобі не сказала Ольга Аркадіївна?

- Ні... Вона говорила, що Наталка поїхала сама...

- Чому ж вона не сказала? - Нарбутов раптом змінився на лиці.

- Це ви запитайте Ольгу Аркадіївну. Бувайте здорові Михайле Костянтинівичу...

- Платоне, все буде гаразд, - запевняв Нарбутов. - Усе мусить бути добре...

Поїзд рушив, а Нарбутов усе йшов біля вагона й повторював, наче закликав:

- Усе буде гаразд... мусить бути...

9

Якщо ви кілька років не були в Косопіллі, то нізащо не впізнаєте центральний майдан біля базару. Колись це був звичайнісінький майданчик з безліччю стежечок, протоптаних у спориші, з козами, які, здавалось, були прив'язані до кілочків ще з доісторичної епохи. У ярмаркові дні майдан займали вози з поросятами, гусьми, качками, і він гелґотав, кукурікав, хрюкав, сміявся, божився, лаявся, а під кінець торгу

- співав.

Та всьому настає кінець. Одного ранку районні шляховики пригнали на майдан свої бульдозери, скрепери, котки - зрівняли все, вкрили сизим асфальтом, потім у деяких місцях його зірвали, навезли чорної землі і розбили клумби, а ще через кілька днів почали зводити якусь стіну. Клади її з червоної цегли, на доброму цементі. Косопільчани - великі патріоти свого міста, і, звичайно, споруда не могла не привернути їх уваги. Одні твердили, що буде лазня або літній кінотеатр, інші запевняли, що буде тир. Суперечкам поклали край муляри, яких найдопитливіші вирішили похастувати після роботи пивом.

- Буде районна дошка пошани, - відкрили таємницю муляри десь після третього кухля.

Цегляний мур ніяк не був схожий на дошку, та коли по обидва його боки вирости колони, то стіна прибрала справді якоїсь таємничої величі, а щоб ніхто не сумнівався в її призначенні, вгорі зробили бетонний напис: "Дошка пошани Косопільського району".

Мур був високий і широкий: на ньому вмістилися б не тільки кращі з кращих трудівники району, а й ті, хто ще мріяв уславити рідний край. Але, виявилося, на дошці будуть не просто прізвища ударників праці, а й портрети.

На Травневі свята дошка була урочисто відкрита. У Косопіллі запевняють, що художник достеменно передав портретну схожість Героїв. Єдине, що він собі дозволив, - це одягати їх на власний смак. Усі чоловіки були змальовані в модних сірих костюмах, а жінки в нейлонових прозорих кофтах. Але й це ще не все. Чуття міри зрадило художника, як тільки він дійшов до краваток. Тут фантазія занесла його бозна-куди, вивела з берегів реалізму і кинула в лоно чистої абстракції. Краватки на сніжно-білих чоловічих грудях кричали кольоровим криком, іскрилися, миготіли.

Тільки одному чоловікові, певно для контрасту, художник намалював під комірцем чорного метелика. Це був портрет директора культбази. Директор категорично запротестував, написавши скаргу начальникові районного відділу культури. Скарга надійшла до художника з резолюцією: "Пропоную зняти метелика і начепити галстука". Художник наказ виконав, але з метеликом розлучатися не захотів і намалював його на шиї районного кіномеханіка Федора Рибки.

Отже, якщо ви побачите на Дошці пошани симпатичного кирпатенького хлопця з білявим чубом і метеликом на шиї, то можете навіть підпису не читати. Знайте, що то Федір Рибка, або, як тепер його величають в усьому районі, Федько Метелик.

Федір Метелик потрапив на Дошку пошани цілком заслужено. Роками він не злазив із своєї кінопересувки, в селах району його чекали як бажаного гостя. Усі найкращі актори і режисери нашої країни і всього світу, гадаю, мусили б подякувати Федорові Метелику за те, що він уславив їх у благодатному косопільському краї. Але Федір людина скромна, йому всесвітньої слави не треба, йому досить і того, що весь район - його друзі, що ніхто не відмовить йому, коли потрібна якась деталь до машини, що жоден автоінспектор не зупинить його на дорозі, якщо Федір не дуже добре закусив, поспішаючи в інше село.

Отже, кінопрокат, районне начальство і кінематографісти всього світу були задоволені Федором Метеликом. Тільки одна особа висловилася свого часу проти подвижницької його праці. Це була молода Федорова дружина Люба.

- Літає! Він все літає, - скаржилася сусідам. - Я його три роки чекала, поки в армії на сержанта артилерійського вчився, а тепер, гадаєте, я його бачу? Раз на тиждень доб'ється до хати, щоб перемінити білизну, сяк-так пригорне, наче примусову відбуде, і знову в світі. А в мене ж годя теж лічені.

- Любо, кіно - найкраще з усіх мистецтв, - урочисто проголошував Метелик, - і ти повинна зрозуміти.

Люба не захотіла зрозуміти, забрала свої речі й пішла до матері.

І навіть після цього Федір не залишив своєї кінопересувки. Він став сумний і брав у прокаті лише стрічки про нещасливе кохання. Цілий місяць шанувальники кіно не бачили жодної комедії... А Люба печальним поглядом проводжала кінопересувку, яка забрала в неї чоловіка.

Минув місяць. Не витримало Любине серце, і одного разу, коли повз хату проїхав Федір, вона вибігла і стала перед машиною. Федір ледве встиг загальмувати. Потім вийшов з кабіни і підхопив на руки дружину.

- Люблю тебе, моя білочуба артилеріє, - шептала Люба, - крути вже це кіно, щоб воно згоріло, тільки без тебе жити я не можу.

З роками добра слава кіномеханіка почала згасати: у селах будували клуби, палаци культури, встановлювали стаціонарні кіноустановки, рейси Метелика дедалі скорочувались і скорочувались. Тепер він обслуговував лише п'ять сіл. Та, як бачите, не забули про великого кіномеханіка в районі: на Дошці пошани серед кращих людей району був портрет і Федора Рибки. Федір також протестував проти метелика на своїй шиї, однак Любі сподобалося, вона купила йому аж кілька і на свята примушувала носити.

Уже тиждень афіші в Косопіллі анонсували демонстрування нового фільму. Величезні щити повідомляли, що незабаром на екранах - "Чарівниця". У головній ролі - колишня колгоспниця села Сосонки Степка Чугай. І Степка всміхалась косопільчанам з величезних полотен, її впізнавали по великих розкосих очах, по чарівній загадковій усмішці.

Олег Динька, секретар Сосонської сільради, перший побачив ці афіші, зайшов до кінопрокату і випросив кілька примірників для свого села. До вечора вже вся Сосонка побувала біля кольорових плакатів. Так повернулася до свого села Степка Чугай, довгонога пастушка з таємничими розкосими очима...

Засвітилися ліхтарі, осінній вечір спустився на Сосонку, а люди все ще стояли біля афіш, вдивляючись у знайомі риси обличчя і все-таки не вірячи, що це справді Степка, яка пасла худобу, мчала, як навіжена, на своєму Гнідкові, доїла корів і стратила свою першу любов на їх очах, тут, у Сосонці. У цьому злеті Степки було щось неймовірне для цих людей, які сприймали світ надто конкретно.

- Не може бути, - промовив Савка Чемерис.

- То ж намальовано, хіба не бачите?

- Бачу, але не може бути, - наполягав на своєму Чемерис.

Михей Кожухар протиснувся до афіші й Савку потягнув за собою:

- Читай. У головній ролі - Степка Чугай. Надруковано.

- Може бути, - погодився Чемерис, похитав головою і відійшов.

- І вродиться ж отаке!

- Писана красуня. Як Магдалина свята.

- Тепер слава по всьому світі піде. Наша ж таки, сосонська.

- Ниньки до неї, мабуть, і не підступишся.

- Степка не така.

- Ото вже грошей гребоне!

- Тобі все гроші. А це високе діло, зветься... мистецтво.

- А Чугай узяв афішу - і як корова язиком злизала.

- Намучився за свій вік, але й щастя діждав.

- А я б свою нізащо не пустила в артистки, там, кажуть, таке з ними виробляють!

- З дурними всюди виробляють. А твоя вже очі підводить... чорним.

- Та бре...

- Дивіться, дивіться! Платон іде.

Молодиці принишкли, розступилися. Гайворон привітався і повільно підійшов до афіш. Кілька Степок вп'ялися в нього жагучими очима. Він побачив у них докір і зненависть, хоч вона усміхалася.

Федір Метелик зробив усе можливе, щоб Сосонка першою побачила фільм. Він прибув у село зранку, чисто поголений, у новому костюмі, з синім метеликом під комірцем. Федора супроводжувала Люба. Їй подобалося, що Федора так широко зустріли люди, що голова сільради Макар Підігрітий обняв його, як товариша, і відрпортував:

- Квитки всі продані! Доведеться тобі, Федоре, три сеанси відкрутити.

- Можу, - відповів Метелик і почав звантажувати апаратуру.

- Допризовники, допоможіть, - сказав Підігрітий хлопчикам, що оточили машину.

Вдруге повторювати не довелося. Ціла рота малюків і старших кинулась до машини і почала тягнути до клубу все, що попадало під руки. Не встиг Федір перенести апарат, як біля нього вже лежала і коробка зі стрічками, і динаміки, запасне колесо від машини і стара фуфайка.

Федір професійно окинув поглядом залу: невеличка, але затишна, видать, будували без усяких проектів. Тепер уже інша справа, а тоді, коли тільки-но обрали Платона Гайворона головою артлі, ледь вистачило грошей на цей клуб. Муляри всю душу вклали, а тесля, Никодим Динька, довів, на що здатний справжній майстер. Сам робив дубові панелі, різьбив двері. Глухоніми Іван Лісняк розмалював стелі й віддав для клубу свої картини, залишивши собі тільки портрет дружини, Каті, з обличчям богині й маленькими натрудженими руками селянки.

За годину зала була переповнена. На кращих місцях Олег Динька посадив Полікарпа Чугая, Ничипора Снопа, Михея Кожухаря, Савку Чемериса і Мирона

Мазура. Вони поприходили з дружинами, сиділи трохи зніяковілі від такої уваги. Лиш тонкогуба Текля Динька крутилась, як на веретені, дуже їй хотілось, щоб сосонське жіноцтво все-таки побачило її велику тернову хустку.

Полікарп Чугай – у новій фуфайці і синій сатиновій сорочці з білими ґудзиками – був, як ніколи, урочистий, ніби чекав людського присуду. Його хвилювання виказували тільки руки, що лежали, ніби вигембльовані з коріння, на колінах і дрібно тремтіли. А навколо стояв гомін. Сміялися хлопці й дівчата, перешіптувалися молодиці, раз у раз поглядаючи на двері. Їх зараз цікавило одне: чого ж не прийшов Платон Гайворон?

– Не хоче, кумо, свою душу ятрити.

– Та він уже й забув її.

– Справжньої любові й іржа не їсть.

– То правда...

Відчинилися двері, і Олег Динька пропустив Семена Федоровича Коляду з Маланкою. Колишньому голові артілі принесли два стільці, і Коляда, пропустивши дружину вперед, пройшов через усю залу, порипуючи величезними блискучими чобітьми.

Макар Підігрітий подивився на годинника і сказав: – Починай, Федю!

У залі погасло світло, і з динаміків залунали перші музичні акорди.

* * *

Платон поставив газика біля підвір'я і зайшов у хату. Скинув піджака і ліг на тапчан. Відчув, як втомою наливається тіло, заплющив очі: перед ним стояла Степка. Ні, не та, що дивилася на нього з афіш, а інша, ще сосонська, у великій квітчастій хустці. Ніч. Вітряк. Спливають у пам'яті спогади. Яка вона тепер? Платон не може пригадати її обличчя на афіші. Розгубився. Лише тепер згадав, як розступилися люди, коли він підійшов, з якою цікавістю поглядали на нього, ніби чекали, що станеться щось незвичайне.

А що могло статися? Нічого. Ну, стала Степка актрисою. Яке йому до цього діло? "Степка мені абсолютно байдужа, і не шукайте мук у моїх очах. Усе забуто і мохом поросло". Ось що може сказати Гайворон усім, хто цікавиться його ставленням до Степки. Але хіба це правда? – підкрадається сумнів. Чому ж заслало пеленою очі й до болю стиснулося серце, коли ще здалеку побачив її, немов живу? Ні, це все він просто вигидав. Ніхто й уваги не звернув на нього, коли підійшов до афіш. А якщо так, то треба йти до клубу і подивитися фільм.

Задзвонив телефон. Гайворон зняв трубку:

– Слухаю. А, це ти, Олександрє... Ні. ще не бачив. Ця ж "Чарівниця" всю роботу зірвала. Три сеанси крутитимуть.

– Наздоженете, – заспокоїв Мостовий. – Прошу тебе приїхати на Русавську заплаву, ми туди з лісним міністром збираємось. Будеш?

– Звичайно, вітай його.

У душі Платон був радий, що подзвонив Мостовий і не треба було йти зараз до клубу.

Гайворон поїхав, сказавши в конторі, щоб до вечора його не чекали.

Платона трохи здивували відвідини міністра, але, очевидно, справа була серйозна, якщо Маркіянов сам вирішив приїхати до Сосонки.

Маркіянов – невисокий, з розумними лукавими очима, привітався з Платоном і відрекомендував двох своїх супутників:

– Це наші вчені з дослідної станції, – і, вловивши німе запитання в очах Гайворона, пояснив, – хочемо, щоб отут шумів ліс, Платоне Андрійовичу.

– Наш ліс уже відшумів, Миколо Борисовичу, – гірко посміхнувся Платон, – вирубають і затоплять, до вашого заповідника теж дійде.

Маркіянов запалив сигарету і розгорнув перед Гайвороном і Мостовим карту – копію Турчинової – зі своїми позначками.

– Можливо, що дійде, – зітхнув Маркіянов, – план уточнюється. Але ми з вами не повинні бути пасивними реєстраторами. Ми з Олександром Івановичем вирішили звернутися до уряду з проханням збільшити площу лісу в районі й, зокрема, навколо "Факела". Хочемо порадитися з вами, Платоне. Ми завеземо найкращі породи дерев, пришлемо своїх спеціалістів.

– Платоне, дякуй, – жартома порадив Мостовий, – бо передумає міністр. Не відмовляйся від краси.

– Дякую, Миколо Борисовичу, але, гадаю, що зараз про це рано говорити, не до лісу нам, – одказав Платон. – Не про красу думаємо, а...

– Даремно, – зауважив Маркіянов. – А я хочу думати про красу. І ми приїхали, Платоне, бо розуміємо, що означає, коли з карти республіки щезне ще одна зелененька пляма... колгоспного лісу... Треба думати про красу.

– У нас не вистачить ні людей, ні техніки, щоб посадити стільки лісу, – вголос роздумував Гайворон. – Та й де його садити, коли й так тієї землі нема...

– Посадите на схилах гір, у ярах, – сказав Мостовий.

– А може, навколо майбутнього Русавського моря, – додав Маркіянов. – Товариші з дослідної станції розберуться. Машини ми пришлемо, а фінансові питання владнаємо з відомством Турчина. Ми вже з ним у принципі домовилися.

– Тоді інша справа, Миколо Борисовичу, бо самим нам не під силу, – промовив Платон.

– Знаємо, Платоне, – промовив Маркіянов, – і мусимо все зробити, щоб люди бачили, що не зруйнує уран краси Сосонки... і нашої землі. Вирубаємо сорок гектарів лісу – посадимо сто. Буде уран, і співатимуть в гаях солов'ї...

– Я – за таку програму, – сказав Мостовий.

– І я, – потиснув руку Маркіянову Платон.

... Сосонка блимала собі вогниками серед мороку осінньої ночі, їй було затишно на цій місцині між Видубецькими горами й старим лісом, над тихою Русавкою. Платон проїхав безлюдними вулицями на подвір'я колгоспу, поставив машину в гараж і зайшов до контори.

За бухгалтеровим столом попихкував люлькою Данило Вигін.

- Усі порозходилися, - зустрів Гайворона сторож. - Жаль, що ти, Платоне, кіна не бачив. Ну й Степка! І в кого ото воно вдалося таке?

Платон зайшов до кабінету, переглянув зведення, які ретельно підготував Горобець, написав на календарі, що треба зробити завтра, подзвонив додому.

- Васю, ти спиш?

- Над алгеброю сиджу. Платоне, тебе дядько Полікарп шукав, дуже просив, щоб ти зайшов до нього.

- Гаразд.

"Невже справді приїхала Степка?" - думав, ідучи дорогою.

У хаті Чугая світилося. На подвір'ї ніякої машини не було. Гайворон постукав. Чугай широко відчинив двері:

- Просимо, Андрійовичу, гостем будеш. А в мене, значить, така okazія.

За столом сиділи вже трохи напідпитку Михей Кожухар, Никодим Динька, Савка Чемерис, Мирон Мазур і Ничипір Сніп. На покуті, під портретом Гагаріна, сяяв у білій сорочці з метеликом Федір Рибка.

- Сідай, Платоне, - метушився Чугай, дістаючи миски та чисту чарку, - жінки, як слабка стаття, не витримали, а ми ще по-козацькому.

- Я лічно ще вип'ю з Платоном, - вирішив Чемерис.

- Це ж ви з якої нагоди? - запитав Гайворон.

- Темний чоловік, - безнадійно махнув рукою Кожухар.

- Кіно обмиваємо, - пояснив Мазур.

Знову Степка. Не може втекти від неї сьогодні Платон.

- Тепер вип'ємо за... за директора... кінокартини товариша... - Михей Кожухар водив нігтем по афіші, - товариша П. Колодія.

- За Колодія, - підтримав Динька.

- Ми тут за всіх випили, по афіші, - сказав Мазур. - За труди...

- І за Федора Рибку лічно пили, - Савка Чемерис гладив Метелика по голові, - бо якби не він, то було б не кіно, а їрунда.

- Платоне, випий хоч одну, - припрошував Чугай.

- Давай, Платоне, бо таке раз на віку буває, - запевнив Кожухар. - Вип'ємо за Степку.

- Лічно.

- Дай їй, боже, здоров'я і талану.

- Будем кріпкі, Полікарпе, бо ти великий чоловік.

- За чудову артистку Степку Чугай! - подав голос Рибка.

- За Степку, - промовив Платон, глянувши на афішу: Степка всміхалася.

Ой що за кінь стоїть,

Що біла гривонька...

Ой сподобалася, ой сподобалася

Мені дівчинонька, -

почав тихо Михей Кожухар, розставивши свої довгі руки, і кивнув Мазуру.

Не так та дівчина,
Як біле личенько, –

б'ється під стелею баритон Мазура. І раптом вирвався на диво чистий тенорок
Никодима Диньки:

Подай же, дівчино,
Подай же, гарная.
На коня рученьку...

Гуде бас Полікарпа Чугая, тихо співає Ничипір Сніп і кудись тягне Федір Рибка.
Михей Кожухар помахом руки знаходить місце у хорі для Чугая і Мазура, очима
спрямовує Диньку, стримує Федора Рибку, і пісня раптом стає широкою й ніжною.

Кохання, кохання –
З вечора до рання...
А сонечко зійде,
А сонечко зійде –
Кохання відійде...

Розтривожений піснею і спогадами, Платон пішов додому. Біля перелазу наздогнав
його Федір Метелик:

- Просив би, щоб взавтра мені бензину дали, Платоне Андрійовичу.
- Будь ласка, заходь вранці в контору.
- Дякую... Жаль мені, що ви не бачили картини.
- Ще встигну.

– Я хотів, щоб ви перший, бо це діло таке, – туманно натякав на щось Федір. – Я
розумію... Платоне Андрійовичу, ходімо до клубу... Я для вас одного покажу. Га? –
перейшов на шепіт.

– Ходімо, – погодився Платон.

Федір перемотував стрічки:

– Я швидко, Платоне Андрійовичу.

Гайворон сів у кутку, в останньому ряду. Чекав. На підлозі лежав якийсь папірець,
підняв, прочитав:

"Дорога Лесю!!! Як прийдеш у кіно до клубу, то сідай в останньому ряду, я, може,
теж біля тебе сяду, якщо відв'яжуся від Алика Кози. Сьогодні в школі ти була дуже
сумна, що в тебе сталося? Якщо тебе хтось зобидив, то скажи мені зразу. Я за тебе всім
повідкручую голови. Я весь час думаю про тебе, Лесю. Напиши, чи ти думаєш про мене
і що саме. Я тебе дуже л...

Твій до гроба *Василь Гайворон*".

Платон заховав цидулку в кишеню. З ніжністю подумав про брата. Це ж якій він
Лесі пише? А-а, Це Купрієнкова донька. Очі – ніби льон цвіте і дві коси русяві... Коли
приходить до них, то Васька наче хтось підмінює. Шістнадцятий рік Васькові,
дев'ятикласник. Витягнувся, уже Платона наздоганяє. Завжди в роботі, все ж на його
руках: сам варить їсти, миє підлогу, відносить прати білизну до тітки Ганни
Кожухарихи... Не по літах серйозний. Платон любив ті вечори, коли вони вдвох сиділи з

братом на старій теплій лежанці. Він розмовляв з Васьком, як з рівним, секретів між ними не було. А ось про Лесю Васько йому не сказав ще... Отак минають роки. Платон пригадує, як вони купали його з Наталкою в ночвах.

Коли Галя й Сашко Мостовий побралися й переїхали до Косопілля, вони запрошували Василя до себе, але, хоч як умовляли, той посилався на одне:

– А Платон?

Галина все робила, аби краще влаштувати життя братів, часто навідувала їх, попервах готувала їсти, прала, але їй уже несила була вигнати з хати суворий, аскетичний дух, що оселився тут після від'їзду Наталки.

Меншу кімнату займав Платон. Нічого зайвого: шафи з книгами, стіл і ліжко, по-солдатському заправлене ковдрою. Біля вікна фото Наталки, ще київське. У більшій кімнаті, що правила і за кухню, господарював Васько. У нього теж усе, як у брата: шафа з книгами, ліжко, заслане синьою ковдрою. Решта так, як було при мамі, ті ж карточки на стінах, ті ж вишивані рушники і лава, і стіл...

У коморі Васько обладнав собі майстерню – рихтував радіоприймачі. Мав уже з десяток, але все перемонтовував, і їх ставало то більше, то менше.

По неділях Васько брав газика і сам їздив у Косопілля до сестри. З Галиною вони ходили на базар, скуповувалися, і Васько повертався додому з певними запасами, бо ж на його руках трималося все хазяйство Гайворонів. Платон не міг собі уявити, як би він жив без брата.

– Готово! – сказав Федір.

Разом з чарівною тихою піснею на екрані народився світанок. Із синьої мли впливли безмежні чорні гони. Парувала земля, а в левадах, причаївшись, лежали сиві тумани. Цокіт кінських копит. Ближче, ближче.

– Хто ти, чарівнице? Скажи! – благав хтось за кадром.

І раптом до щему знайомий сміх і здіблений кінь... На ньому Степка. В очах ще не згас якийсь первісний шал, тремтять тонкі ніздрі. Степка кидає повід, зіскакує з коня і біжить просто в залу, до Платона. Він мимоволі простягнув руки, щоб спіймати її, і крикнув:

– Стій! Зупини!

Федір вимкнув мотор, і Степка завмерла на екрані в нестримному пориві, так і не дійшовши до Платона.

Гайворон вибіг з клубу.

10

Тяжко жити людині подвійним життям, коли точить душу нечисте сумління й ніде, ніколи не можна знайти спокою, не можна забути якогось вчинку, що межує зі зрадою або є нею. Навіть тоді, коли час поволі заснував павутинням забуття душевні рани, – вони не заживають. Досить якогось спогаду, слова, щоб знову втратити спокій і мучитися, картати себе. Так жила ці довгі роки Марта.

Вісімнадцять літ минуло від тієї захмареної осінньої ночі, коли Марта, залишивши

малу Степку, втекла з Ладьком Мартиненком із Сосонки. Власне, це ще була не втеча. Марта не знала, що Полікарпові написали на далекі лісові розробки, щоб приїхав, якщо хоче мати жінку, бо злигалася вона з Ладьком і вже без сорому ночує в нього. Того вечора приїхав до Ладька його далекий родич з Узгір'я. Поставив забрюхану тритонку на подвір'ї, і пішло. Випили по добрій чарці, поспівали. Ладько сидів захмелілий і щасливий.

- Що скажеш? - показував посоловілими очима на Марту.

- Кругом двадцять п'ять, - запевнив родич. - Тільки не твоя... Повернеться Полікарп Чугай із заробітків - уб'є.

- Що буде - не знаю, а зараз моя, - обнімав безсоромну Марту.

Опівночі родич запропонував:

- Поїдемо в Узгір'я, на баштани... Там дід наш сторожує. Курінь - машиною розвернутися можна.

- Поїдемо! - загорілася Марта. - Ладьку, поїдемо... Хочу в курінь!

Ладько кинув у кузов машини оберемок сіна, ковдру, одягнув нового костюма, підхопив захмелілу Марту, і тритонка повезла їх із Сосонки. Вони лежали в кузові на сіні, божевільні від щастя, не помічали, як проїхали село, місток через Русавку, Косопілля, не помічали, бо дивилися на зорі. Марта не зогледілась, як і заснула. Ладько прикрив її хусткою й не відривав очей від вродливого обличчя. Мав Ладько й до Марти дівчат і молодиць, які забігали до його холостяцької хати. Жив, не журився. Казали люди, що привіз Ладько після війни з Німеччини три ящики голок і нажився на них в повоєнні літа, коли за голку правили на ярмарках, як за батька. Може, воно так і було, але в своєму селі він жодної голки не збув - казали, що перепродував спекулянтам.

Ладько був ставний, чорночубий, горбоносий, веселої вдачі й легко жив на цьому світі. А що йому? Повернувся з армії - батьків не застав уже, в хаті жила старенька тітка, та й та незабаром померла. Працював Ладько в Косопільській МТС механіком.

З Полікарпом Чугаєм вони приятелювали, тому й покликав його Чугай на вечерю, коли привіз Марту з дочкою до матері. Запала тоді в душу Ладькові Чугаєва жінка. Хоч що робив, хоч де ходив - усе ввижалася йому Марта. Зустрічалися вони рідко, випадково, то біля криниці, то в кооперації. Побачить Марту Ладько, стане, як вмурований, і, здається, наскрізь пронизує її своїми очима.

- Ой, не дивись так, Ладьку, бо я заміжня, - відказувала Марта.

- Ну то й що? Я вкраду тебе.

- Спробуй.

Не довго тужила Марта, коли поїхав заробляти гроші на хату Полікарп. Ладькові й красти не довелося її, сама прийшла якось увечері та й зосталася до ранку. Як відомо, в Сосонці таємниць не існувало, тож і взяли на язички молодиці Марту й Ладька. А вони не зважали ні на що, віддавалися своєму кохання, своїм утіхам, наче перед страшним судом.

Цілу добу пробули на узгір'ївському баштані Марта з Ладьком, а другого дня аж

сюди дійшла чутка про страшну ніч у Сосонці.

Ладько привіз Марту в Косопілля до своїх знайомих, а сам загнаним вовком нишпорив поблизу Сосонки й сусідніх сіл. Повернувся за два дні й розказав, що Полікарп спалив його хату, а з нею й сусідські.

- Заарештували Чугая. Треба тікати, Марто, бо й тебе посадять.
- Тікати, тікати! А Степка?
- Потім заберемо. Їдьмо, бо не простять тобі люди.
- А тобі?
- І мені...

Страх гнав їх від Сосонки далі й далі. Кожне місто чи містечко, де вони зупинялися на деякий час, здавалося Марті, було дуже близько від Сосонки. Коли вона зустрічала міліціонера, її проймав жах. Примушувала Ладька брати розрахунок і шукати нового місця. Нарешті вони заїхали аж за Семипалатинськ, у найвіддаленіший радгосп "Печора". Ладько влаштувався механіком, а Марту з радістю прийняли медичною сестрою на фельдшерський пункт. Вона написала листа на Кубань в медичне училище, яке закінчила перед війною, і їй вислали копію диплома, а з архівного управління Радянської Армії підтвердили бойовий шлях інструктора медсанбату Марти Темрюкової.

Марта засипала своїми листами Ладькового родича з Узгір'я, але той раз чи двічі на рік надсилав коротенькі цидулки із застарілими сосонськими новинами: "Полікарпові дали десять років. Степка живе з бабою, гроші ваші передав, від кого - не сказав. По всьому видать, що вороття вам нема. Забувайте".

Там, у радгоспі, вони й одружилися офіційно. Тепер Марта й сама зрозуміла, що додому їй справді вороття нема. А коли народилася Фросинка, то й Степка відійшла у далекий нереальний світ. Фросинка була, як дві краплини води, схожа на Степку, і Марті часом здавалося, що це єдина її дочка.

З роками страх згасав, і Ладько, або, як тепер називали його, Володимир Касіянович почав умовляти Марту перебратися на Україну, ближче до рідних країв. У відпустку він поїхав до своїх фронтових друзів на Донбас, повернувся й сказав Марті:

- У Луганськ поїдемо. На вугільний комбінат запрошують, екскаваторну бригаду дають, квартира буде.

Уже в Луганськ написав Володимир родич з Узгір'я, що був на ярмарку в Косопіллі й чув, що повернувся з таборів Полікарп Чугай. Десять років відсидів за свою сплюндровану любов. Ходить з бородою, називають його в селі вовкулакою і лякають ним дітей... А Степка вже дівка - пастух у колгоспі. Після цієї звістки Марта перестала посилати гроші Степці - боялася, щоб не кинувся на розшуки Полікарп, хоч на переказах вона підписувала вигадане прізвище й відсилала їх з інших міст. Стара Чугаїха, напівсліпа й прибита горем, думала, що гроші йдуть від сина.

Володимир Мартиненко був добрий чоловік для Марти, де й подівся той чорночубий сосонський джигун. Вся ця трагічна історія з Полікарпом і Мартою сталася, зрештою, з його вини, і ніщо не могло втамувати біль, що ятрив серце.

Працював Володимир бригадиром екскаваторників, будував шахти, його шанували, про нього писала багатотиражка. Кілька разів парторг шахти Петро Каюмов говорив Мартиненкові, щоб подавав заяву до партії.

- Рано мені ще, - відмовлявся Володимир.

А коли його кандидатуру висунули до депутатів районної Ради, Мартиненко прийшов у партком і розповів Каюмову про все своє життя.

- Не можу я бути депутатом...

- За любов у нас не судять, - після довгого мовчання сказав Каюмов. - Тільки дурні можуть думати, що в нашому суспільстві, навіть при повному комунізмі, щезнуть любовні драми й трагедії... Я не осуджую ні тебе, ні Марти, були ви молоді, і не знаю, хто зумів би погасити ваше кохання... Але мужності вам не вистачило, звичайної людської мужності. Ви могли б допомогти Чугаєві, бо ваше щастя стало його бідой.

- Я живу з цією душевною мукою вже стільки років, - сказав Мартиненко. - Що мені робити?

- А ти розкажи своїм товаришам, - порадив парторг.

Шахтарі обрали його своїм депутатом...

Про таємницю батьків не знала нічого тільки Фросинка. Правда, вона запитувала тоді Галину, про що говорила з нею мати і чому була така стурбована.

- Я знала одного знайомого твоєї мами... то було дуже давно, - відповіла Галина й перевела розмову на інше.

"Видно, мати когось любила, як була молода", - вирішила Фросинка й нікому не докучала більше своїми запитаннями.

Фросинка попрацювала рік малярем, а потім вступила до будівельного технікуму.

Усе було тихо й мирно в родині Мартиненків, аж поки до рук Фросинки не попав лист Галини до матері, який вона надіслала чомусь не на їхню домашню адресу, а до запитання на головпоштамт.

Фросинка збиралася з Охрімом до театру.

- Мамо, дай, будь ласка, мені грошей.

- Візьми в сумці.

Фросинка зразу впізнала почерк Галини, бо зрідка листувалася з нею. "Чого ж це мати мені не показала?" здивувалася Фросинка й почала читати:

"Шановна Марто Петрівно! Вчора я була в Сосонці, але Степки вже не застала. Її запросили на якусь студію зніматися у фільмі. Мені розповів про це брат. Так що ваша дочка ще може стати відомою артисткою. Чугай живе сам, зустрітися з ним не довелося. Ви не турбуйтеся, я навіть своєму Сашкові не розповіла про вас. Не варто тривожити старі рани, повернути нічого не можна. Якщо говорити відверто, Марто Петрівно, то для Степки ви чужа людина, і приїжджати вам не треба. Вас не зрозуміють ні Степка, ні Чугай, ні люди. Даруйте, але я думаю, що й моя подальша інформація буде зайва. Я писатиму Фросинці, а вам про Сосонку - ні. Бажаю вам добра. Галина".

- Мамо, що це за лист? - вбігла Фросинка на кухню.

Марта зблідла, побачивши конверт у руках дочки.

- Хто така Степка? Хто? Кажі! Моя сестра? Де вона? Чому ти не сказала мені? -
посипалися на Марту важкими докорами запитання.

- Степка... твоя сестра... Я тобі розкажу потім, Фросинко... Ти розумієш.

- Ти її здала в дитячий будинок?

- Ні... Я тобі все розкажу... Іди, бо тебе чекає Охрім.

Марта розповіла чоловікові про розмову з дочкою.

- Від неї не треба нічого приховувати, - сказав Володимир Касіянович. - Фросинка -
доросла дівчина. Вона мусить знати правду.

І Марта розповіла дочці все. Фросинка спокійно вислухала материну сповідь, потім
покликала батька й сказала:

- Мама негайно мусить поїхати до Степки і до... Чугая.

- Це неможливо - заперечив батько, - Минуло стільки років...

- Мати мусить поїхати, - наполягала Фросинка. - Або поїдьте вдвох... Ви ж удвох
тікали...

- Я хотіла вже давно поїхати, але...

- Боягузи можуть придумати для свого виправдання тисячу "але", - обірвала матір
Фросинка. - Ти мусиш поїхати й хоча б попросити пробачення... у свого чоловіка й...
дочки.

- Ми вже обійдемося якимось без твоїх порад, - Фросинка вперше бачила батька
таким злим.

- Це... це нечесно так! - крикнула Фросина. - Ви - егоїсти! Ви скалічили два життя,
ви думали тільки про себе... Чому ти залишила Степку?.. Розумію, ти могла не любити
Чугая, але дочку...

- Фросинко, не будь така жорстока, - благала Марта.

- Якщо ти, мамо, не поїдеш, то... я... сьогодні піду від вас!

- Що?! Куди підеш?! - батько загородив собою двері,

- У гуртожиток. А з вами не буду жити!

- Але ти зрозумій, як матері буде важко зустрітися з ними, - вже лагідніше
промовив батько.

- За все треба розплачуватися, тату. Якщо мати не поїде, то я... перестану
поважати вас.

- Фросинко, - Мартиненко посадовив дочку біля себе. - Послухай... я розказав про
все наше життя своїм товаришам по шахті... Вони зрозуміли, а ти... рідна дочка і... Я
люблю твою маму. Чуєш? За кохання люди йшли навіть на смерть...

- Погоджуюсь. На смерть, але не на підлість. Чому ви не забрали Степку?

- Чугай не віддав би її ніколи, - сказала мати.

- Так. Не віддав би, - погодилася Фросинка. - Але ти, мамо, поїдеш. Поїдеш, бо нам
ще всім треба жити...

- Я поїду, Фросинко. - Марта зрозуміла, що іншого виходу нема.

* * *

Марта поминула останні косопільські хати й вийшла на дорогу. Вечоріло. Зрідка проїжджали машини, навантажені буряками, – на завод. Двічі шофери порожніх самоскидів, що мчали до Сосонки, пропонували підвезти ставну чорняву молодицю з чемоданчиком, але вона відмовлялася. Марта не хотіла завидна з'явитися в селі, боялася, що впізнають. Звернула з дороги, щоб не спокушати гречних водіїв, і пішла стежечкою попід лісосмугою. Колись цих дерев не було... А що ж тоді тут було?

Марта зараз могла пригадати тільки біле, засніжене поле, вітер, що, мов п'яний, никав по рівнині, падав у яри, зривався й знову падав. Він стогнав, скиглив, жалібно завивав. І ще Марта пам'ятає згорблену постать Полікарпа. Він тягнув сани, на яких сиділа вона, Марта, з маленькою Степкою. У Марти ще в поїзді почався приступ малярії. У Косопіллі вона ледве вийшла з вагона. Полікарп залишив її в холодній залі, а сам кудись пішов. Де він ходив, Марта не знала, а як повернувся – сказала:

– Тільки не вези мене до лікарні.

– Я тебе додому, Марто, відвезу.

Сани були низенькі й широкі. Полікарп закутав Марту й дочку в кожух, посадовив і прикрив ковдрою.

– Тут недалеко, Марто...

– Полікарпе, не треба... Залиш нас, – просила Марта.

– Мені не важко, – й сани справді легко заскрипіли полозками по накоченій дорозі.

– Ти пам'ятаєш, як витягла мене з поля бою під Калачем? Три кілометри тягнула на плащ-палатці...

За Косопіллям дорогу завіяло снігом, димілися косі перемети, сани грузли, провалювалися в холодні білі хвилі, але Полікарп не зупинявся, тільки ось біля цієї старої верби підійшов до Марти:

– Живі? Потерпіть, скоро будемо вдома.

Лише тепер Марта майже фізично відчула, як було тяжко Полікарпові везти їх зі Степкою в тому засніженому мороці, коли здавалося, що на всьому білому світі нема нікого, крім них. Дитя заплакало, і це вивело Марту із забуття. Степка хотіла їсти, плямкала губами, шукаючи материних грудей, але Марта не мала сили й поворухнутись, руки немов закостеніли. Полікарп кинувся до них:

– Марточко, чого воно? Холодно?

– Треба нагодувати Степку, – ледь ворушила вустами Марта. – Я не знаю, чи є в мене молоко, може, перегоріло... Візьми розстебни, Полікарпе...

– Як же я? – зовсім розгубився Полікарп. – Такий вітер...

Чугай миттю скинув кожуха й прикрив ним Марту з дочкою, потім обережно просунув руку під кожуха, під ковдру, намацав гудзички на кохті, невміло розстебнув і доторкнувся до Мартиних грудей. Здерев'янілі пальці ковзнули по соску, потім Полікарп ніжно вивільнив Мартину цицьку. Вона обпікала йому руку, але, мабуть, ніколи більше в житті не відчув Полікарп такого священного трепету, як коли вони вдвох з Мартою годували своє дитя.

Поки Степка ссала, Полікарп тягнув сани в одній лиш гімнастерці. Вкрилася інеем

його спина, груди, ордени. Тепер він поріднився з цією заметіллю, бо й сам був наче зроблений зі снігу. І пестив тепер його вітер, як свого, й лащилася до нього хурделиця.

- С-син, с-с-син, с-сніговий с-с-ин, - висвистувала поземка, чекаючи, що впаде Полікарп і засне на білих снігах, - зас-с-сни, зас-с-ни, с-спи, с-спи, с-с-спи.

Полікарп спіткнувся й упав у холодний пух. А тут тепло. Полежати б трохи, спочити, зовсім вибився з сил... Спати, спати...

- Полікарпе-е! - крикнула Марта. - Вста-а-ань! Вста-а-ань!!! Рідненький мій! Встань, бо застане буран!

"Встать! - несамовито кричить лейтенант Карагач. - До бою! За Батьківщину - ура!"

Полікарп лежить в окопі. Бій. Атака. Всі біжать. Карагач розмахує пістолетом:

"За Батьківщину - ура!.."

Чугай стискає автомат і вилітає з окопу.

- Куди ти біжиш?! - зупиняє Полікарпа голос Марти.

Нема ні Карагача, ні бою, ні окопу... Марта, його Марта, з дитиною на санчатах...

Полікарп одягає кожуха, підперізується і тягне сани далі, а може, й не сани тягне Чугай, а все поле, всю землю...

Показався старий сосонський вітряк. Може б, Марта і не підійшла до нього, та стежка повернула круто від дороги й повела жінку за собою. Біля цього вітряка вони прощалися, коли Полікарп їхав на заробітки.

Видно, так уже повелося в Сосонці, що біля нього завжди всі прощалися, коли йшли на війну чи на службу в армію, вчитися у міста чи на підробітки.

Полікарп стояв тоді з торбинкою в руці й винувато дивився на Марту:

- Ти не гнівайся, що залишаю вас... Зароблю грошей, - доторкнувся до сокири, обмотаної рушником, - і тоді вже ніколи, Марто, ми не будемо розлучатися... Хату нову поставимо... Дзеркало велике куплю тобі... Повернусь і вже при землі буду... Дочку бережи й себе... для мене... Знай, Марто, що мій світ на тобі клином зійшовся.

Марта обійшла навколо вітряка й наче відчула свої давні сліди.

"Степка + Платон = любов", - прочитала Марта видряпане признание на крилі. Кого ж ти покохала, Степко? Платон... Платон. Це брат Галини... А може, хтось інший... І Степка інша... І чи люблять вони одне одного, чи це просто слова? Адже ніхто не знає, де починається любов і де її кінець. Хіба Марта думала тоді, коли витягала з бою пораненого Полікарпа, що стане цей постріляний автоматник її долею? Скільки вона врятувала за війну солдатів! Молодих і старих виносила з-під вогню, живих і мертвих. Приставали до неї в шпиталі, ті, що вже поверталися до життя, рядові й офіцери, фронтовики й тилові писарі, а сподобався Чугай. Був молодий, красивий. Лежав голий на операційному столі, наче вирізьблений з білого мармуру. Смерть уже стояла над ним і змінювала на свій кшталт його обличчя: загостила носа, висікла дві глибокі зморшки біля рота, пригасила очі - вмирай.

Але, мабуть, для Чугая було замало шести німецьких куль, що пронизали його тіло. Він вижив, а коли почав ходити, забрала його Марта в хату до старенької бабусі на околиці Калача одужувати. Виходила солдата й провела знову на фронт, уже несучи під

серцем його дитину...

Зайшло сонце й розтанула довга тінь од вітряка. Марта спустилася стежкою до Русавки, обійшовши гурт молодниць, що прали на кладці. Жінки попідтикали спідниці й безсоромно світили тугими стегнами, злітали над головами прачі: лясь, лясь. Побачили Марту, випросталися.

- Хто ж це така?
- До кого ж це вона?
- Славна!
- Йч як задом вихитує!
- Вихитувала б і ти, якби мала чим...

Дописавши Степці листа, Полікарп дістав з мисника слоїк вишневого клею й ретельно змастив крильце конверта. Так він робив завжди, бо здавалося йому, що в дорозі конверт неодмінно розклеїться, і Степка не отримає листа. Тепер Чугай кине його в поштову скриньку й піде до клубу. Все одно, що там буде: кіно чи танці, аби на людях. Дістав чисту сорочку, одягнув празникового костюма: Степка не випускала його до клубу аби в чому: "Ти ж у мене, тату, красивий і молодий..."

Коли Чугай поголив бороду, то його й Степка не зразу впізнала. То ходив чорнобородий дід, вовкулака, а це стояв перед Степкою широкоплечий, могутній чоловік з різкими рисами обличчя, з кучерявим, переплетеним сивиною, чубом.

- Так ось який ти в мене, тату! - крикнула Степка - тебе ніколи таким не бачила.

Коли дочка вийшла, Полікарп підійшов до шафи й боязко заглянув у дзеркало: ти диви... Невже це я? Дідько б мене взяв! Я! П'ятдесят років за плечима, шість куль у грудях і хоч на призов бери!

Сосонка по-своєму реагувала на зовнішню перемену Чугая:

- Буде женитися.
- На кому?
- Явдоху Притику візьме.
- Та бре...
- Хрест святий!
- Що ви там торочите? До кінця віку сам житиме. Він тієї, першої, забути не може.

Карточку в скрині тримає і по ночах дивиться.

- Карточку отієї хвойди?!

- Це він бороду поголив, бо фотографчик приїде в газету знімати. Мій Стратон щодня шкребеться, аж посиніє, а фотографчика нема.

- А я кажу, що це він кару з себе зняв... за ту пожежу... Ходив по світу, як проклятий, прощення чекаючи...

- Так, так, йому ще мати, покійна Степанида, перед смертю заповідала, щоб гріх свій туг перед людьми спокутував...

- За всіх перемучився. А душа ж у нього чиста...
- То любов клята довела.
- За ту шльондру постраждав... А за мене ж ніхто й курника не спалив.

- А за мене, коли ще дівкою була, Грицько два зуби вибив Яремі Федорчукові. Оце зустріну Ярему, побачу два залізних зуби й так мені весело стане, наче в мамі побувала...

- Мать, таки жениться Полікарп.

Так, до речі, думала й Христина Савівна - дружина бухгалтера Горобця. І не тільки думала, а й проявила певну ініціативу. Якось, зустрівшись з Чугаєм на іменинах, шепнула, що має на прикметі дуже гарну молодицю із Сновидова.

- Писанка. Молода ще. Так, як і мені, років сорок п'ять - сорок шість.

Ви, звісно, пам'ятаєте, що шановній Христі Савівні сорок шість було й три, й п'ять років тому, але не треба бути такими прискіпливими.

- Не думаю я женитись, - відповів Чугай.

- Та хіба ж можна, щоб отакий чоловік пропадав? Ти ще ж, Полікарпе, можеш когось щасливим зробити.

- Пізно вже, Христино.

- Коляда ж на Маланці оженився й двох синочків яких має! Як два сонечка!

- Мені вже не світить...

...Рипнула хвіртка - хтось зайшов на подвір'я. Полікарп в одному черевіку, бо другого тримав у руці, вийшов у сіни - і захиталася під ним земля, покосилися стіни, драбина, вінки цибулі й в'язки кукурудзи.

- Здрастуй, Полікарпе...

Він пропустив Марту в кімнату. Тут підлога не хиталася й стіни стояли рівно.

- Здрастуй... - Поклав черевик на стіл і підсунув табуретку. - Здрастуй.

Стояли одне проти одного, мов два боввани. Дивилися не кліпаючи. Годинник відцокував секунди, хвилини... Нарешті йому набридло, він зашипів і задзвонив: дзень-бам, дзень-бам... Дев'ять разів.

- Сідай, Марто, - ледь вимовив ім'я.

Вона обвела очима хату: все, як і було, наче вчора поїхала звідси... Піч... лава... Крюк у сволюку... на ньому висіла Степчина колиска... Крізь відчинені двері побачила у другій кімнаті широке дерев'яне ліжко... Він приніс тоді її й Степку - з санчат - і поклав на це ліжко... Потім, коли вони вже спали на ньому вдвох, - мати вдосвіта зачиняла віконниці, щоб не випускати з їхньої кімнати ніч... Молоді ще ж...

- Сідай, Марто...

Марта випустила з рук чемодан і впала до Полікарпових ніг.

- Прости, прости... або вбий...

Чугай хотів підняти її, але вона міцно обхопила його ноги, притулившись щокою до коліна, і плакала. Він бачив, як здригались її плечі.

Все-таки Полікарп розвів її руки й легко підняв на ноги. Марта похитнулася і, щоб не впасти, опустила на стілець. Чугай, смішно шкутильгаючи в одному черевіку, приніс Марті води. Мідна кварта дрібно стукотіла, торкаючись її зубів. Марта довго пила, спідлоба дивлячись на Полікарпа, наче боялася, що, як тільки відірветься від кварти, - станеться щось страшне.

Для Полікарпа Марта була зараз приви́дом. Варто йому заплющити очі або поворухнутися – привид щезне назавжди. Чугай заплющив очі, відійшов до дверей і знову глянув: Марта з мідною квартою сиділа перед ним. Марта. Його Марта. Вона змінилася трохи, але це вона. Можна підійти, обняти її, поцілувати в давно забуті вуста... Можна вткнутися в її груди і виплакаться... Можна жбурнути її на підлогу й бити. Бити до нестями, топтати ногами, зганяючи на цьому тілі свою злість, своє горе... Один крок, один помах руки, і розпластається на підлозі оця вродлива сука, яка забрала його щастя, розкидала по світу, як непотріб, його любов... Буде звиватися в передсмертних корчах, благати, кричати, але не буде пощади за ті роки, окутані колючими дротами в таборі, за матір, що осліпла від горя, за Степку, яка забула слово "мама".

– Бий, – мідна кварта покотилася по долівці.

Кого бити? Ту, яку не зміг викинути з серця? Марту, яка тягнула його, напівмертвого, по сизому снігу на плащ-палатці? Марту, яка такою чистою прийшла до нього й народила дочку?

Мільйон думок за секунду. Мільйон разів Чугай убивав її і мільйон разів щадив.

Дзень-бам, – кинув у вічність ще тридцять хвилин годинник. Кварта на підлозі. Черевик на столі. Нарешті взувся, підняв кварту.

– Навіщо ти приїхала?

– Не знаю... Виженеш?

– Зі своєї хати ще нікого не виганяв... Де живеш?

– У Луганську. З ним... У нас є дочка... Фросинка... А де... де Степка?

– Не забула, як звати? Вісімнадцять років минуло... згадала.

– Можеш говорити все – я заслужила на твою зневагу.

– Степки нема... Ти її не побачиш... Тут, у Сосонці, в тебе нікого нема. Даремно приїхала.

– Чому? Тебе побачила... Прости мені, Полікарпе.

– Я не бог. А без мого прощення проживеш.

– А совість?

– Про совість не будемо говорити, а про гріхи? Який же це гріх: полюбила іншого й... поїхала. Тільки не треба було тікати. Сказала б мені – розійшлися б по-доброму. Дочки я тобі все одно не віддав би, ти могла б ще їх дюжину народити, а сама хоч на чотири вітри.

– Я... я не знаю, як це вийшло, Полікарпе... Хоч убий... Я ж любила тебе...

– Любила... Ще сосонська земля з чобіт моїх не обсипалась, а ти вже вилежувалась на Ладькових подушках. Чи він тебе силою взяв?

– Ні... Я не можу пояснити, як це сталося.

– Я знаю, як це робиться...

– Якби ти не поїхав тоді по ті кляті гроші, то ми б... і досі з тобою... Я не думала тікати з Ладьком, я повернулася б, і хай би ти закатував мене за зраду... Але я злякалася, коли ти підпалив хату... а потім загорілося село. І ми втекли. Я зненавиділа

тієї ночі себе і його... та не могла вже залишити, бо він був моїм захисником, моєю порадою. Я не любила його і не...

- Це мене зараз не цікавить.
- Як хочеш: вір - не вір, а я любила тільки тебе.
- Ти приїхала через вісімнадцять років, щоб сказати мені про це?
- Я шкодую, що не приїхала раніше.
- Марто, не було тобі сюди дороги й нема... Вечеряти будеш?
- Я маю з собою...
- Та ні, мені для тебе хліба не шкода.

Полікарп вийшов з хати - чула, як порався в коморі, рубав дрова. Марта розставила на столі миски, дістала з чемоданчика ковбасу, сир. Чугай приніс огірків, сала, розпалив у печі.

- Що ти хочеш робити, Полікарпе?
- Яєчні насмажу.
- Не треба.
- Мушу тебе пригостити.
- Давай допоможу.
- Помагай. - Полікарп відійшов од печі. - Ти вже одвикла від рогачів?
- Звикну. - Марта скинула жакет, стояла біля печі розчервоніла, усміхнена, домашня.

Чугай краяв хліб, інколи поглядаючи на Марту, самому собі не вірячи, що вона стоїть за кілька кроків від нього, ставна, з жадібним ротом і бездонними карими очима.

- Нарізав хліба, наче на весілля! - вивела Чугая з задуми. Потім підхопила на рогачі сковорідку. - На що ж поставити? Давай оту череп'яну миску!

Нарешті притулили якось ту сковороду на столі. Марта вийняла з сумочки дзеркальце й пудру, почала чепуритися - звично примружила очі (Полікарп пам'ятав, що вона завжди мружила очі, коли дивилася в дзеркало), напудрила носа, тернула рожевим тюбиком по губах... "Чорт би їх узяв, оцих бабів, - думає Полікарп. - Ще годину тому валялася в ногах, як шкідлива кішка, а зараз уже готова тебе побачити на колінах перед собою".

- Сідай, Полікарпе. - Не він, а вона запрошує його до столу. Господиня знайшлася!

Треба поставити її на своє місце, вирішує Полікарп. Чого вона командує в цій хаті? Треба було не пустити її й на поріг. Вигнати...

- І ти сідай, Марто, - Полікарп не повірив, що це сказав він.

Марта поклала йому на тарілку шматочок сала й ковбаси, розрізала вздовж огірка, посипала сіллю.

- Я не забула, що ти так любиш.

Давно вже не чув цих слів Чугай. Хвилину повагавшись, приніс з другої кімнати пляшку горілки, настояну на калгані.

- Вип'ємо?

- Вип'ємо! - Марта кинулась до мисника, принесла дві чарки. - Я з цієї зелененької

любила пити.

За вікном почулися чийсь кроки. Марта вловила розгублений погляд Чугая.

- Я можу піти в ту кімнату.

- Сиди, - сказав Полікарп і ввімкнув світло.

- Доброго здоро-о-ов'ячка! - Ще в сінях почувся голос Теклі Диньки. Переступивши поріг, вона аж присіла від подиву. - То в тебе гості, Полікарпе, а я без спросу в двері. Звиняй.

- Заходьте, Текле. Сідайте до вечері, - запросив Полікарп.

Теклі ця вечерея була ні до чого. Просто вона бачила, як до Чугая зайшла якась молодиця. За всіма прикметами це була та сама, яку бачили на березі Русавки. Після короткої наради біля криниці сосончанки вирішили відправити Теклю на розвідини.

- А чого ж це я піду? - удавано противилася Текля.

- Бо ви ж з Полікарпом родичі - твоя хата перша загорілася, як він Ладькову підпалив.

- А що ж я йому скажу?

- Позич солі чи маку, чи так "здрастуйте у вашій хаті".

- Іди, Текле, бо я й не засну, як не дізнаюсь, хто це до Чугая завітав.

Гостренькі Текліні очиці обмацують Марту з усіх боків: десь вона бачила цю жінку. Славненька. От вам і Чугай - святий та божий - десь-то вже він її підчепив.

- Я вже й вечеряла й обідала, а оце, думаю, піду та запитаю, чи нема від Степки якого звістия...

- Недавно надіслала звістку, жива-здорова. Сідайте.

Текля раптом зупиняється посеред хати, розв'язує хустку, витирає долонею тонкі губи, а потім, розставивши руки, біжить до Марти.

- Боже праведний, пресвята діво Маріє і ти, Миколаю-чудотворче! Та це ж Марта!

Текля тричі поцілувала Марту, витерла очі кінчиком хустки, й пішло:

- Та де ж це ти пропадала, та де ж ти горювала? А ми ж тебе виглядали, а ми ж тебе споминали, а від тебе ні вістки, ні чутки. А годочки ж спливли за водою, а ти ж пішла молодою! А хата ж без тебе, як та домовина, а дочка ж без матері сиротина. А Полікарп же твій за ту пожежу відмучився, щоб з тим димом ваше горе пішло!

Якщо Теклю зараз не спинити, то до ранку не переслухаєш. Полікарп подав їй чарку:

- Випийте.

- Та за таку радість я б і бімберу напилася! Дай вам боже щастя. Сказано, де не ходиш, де не блудиш, а додому приб'єшся...

Текля ще посиділа б та поговорила, але як же тут сидіти, коли на колодках знемагають від цікавості вірнії подруги.

- Вибачайте, але мушу йти, бо ще й корова не доєна. - Текля ще тричі з почуттям цілує Марту й мерщій вибігає з хати.

- Ну, це вже весь район знатиме, - посміхнувся Полікарп. - Впізнала?

- Текля Динька... Що ж, давай вип'ємо, Полікарпе. За твоє здоров'я.

Марта підвелася (бач, яка культурна). Довелося встати й Чугаєві.

- За твоє здоров'я.

Марта випила і вихлюпнула кілька крапель з чарки на стелю – так вона робила завжди, згадав Полікарп.

- Ще налий, Полікарп. І собі. Тепер випиймо за нашу колишню любов... Хай ти її поховав уже, але ж вона... була колись...

- За ту, що була, – вип'ю... І за тебе ту, якою була...

Полікарп вийняв з прискринка маленьку Мартину карточку і поклав на стіл. Молоде дівча з якимись незвичайними розкосими очима, в гімнастерці з орденом дивилося на Марту з сорок п'ятого року...

Раптом Марта схопила картонку і порвала на шматочки перед оторопілим Чугаєм.

- Що ти зробила?! – крикнув Полікарп. – Навіщо ти? Я беріг її... як...

- Уже нема, – вирував шал у Мартиних очах. – Нема тієї Марти... Є ось ця... Твоя... Вся твоя: з першою нашою ніччю, з нашою кров'ю під Калачем, з нашою дочкою, з моєю зрадою... Скажи мені тільки слово, і я ще зраджу раз і прийду до тебе назавжди. Чуєш, Полікарпе, скажи мені слово!

- Ти божевільна!

- Так, я божевільна! Але я мушу покласти край моїм стражданням. Будь людиною, зрозумій мене... Я не шлюха, Полікарпе! Так сталося тоді...

Чугай сидів, низько опустивши голову, й мовчав.

Двері широко розчинилися, і в хату з вузликами – "що бог послав" – почали заходити видзігорні сосонські молодиці на чолі з Христиною Савівною. Вона вклонилася тричі Полікарпові й Марті, наче весільним батькам, і поцілувала Марту.

- Дождалися, – скропила сльозою слово.

За Христиною:

Фросина. Хто стрічається, а хто розлучається... А мій Коляда, Марто, кинув мене, щоб його об дорогу кидало... Народила Маланка йому двоє близнят... А що ж я могла йому народити, коли він од мене по чужих хатах ховався? Драстуйте.

Ганна. Така сама, як і була! Викапана Степка.

Мотря. Аж у хаті Полікарповій посвітлішало!

Марія. Перва жінка краща, аніж тая друга...

Тодоська. З приездом!

- Та сідаймо вже до столу, якщо вже така okazія, – розв'язує вузлик Христина.

У всіх вузликах: пляшка горілки, яйця й сало.

Треба віддати належне сосонським молодицям: вони були справжні інтелігентки. На цій імпровізованій вечері жодним запитанням, жодним натяком не поставили Марту в незручне становище, хоча цікавість аж дух забивала. Правда, Текля кілька разів поривалася сказати слово, але Христина Савівна уміло диригувала своїм підрозділом. Коли хтось із жінок починав щось запитувати у Марти, Христина між іншим вставляла:

- Ти краще розкажи Марті, як проміняла теличку на бичка.

- Ще наговоритесь з Мартою. Ти ліпше розкажи, чого тебе до Одеси на паску носило...

Усі зверталися до Марти, як до господині цієї хати, ніби вона й не виїздила нікуди, наче й не було тієї страшної пожежі і її втечі. Полікарп дивувався, як швидко ввійшла в свою роль Марта, в її поведінці не було нічого нарочитого. Людська трагедія, підкоряючись неписаним законам життя, поступово втрачала свою гостроту, відходила в потаємні куточки душі, щоб вмерти зовсім або при першій нагоді вибухнути новим борінням пристрастей, образ, ревнощів і тривог.

Текля нишпорил очима по хаті. Де ж Мартині речі? Що вона привезла? Нічого не бачила Текля, крім маленького чемоданчика. Коли вже була несла терпіти, Текля кинула наздогад:

- Це ж вам уже й шафу нову треба купляти, Марто.

- Навіщо?

- Як багажа привезеш, то воно ж десь і діти його треба...

- Краще розкажи Марті, Текле, як тобі орден вручали, - порадила Христина.

- Та що там розказувати, - запишалася Текля. - Вручав, значить, нам секретар обласної партії ордени. Що хто заслужив. Снопіві Золоту Зірку дали, Платонові орден Леніна, мені з Никодимом по Пошані. До півночі роздавали та нагороджали, бо ми наш колгосп, Марто, в такі передовики вивели, що вже й не видно нас тим, хто позаду... То почепив мені й Никодимові секретар по ордену, сіла я собі біля трибуни та й роздивляюся цю свою Пошану. А Кожухар мені й каже: "Бачиш, який Савка Чемерис радий. Це від того, що йому більшого ордену, ніж твоєму Никодимові, дали". - "Як більшого?" - питаю. А він мені: "Трудовий орден вищий, ніж Пошана". Як прочула я це, то мені вже й празник не празник. Не жалько мені для Савки Трудового, та за Никодима обидно, хіба він гірший?

Сиджу та журюся, а тут мені Платон і говорить: "Може, ви, тітко, слово скажете?" Коли чую - Макар Підігрітий оголошує, що буде говорити нагороджена Текля.

Я, звісно, подякувала за вніманіє й ордени партії і владі, а потім кажу секретареві з обкому: прошу вас забрати Трудового ордену в Савки Чемериса і віддати моему Никодимові, а Савці дати Пошану, бо в Савки робота кінна, завжди на возі й у конюшні теплий, а мій Никодим збивав наш колгосп із дощечок, і немає такої будівлі в артілі, де б його руки й голови не було, й улітку, й узимку в тій стельмашні, хати не тримається, а Савка коней нагодує й курить з фуражирами... Потім подумала я та й кажу: а щоб не було ні Савці, ні Никодимові обидно, то віддайте Трудового ордену мені, а мою Пошану Чемерисові. Бо я свого ордену на буряках заробила, і з того цукру, що з буряків моїх вийшов, може весь наш Союз три дні чай солодкий пити.

Сказала та й сіла. Таке в залі знялося: в долоні плещуть, кричать, сміються, а чортів Кожухар найголосніше, бо це ж він мене підбив на те слово. Підходить до мене секретар обласної партії, обняв при всіх людях та й поцілував у губи, дай йому боже здоров'я, так вже поцілував, що й досі солодко...

Під кінець вечері Мотря Славчукова встала та й заспівала:

Налетіли журавлі,
Налетіли журавлі.
Сіли-впали на ріллі.

Так з тими журавлями й вийшли з хати Чугаєві гості...

Полікарп аж за ворота провів їх, вислухав ще раз добрі побажання й пішов до хати. Пішов, та не дійшов. Став наче вкопаний посеред подвір'я на зеленому спориші під високими зорями і задумався. Хто для нього зараз Марта? Жінка, кохання? Не хоче він її краденої любові, не може він посиротити ще одну Мартину дочку. Хай повертається до свого Ладька такою, як і поїхала.

Довго ще ходив Чугай по садку, збиваючи ногами холодну росу, шукаючи відповіді на те, що мучило його. "Піду візьму сірників та ще походжу", – подумав Полікарп і зайшов у хату.

У кухні було чисто, посуд перемитий. Двері в другу кімнату причинені.

– Полікарпе, де ти? Я жду, жду, а ти, – почув голос Марти й здригнувся. – Ходи сюди, Полікарпе...

Він обережно ввійшов. Горів на столику нічник. Марта лежала у ліжку й всміхалася.

– Іди до мене, йди, коханий мій, – шептала так, як у першу їхню ніч. – Тебе одного любила й люблю. Чого ж стоїш? Гидка я тобі? Не простив? Ні?! Тоді плюнь мені в обличчя. Розтопчи мене. Ну?!

Марта зірвала з себе простирадло. Тисячі голок вп'ялося в Чугаєве тіло: Марта лежала перед ним гола, розкинувши безсило руки, немов розп'ята.

Чугай взяв фуфайку й вийшов з хати... Вдосвіта, проблукавши всю ніч на Видубецьких горах, Полікарп підійшов до хати, заглянув у вікно. Марти не було. Рвонув двері, ледве не зірвавши їх із завісів, вбіг у кімнату. На столі лежав аркушик паперу:

"Полікарпе! Проклята, знищена – все ж люблю тебе.

Марта".

На другому папірці – адреса і дописано: "Напиши, де наша Степка".

11

Багато доріг на Україні: широких асфальтових автострад і брукувок, старовинних битих гостинців і порослих споришем шляхів та доріжок. А ще більше стежок, протоптаних від села до села через поля, яри, через луки, попід городами та берегами. Стежки протоптувалися дуже розумно, і марна справа їх переорювати, перекопувати – все одно люди бачать їх і під землею й ходять по них.

Вузька стежечка стелилася й від Русавки на Видубецькі гори, а звідси вже бігла до Сновидова на Узгір'я й Красилів. Ця стежка, мабуть, була вічна. Не тільки Коляда, а й його попередники сто разів переорювали її, обриваючи плуги, та минав день-другий, і на брилах землі вимальовувалися контури стежки. Добре було ходити по цій стежині – легко, здавалося, що вона жива, бо ввібрала в себе шелест пшениць, що сходили восени обабіч неї, завивання хуртовин, відгомін весняних гроз і ніжний передзвін стиглого

колосу. А ще вона таїла в собі, може, мільйони слідів людей, що ходили по ній, сліди одних поколінь покривалися слідами наступних...

Арсен Климович Турчин з головним інженером Отаром Долідзе та начальниками різних служб уточнювали майбутню трасу дороги від Сосонки до Видубецьких гір, бо старий шлях, що петляв по Русавській заплаві, був довгий і незручний для автопоїздів і екскаваторів.

- Наші проектанти виявилися не дуже оригінальні, бо дорогу вже проклали без них, - посміхнувся, розглядаючи карту, Турчин. - Оця стежка, Отаре, буде найкращим орієнтиром для наших шляховиків.

- У нас в Грузії кажуть, Арсене Климовичу, що той, хто перший проклав стежку в горах - і по ній пішли люди, заслуговує на безсмертя, - сказав Долідзе.

- Ми з тобою вже проклали стільки доріг, Отаре, що можемо спокійно помирати, - відповів Турчин, а потім звернувся до бригадира шляховиків: - Відступіть на кілька метрів, хай стежка буде, люди ходять нею на ферми, до городньої бригади... Хай буде для лірики, бо ви тут все догори дном перевернете, поки прокладете трасу.

- Все буде за графіком, Арсене Климовичу, - запевнив бригадир.

Платон мав намір влаштувати врочисту зустріч будівельникам об'єкта "Факел". На правлінні було вирішено провести мітинг, влаштувати товариську вечерю, щоб зразу відчули будівельники, що Сосонка їх чекала. Гайворон уявляв чомусь, що в село в'їде величезна колона машин, бульдозерів, скреперів, самоскидів на чолі з Турчином, колгоспники зустрінуть їх хлібом-сіллю, будуть промови, гратиме оркестр.

Але будівельники з'явилися несподівано. Не було ніяких колон. Просто вдосвіта до Русавки притягнули два канавокопачі, і вони почали прокладати траншею на Видуб, потім величезні машини з причепами порозвозили на луки й поля купи труб. Будівельників було мало - тільки механізатори та проектувальники з геодезистами. А ще за кілька днів потягнулися в об'їзд на Видуб самоскиди з цеглою, панелевози; тягачі, надриваючись, тягнули бетономішалки, металеві конструкції. На Видубі споруджували тимчасове управління будівництва й різні технічні служби. Містечко будівельників вирішили збудувати на південних схилах Видубецьких гір, поблизу старовинного дубового гаю.

- Місце чудове, - захоплювався Турчин. - Жива стіна лісу відгородить квартали од кар'єрів, а Русавське море буде біля порогів.

Гайворон з Макаром Підігрітим готували загальні колгоспні збори, на яких мали прийняти ухвалу про відведення земель артілі для "Факела". Макар Підігрітий уже дав завдання агітаторам:

- Треба поговорити з людьми не на мітингу, а в ланках та на фермах, у бригадах.

Але агітатори й Підігрітий також і самі ще до пуття нічого не знали про цей "Факел". Тоді Платон розшукав Турчина по телефону аж у Запоріжжі й попросив, щоб той написав розповідь про "Факел".

- Нам це дуже потрібно, Арсене Климовичу, адже ми повинні пояснити людям.

- Я розумію, - відповів Турчин. - Напишу і вишлю негайно.

За тиждень Макарові Підігрітому в райкомі парти Мостовий вручив лист уряду до колгоспників Сосонки і зо два десятки віддрукованих брошурок з грифом на першій сторінці: "Для службового користування".

Лист і брошури читали агітатори, вчителі в ланках на буряках і на фермах, вони переходили з рук у руки, з хати в хату, їх зачитували до дірок, сподіваючись знайти в них своє майбутнє.

Михей Кожухар роздобув собі книжечку Турчина, прочитав її сам, потім з Ганною і передав Снопіві. Ничипір глянув на заголовок:

- "Факел", - прочитав. - Для службового користування... Це ж як?

- Вважай, що книжка секретна, - відповів Кожухар, - тільки для своїх людей.

- А я в цьому "Факелі" ще не служу й не збираюся. Забери собі цю книжечку, Михею, - сказав Сніп, хоч йому дуже хотілося прочитати, про що пише Турчин.

Михей це знав, а тому байдуже промовив:

- Візьми, може, Юхим захоче прочитати. А в мене, Ничипоре, до тебе є дуже секретне діло, - підсів ближче до Ничипора Кожухар.

- Що там таке?

- Ходімо до Савки Чемериса, він тобі розкаже... Цей Савка таке задумав!

Ничипір, якого заінтригував Кожухар, погодився.

У Савки Чемериса вже сиділи Данило Вигін, Никодим Динька й Мирон Мазур.

- Що за сход? - запитав Сніп, вітаючись з кожним за руку.

- Савка хоче Сосонку рятувати, - посміхнувся Мазур.

- Ти, Мироне, не смійся, те, що я задумав, тобі й не присниться, - відповів Савка, переморгнувшись з Кожухарем.

- Що ж ти задумав? - підсів до гурту Ничипір.

Савка чогось виглянув у сіни, причинив щільно двері, закурив і лиш тоді почав:

- Прочитав я оце книжечку Турчина про "Факел". Славно пише й малює. Просто рай буде в Сосонці.

- Буде, буде, як поля й городи до порога обчикрижать, - махнув рукою Вигін.

- Я з цим Турчиним уже мав розговор. Душевний чоловік. Ми з ним у нашому буфеті лічно випили по чарці... ще й той був, Петро Перепічка... І він же мав прийти, забарився. - Чемерис виглянув у вікно. - О, йде.

Увійшов Петро Сідлак у нових хромових чоботях. Стояв біля порога й постукував блискучим носком.

- Та вже бачили твої чоботи, - пригасив Петрову похвальбу Михей. - Як маленький! В мене ще кращі є, а я собі сиджу.

- Товар нічого, - Данило Вигін все-таки пом'яв пальцями халяву, - я, коли прийшов з дійсвітельної, то пошив собі хромові чоботи в Косопіллі... На рипах. Блищали - дзеркала не треба... Прийшов у них до церкви вінчатися, то батюшка підвів до вінця та й питає тихенько: "Де, раб божий, чоботи такі дістав?" Носив би й досі, та нема.

- А де ж вони? - питає Перепічка, щоб все-таки привернути увагу до чобіт.

- Та проміняв колись, два кіла пшона дали...

- Та що все чоботи та чоботи, - сердиться Михей. - Нема кращих, як ото юхтові, та до них ще галіфе діагоналеве! Ходиш собі, як відставна кавалерія.

- Савко, кажи, що далі, бо забудеш, - обірвав розмову Сніп.

- То, значить, випили ми з Турчиним по чарці в буфеті, - веде далі Савка.

- Я теж був, - вихопився Петро, - і це я звів Савку з Арсеном Климовичем, бо його товариш у мене на квартирі стояв. Був я з Турчиним чи ні?

- Був, - підтверджує Савка. - Цей Турчин дуже припав мені до серця, з ним можна домовитися.

- Про що? - зацікавився Сніп.

- По нашому ділу. Я вже казав Михеєві: треба запросити його на обід, нічого не пошкодувати, аби була повна... пропорція, й попросити, щоб цього плану трохи пересунув.

- Та що ти вигадуєш, - перебив Чемериса Мазур. - Це ж державний план. Не може Турчин нічого пересунути.

- Може, - ляснув рукою по коліні Савка. - Хай цей "Факел" забере під себе Видубецькі гори, а далі хай відкочується собі на городищенські землі. А чого ж це тільки наша артіль страждатиме?

- І хай собі й море там гатять, - підтримав Кожухар, - а нашої Русавки не чіпають.

- Вибачай, Савко, але ти дурний, як дірявий чобіт, - незлобиво промовив Мирон Мазур. - Турчинові не просто земля потрібна, а саме весь терен Видубецьких гір і все, що навколо них. Ти ж читав у книжці, що поклади руди займають площу нашого колгоспу, а далі йдуть на північ, заглиблюючись у надра.

- Ми з Турчиним домовимося, - стояв на своєму Савка - Обійде він наші землі й заглибиться собі в надра, як ти кажеш, на півночі.

- Поговорити можна, - погоджується Данило Вигін.

- Спрос грошей не просить, - додав Динька. - Коли до чоловіка підійти душевно, то він все зробить. Лічно.

- Ми ж не для себе просимо, - доводив Савка, - а для всього, значить, сосонського народу. Турчин зробить для нас. Візьме ручку, проведе лінію на карті - і все: ніхто через неї не переступить... То давайте влаштуємо обід у мене. Про закуску не турбуйтеся, зроблю, як на весілля, а вже там на пляшку-другу треба скинутися. Може, Турчин ще й свого заступника візьме, а то чоловік грузинський - самогону вашого пити не буде... Треба коньяку та шипучого вина купити, хвалити бога, ми не бідні, і по селу з торбою ходити не будемо.

- Та я вам що хочете привезу на машині з Косопілля, - пообіцяв Михей. - На таке діло грошей не шкода.

- Треба чоловіка прийняти по-людському, - погодився Данило Вигін.

- Чого ж ти мовчиш, Ничипоре? - запитав Мазур.

- Савка діло говорить, - сказав Ничипір.

- Не можемо, Ничипоре, ми дивитися із Савчиної дзвіниці, - заперечив Мазур. - Савка далі Видуба й старого вітряка нічого не бачить.

- Зате вже ти далеко бачиш, - образився Савка.

- Не гнівайся на мене, Савко, але не хочеш ти мислити по-державному. Цей "Факел" для всієї держави потрібний, - промовив Мазур, - а ти думаєш тільки про Сосонку.

- Сосонка теж державна, - заступився за Чемериса Ничипір. - Ми хліб даємо. Хліб! Без цих уранів та титанів віки прожили люди, а без хліба ще жодна держава не встояла. Ленін казав, що хліб вирішував і долю революції...

- Чув, що казав Ленін? - запитав Савка Мазура.

- Я Леніна, Савко, всього прочитав, - А потім до Снопа: - Але ти не забувай, Ничипоре, що Ленін говорив про індустріалізацію країни, про науку й прогрес.

- Конешно, - сказав Кожухар.

- Дайте Снопові слово мовити, - нетерпляче совався на стільчику Чемерис, - Кажи, Ничипоре.

- Я теж Леніна читаю, Мироне, і знаю, що до чого, - промовив Сніп. - І Турчина прочитаю про "Факел". Подумаю і на обід прийду для розмови з ним. Він каже, що руду будуть розробляти відкритим способом. Це що? Розриють землю на сотнях гектарів і вигрібатимуть екскаваторами руду, понасипають гори породи - знову земля пропадає...

- Тримаєшся, Ничипоре, ти за цю землю, як воша кожуха. Для нашої держави дві тисячі гектарів не мають ніякого значення, - гаряче доводив Мирон, - а уран нам потрібний, бо це теж сила...

- Я тримався й буду триматися землі, бо я хлібороб, - вийшов з рівноваги Сніп. - Ти коваль, весь вік при залізі, то й земля тобі залізом пахне, і тобі не жалко цих полів...

- Я не менше, ніж ти, люблю ці поля, Ничипоре, але не по-дурному... Я ще не дійшов до того, щоб волочити порожні сівалки по Видубецьких горах та ярах. Свідомий комуніст, Герой, а побивається, наче баба за межу. - Мазур припалив цигарку.

- Бездушна ти людина, Мироне, - не дивлячись на Мазура, сказав Сніп. - Якщо забирають від тебе землю й тобі її не жалко, то нема в тебе душі. І ти не коли мені очей за ті сівалки, бо то... моє...

- Воно, конешно, але полезні, як той казав, скопаємі теж, - Перепічка підтягував блискучі халяви.

- А про те, який я комуніст, говорити тут не будемо, - поволі заспокоювався Ничипір. - Ти можеш не прийти до Савки на обід, а я ось про що скажу Турчину: добувайте цю руду не відкритим способом, а будуйте шахти... На поверхні поля будуть пшениці під сонцем і дощами, а під землею хай риють...

- Чули?! - зрадів Савка, ніби сам подав цю ідею. - Хай шахти будуть!

- Конешно, якщо секретні полезні скопаємі, то... але й аграрний вопрос теж...

- Ти, Ничипоре, голова, - похвалив Вигін.

- І я буду цього добиватися, - казав далі Сніп. - До обкому, до ЦК дійду.

- Дійдемо, - і собі Кожухар. - Ми куди завгодно дійдемо, бо чого ми варті без поля?

- Що ж, бажаю тобі успіху, Ничипоре, - поклав руку на плече Снопові Мазур. - Тільки мені здається, що про ці всі способи вже думали без тебе й не такі знавці, як

ми... Я знаю, що для тебе земля, наш колгосп – це все твоє життя... І наше всіх... Але наша любов до землі не повинна бути Ничипоре, сліпа, не можна забувати, в який час ми живемо... Я не хочу, щоб Турчин і Мостовий чи секретар обкому партії дивилися на мене як на старорежимного дядька, який, крім свого обійстя, нічого не знає й не хоче знати. Болить мені душа, як подумаю, що не побачу більше оцих золотих хвиль на полях, не побачу, як паруватиме земля, але з цим боєм я піднімаюся вище, Ничипоре. Я думаю й про ракети, й про зорі...

– Воно, конешно, полезні скопаємі і цей уран, але...

– Я теж про зорі думаю, – сказав Ничипір. – Так що готуй, Савко, обід, а ми тобі пособимо.

– З жінками приходити? – поцікавився Динька. – Бо моя Текля...

– З жінками розмови не вийде, – відповів Ничипір.

– Після другої чарки потягне їх на пісню, і буде концерт, – підтримав Кожухар.

– Жінок не брати, – вирішив Савка, – бо вони тому Турчину так затуркають голову, що він три дні до пам'яті не прийде. Хто ж домовиться з Арсеном Климовичем?

– Я! – вихопився Петро Перепічка. – Його друг стояв у мене на квартирі, і я все чисто знаю про полезні... секретні скопаємі...

– Кожухар його запросить, – сказав Сніп. – Тільки, Михею, не дуже по селі роздзвонюй. Це діло тонке. Ми з вами цей колгосп засновували, то нам і говорити. Платона й Макара я сам покличу, хай послухають.

– Не сумнівайтесь, – запевнив Михей. – Я вам Турчина доставлю вмент. Але грошей мені для всякої там бакалеї підкиньте, бо мене цей "Запорожець" вже скоро з торбами по світу пустить. Таке мале, а поїдом гроші їсть: то бампери, то радіатори купляй, то ресори міняй, то поршні. Люди думають, що я вже півсвіту на ньому об'їздив, а він тільки триста кілометрів набігав.

– У такі руки потрапив, – засміявся Мазур.

– Щоб він пропав, – сплюнув Кожухар, – краще був би холодильника взяв або самовара.

– То продай, – порадив Динька.

– Ні. Де ви бачили! Що про мене люди подумають? Виграв машину і продати? – вголос, міркував Кожухар. – Хіба я спекулянт? Мені дурних грошей не треба.

Поединок між "Запорожцем" і Михеєм закінчився перемогою Кожухаря. Це підтвердило тезу, що людина керує машиною, а не навпаки. При самовідданій допомозі Юхима й Максима Кожухар майже оволодів мистецтвом водіння автомобіля, хоч сам "Запорожець" в цьому не був переконаний і, як доказ своєї правоти, з гордістю носив шрами, одержані в поединку зі своїм господарем.

"Запорожець", як це не дивно, не мав ніяких стосунків з Ганною, бо після тієї незабутньої подорожі до Косопілля вона обходила його десятою дорогою. А оскільки машина стояла на подвір'ї і десятої дороги не було, то вона накривала "Запорожця" ряднами, щоб не бачити. Згодом, незважаючи на протести Ганни, Кожухар причепив до хліва гараж, і тепер "Запорожець" стояв у темниці, правда, без усяких замків, бо в

Михея їх не водилося.

"Запорожець" боявся Ганни, власне, її слова, бо все, що лиш вона пророкувала їм ("Запорожцю" й Михеєві), збувалося.

- Поїду я, Ганю, на практику, - казав, наприклад, дружині вдосвіта Михей.

- Їдь уже, тільки ж дивись, бо знову капота помнеш.

І що ви думаєте? Михей умудрявся й на леваді знайти стару вербу і врізатися машиною.

Тиждень вечорами клепає Максим капот, вирівнює, й знову вирушає Михей в дорогу.

- Ти вже хоч ресори не зламай, - наказує Ганна, відчиняючи ворота.

Звичайно, Михей, після такого застереження, поїде не дорогою, а берегом Русавки, з розгону заїде в глинище, "Запорожець" підскочить, і - хрясь - нема ресори.

- Щоб він тобі вже згорів! - побажала Михеєві Ганна, даючи гроші на ресори. - Ми ж на нього вдвох не заробимо.

І що ви гадаєте? Заманулося Кожухареві поїхати на Видубецькі гори. Туди якось добралися, а коли вже вертали додому, то замкнуло дротики в моторі й "Запорожець" почав горіти. Добре, що Михей не розгубився та накинув свого піджака на мотор і погасив.

І все ж Михей одержав права у косопільській міліції. Капітан і сержанти всю душу висотали з Михея, перевіряючи його знання. По теорії Кожухар відповідав без заминки, правила вуличного руху визубрив так, що міг би стояти регулювальником у Москві біля Білоруського вокзалу в години "пік". Автоінспектори, пам'ятаючи перший Кожухарів рейс до районного центру, так екзаменували його, ніби він мав їздити не на маленькому "Запорожці", а принаймні водити атомний всюдихід з електронним управлінням.

Нарешті Михеєві урочисто вручили права, побажали безаварійної їзди й провели до машини.

Михей відкозиряв начальнику і його підлеглим, хвацько розвернув машину і, зім'явши колесами червону бляшану урну, по квітнику гордо вибрався на трасу Косопілля - Сосонка. Міліцейських свистків Кожухар не чув...

Тому тепер, коли доводилося їздити в Косопілля, Михей залишав машину в якомусь провулку, а сам ішов на розвідку і, якщо на центральному майдані не було автоінспектора, то просувався далі.

Так він зробив і сьогодні, бо на базу райспоживспілки треба було неодмінно їхати через майдан. Міліціонера не було, і Михей прошмигнув за високу браму. Завідувач бази, давній знайомий Кожухаря, сам виніс кілька пляшок дефіцитного вірменського коньяку й "Столичної" з медалями. Михей уперше бачив таку розцяцьковану медалями пляшку.

- Хто ж це їй такі медалі начіпляв? - дивувався Михей. - Одні пишуть, що це отрута організму, а другі медалі вішають, певно, алкоголіки.

- Дурний і від борщу сп'яніє, - сказав завідувач бази. - А крепльоний напиток

створений для радості життя, як писав товариш Горький, і для виконання фінансового плану. А медалі чіпляються на міжнародних виставках, Михею.

- Що, й горілку возять на виставку?

- Возять, бо це експорт. Збираються в якійсь, наприклад, Швейцарії представники з багатьох країн, ті, що розуміються на випивці... П'ють... днів двадцять. І щоранку записують собі в блокнотики - як себе почували: чи боліла голова, чи хотілося розсолю... Якщо не боліла й ще хочеться випити - медаль...

- Покуштували б вони ту, що колись Маланка гнала, всі медалі повіддавали б, - запевнив Кожухар. - Ото був експорт!

Якби "Запорожець" умів говорити, то він би сказав Михеєві, щоб не дуже поспішав з бази, бо на майдані з'явилася постать автоінспектора, пригадав би йому й слова Ганни ("Хоч сьогодні не влипни в якусь катавасію"). Але приречений на вічне мовчання "Запорожець" слухняно виїхав на майдан і почув пронизливий свисток. Автоінспектор привітався з Кожухарем, взяв його права і пробив маленьку дірочку в талоні.

- Це вам за урну й квіточки. Сам капітан просив, так що вибачайте.

- То ви вже мені зразу дві пробийте.

- Всьому свій час.

...Турчин пообіцяв Гайворону неодмінно приїхати на обід до Савки Чемериса. В призначений день біля косопільського готелю стояв Михеїв "Запорожець". Турчин вийшов на ґанок з високим чорнявим чоловіком.

- Pozнайомтесь, Михею, це наш головний інженер.

- Отар Долідзе, - потиснув руку Михеєві інженер.

Турчин був у сірому костюмі, в білій сорочці з галстуком.

На відлозі піджака блищала Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці й медаль лауреата Ленінської премії. Отар Долідзе теж був із Зіркою.

"Оце так! - подумав Кожухар і пошкодував, що не почепив свого ордена. - При повному параді до нас їдуть".

- Сідайте, - запросив Михей гостей, відчинивши дверці машини.

Турчин щось сказав шоферові своєї "Волги" і втиснувся на задньому сидінні "Запорожця", Долідзе сів поруч Михея. Кожухар показав вищий клас шоферського вміння: довів без усяких пригод, навіть хотів на Савчине подвір'я заїхати, але не ризикнув.

Зустрічав гостей Савка з дружиною. Чемерис був у чорному костюмі, поголений, свіжий, наче з купелі.

- Ласкаво прошу вас, дорогі гості, до моєї господи.

Турчин і Долідзе привіталися з кожним за руку. Михей невідступно йшов за Турчиним і теж тиснув простягнуті руки, хоча з усіма вже бачився вранці. Кожухареві було приємно, що й Ничипір Сніп прийшов сьогодні із Золотою Зіркою, і Никодим Динька був з орденом. Одне слово, Кожухар був задоволений, що все так добре склалося.

- Все йде за планом, Платоне, - не без гордості сказав Гайворону й раптом

отетерів: з хати вийшла його Ганна, а за нею слідом Текля Динька, Марія Снопова, Перепіччина Ксеня й Мазурова Ольга.

Гайворон кожну жінку так відрекомендував Турчину й Долідзе, що якби Кожухар не знав їх, то подумав би, що це янголи во плоті.

- Це наша славна робітниця, Арсене Климовичу, всі поля нею сходжені й любов'ю її засіяні. І душа в неї і вдача лагідні, а доброти на всіх вистачить. - Це про Ганну. Бісів Платон так розказав, що аж сльози навернулися в Михея і захотілося йому обняти Ганну й теж сказати добре слово.

- А це Текля Динька, героїня наша трудова. З першого дня в колгоспі разом з Никодимом Сидоровичем. В усьому, що маємо, праця їхня. Але на Теклин язичок я не радив би вам попасти...

Текля церемонно привіталася, не забувши відкинути кінчик хустки, щоб було видно орден.

Обід проходив весело й невимушено. Турчин і Долідзе почувалися серед цих людей як удома, а Платон чекав, коли ж уже почне атакувати Турчина Сніп. Але Ничипір Іванович вів з Турчиним мирну бесіду про новий сорт пшениці, яку виростив Ремесло, а молодиці розпитували в Отара, як у них справляють весілля.

Савка підливав у чарки й незмінно проголошував:

- Будьмо!

Потім, як завжди, Кожухар почав співати й був дуже задоволений, що й Турчин і Долідзе знали його пісні.

- Цей Кожухар нам усе діло переб'є, - відкликав Чемерис Ничипора на кухню.

- Хай співають. Ось що, Савко, передумав я... Турчин і Долідзе у нас в гостях, - сказав Ничипір, - і не гоже з ними заходити в суперечку чи просити чогось при чарці. Будуть збори, там і поговоримо. А за столом - гостеві шана.

- Хай буде по-твоєму, - погодився Савка, - піду хлопцям скажу, щоб не піднімали, як той казав, аграрного питання...

* * *

Кожухар розбудив Гайворона вдосвіта:

- Платоне, іди подивись, що вони наробили! Це ж наша праця! - кричав у відчинене вікно.

Гайворон швидко встав, одягнувся й сів у Михеєвого "Запорожця", ще не зовсім розуміючи, що сталося.

- Що там? - намагався бути спокійним.

- Захопили бульдозерами моє дослідне картопляне поле й кукурудзу. Якщо не спинимо, то перемішають усе з землею.

- Я ж домовився з будівельниками, що вони прокладатимуть дорогу через луки, поки ми не зберемо врожай.

- У них свої плани.

На картоплищі стояли два бульдозери, третій чорнів у високій кукурудзі через дорогу. Платон побачив потрощені стебла, із землі стирчали великі жовті качани, наче

зуби мерців, валялася картопля, перемішана з огудинням, пожована гусеницями.

- Це ж моя дослідна ділянка, як же вони могли? - Кожухар мало не плакав. - Я ж цей сорт на морозостійкість досліджував... Три гектари пропало... А кукурудзи скільки!

Платон поїхав до контори, подзвонив Турчину. Нема. Чергова сказала, що начальник і Долідзе виїхали вночі у міністерство. Подзвонив Мостовому.

- Галино, де Сашко?

- Ще вночі поїхав на "Заготзерно".

Додзвонився на приймальний пункт:

- У вас Мостовий?

- Був, поїхав на цукровий завод.

- Не бачили, - відповіли із заводу, - може, на кагатних полях.

Гайворон кинув трубку й поїхав на трасу. Бульдозеристи вже заводили машини.

- Що ж ви наробили? - накинувся на них Гайворон, показуючи на понівечені поля.

- То для нас їрунда, - спокійно відповів бульдозерист у засмальцьованому береті. -

Ми ще не таке гробили.

- А тобі яке діло? - не виймаючи цигарки з рота, запитав низенький симпатичний чоловік в нейлоновій куртці.

- Я голова колгоспу. Гайворон.

- Ну й що? - зморщилася куртка. - А я - начальник шляхового управління рудника.

Пузов. Пузов, - уточнив.

- Товаришу Пузов, ми погоджували графік і план шляхових робіт з товаришем Турчиним, - сказав Гайворон. - І домовилися, що, поки ми не зберемо врожай картоплі з дослідного поля й кукурудзи, жодної вашої машини на цій ділянці не буде. Як же ви могли?

- Товаришу Гайворон, - Пузов дивився на Платона, як на дивака. - Я не знаю, про що ви домовлялися з Турчиним. У мене є план. І якщо я не здам дороги до двадцятого, то з мене Турчин зніме шкуру. Треба техніку переправляти, баштові крани... Що їх, вертольотами переносити? А графік у нас свій, ударний, ми сюди прийшли не байдики бити - це перше, а по-друге, моїм орлам треба грошей, і вони шурують, як чорти, по вісімнадцять годин. А ти мені про бараболю.

- Я вас вислухав, товаришу Пузов, а тепер слухайте, що я вам скажу: я забороняю вам прокладати зараз трасу через ці поля. Не послухаєте - колгосп передасть справу до суду.

- Ти кого лякаєш? Я своїми бульдозерами половину земної кулі перевернув... а ти мені план зриваєш. Я зараз начальству доповім.

- Я вас попередив, - Платон сів у машину і поїхав.

Михей Кожухар з Полікарпом зібрали свою городню бригаду й почали вибирати із землі картоплю. Розгортали заступами, вилами, руками чорні могили, рятуючи свою працю. Ніхто не кричав, не лаявся, працювали мовчки. Бульдозеристи стояли осторонь, не наважуючись підійти чи заговорити з людьми.

- Слухайте, бульди, а там є нічогенькі молодички, - дурнувато засміявся здоровило

в береті.

- Наволоч ти, Ванька, - сказав старий бульдозерист і підійшов до Кожухаря, щось сказав йому й почав розгрібати руками землю.

За дві години до буфету, де снідав Гайворон, підлетіла "Волга". Увійшов Валинов.

- Ти що собі думаєш, Гайвороне? - запитав, не привітавшись. - З перших днів палиці в колеса? Ти заборонив прокладати трасу?

- Я, - Гайворон відсунув склянку з чаєм.

- А ти знаєш, що ми повинні щодня доповідати верхам, що зроблено?

- Знаю.

- То яке ти маєш право зривати графік робіт? Зараз траса для нас головне. Ми повинні підвезти матеріали й техніку, розпочати будівництво колії й греблі. А де ми розмістимо робітників?

- Я все це знаю, Іване Івановичу, - сказав Гайворон, - але ми домовлялися на засіданні бюро разом з керівництвом рудника про те, що цей відтинок траси споруджуватиметься в останню чергу, а зараз возитимуть в об'їзд.

- Ми повинні скоротити строки і йдемо на це свідомо, товаришу Гайворон! А за ту нещасну картоплю й кукурудзу вам держава заплатить.

- У нас там дослідне поле, розумієте?! І навіщо державні гроші викидати на вітер? Зрештою, це просто... злочин - закопати в землю добро.

- Ти мені, Гайворон, лірики не розводь, - Валинов постукав пальцем по столу. - Я тобі наказую як уповноважений облвиконкому й обкому партії на будівництві рудника негайно припинити втручання у наші справи. Заявляю тобі офіційно.

- Тоді я теж вам скажу офіційно, товаришу Валинов, - підвівся Гайворон. - До того часу, поки не буде рішення загальних зборів колгоспників про передачу землі "Факелу", я взагалі не дозволю провадити будь-які роботи.

- Що? - витягнулося обличчя Валинова. - Після того, як ви одержали від уряду республіки лист, ти заборониш? Партквиток покладеш, з партії виженемо!..

- Не хвилюйтесь, Іване Івановичу. Справа в тому, що уряд республіки просить колгоспників піти назустріч інтересам держави, а ви - наказуєте, та ще й залякуєте мене. Я не з полохливих. До речі, я вже чув од вас про це на бюро.

- Я сьогодні ж доповім Мостовому, і ми поговоримо з тобою на бюро.

- Будь ласка. Тільки я просив би вас заїхати зі мною в одне місце на кілька хвилин.

- Давай.

Вони під'їхали до городньої бригади.

- Чого там стільки людей? - поцікавився Валинов.

- Зараз розпитаємо.

Валинов одстав від Гайворона й сам пройшовся вздовж довгих валів чорнозему. Він бачив руки колгоспниць по лікті в землі і їхні сумні очі. Але його хвилювало зараз більше те, що простоювали бульдозери. Невже ці люди не розуміють, що картопля й кукурудза в порівнянні з тим, що має тут бути. - до смішного дрібні речі?

- Ти мені, Гайворон, ліричних спектаклів не влаштовуй, - сказав Валинов, сідаючи в

машину. – Скажи, щоб усі порозходились додому. Негайно!

– Це можете зробити й ви як уповноважений. Чому ж ви не поговорили з людьми? Треба було розпитати, чого вони риються в цій землі, наче кроти, рятуючи нещасну картоплю.

– Це інша тема, – Валинов ретельно замасковував гребінцем лисину. – Чому ти до цього не скликав загальних зборів і не провів рішення?

– Правління й бюро нашої парторганізації вирішили провести збори після того, як вивеземо буряки, – відповів Гайворон. – Люди працюють у дві зміни, зібрати їх ми не можемо. І збори треба підготувати.

– Ви ці буряки будете возити до морозів.

– Ви ж читали наші зобов'язання? Сосонка не кидає слів на вітер.

– Значить, так, цю картопляно-кукурудзяну комедію припиняй, Гайворон, і щоб через дві години доповів мені, що бульдозери в роботі, – Валинов хрюкнув дверцятами "Волги".

Коли машина зникла за мостом, перед Гайвороном як з-під землі виріс Пузов.

– Ну що? Я ж казав: плюнь ти на цю картоплю й давай нам фронт робіт, я ж план зриваю, зрозумій мене як людина.

– Дорогий Пузов, – сказав Гайворон. – Поки хоч одна картоплина чи качан кукурудзи буде на цих полях, твої бульдозери стоятимуть, як мертві.

– За що ж я страждаю... твою мати, – вилаявся Пузов і трохи не заплакав од безсилля. – Ти ж у мене майже з рук забираєш перехідний прапор управління й премію, а мої орли без прапора й премії не можуть. Ми в Сибіру чотири роки його з рук не випускали... Будь же свідомим... будівником комунізму, Гайворон. Приїде наш спецторг, то я тобі два вагони не картоплі, а мандаринів і манної крупи привезу, крабами завалю твою Сосонку. Прошу тебе, відкрий мені фронт. У нас же з тобою змичка повинна бути, одне слово, серп і молот, а ти не даєш розвороту робітничому класу.

– Слухай, робітничий клас, – поклав руку на плече Пузова Гайворон. – Ти хороший хлопець і дуже мені подобаєшся, але чого ж ти зараз думаєш тільки про молота? Якщо змичка, то ти й про серп не забувай... Разом треба. Як тебе звати, Пузов?

– Кім. А тебе?

– Платон. Ось що, Комуністичний Інтернаціонал Молоді, приходь до мене вечеряти.

– Я, Платоне, прийду, але прапора мені вже не бачити. – Кім повернувся й побачив здоровила в береті. – Іди картоплю вибирай, бісова твоя душа, бачиш, що наробили?

– Єсть! – козирнув здоровило й побіг до гурту.

* * *

Валинову як уповноваженому тимчасово відвели кабінет у райкомі. Іван Іванович тут майже не сидів – їздив разом з Турчиним або Долідзе на уточнення району будівництва, вів нескінченні переговори з поставщиками будівельних матеріалів, техніки, з різними головками й міністерствами. Валинов подобався Турчину за наполегливість і дисципліну. Хоч би що доручили Івану Івановичу – він виконував точно

й своєчасно. Для Валинова, здавалось, не існувало слова "ні" або "не можу". Цю його рису цінували й в облвиконкомі, хоч не дуже схвалювали методи, якими він досягав мети. Посилаючи Валинова уповноваженим на будівництво "Факела", Шаблій попереджав Івана Івановича:

- Ви знаєте, яке починається там будівництво, сподіваюсь, що ви проявите весь свій талант організатора й допоможете Турчину, він людина в області нова... Це для вас, як кажуть, перевірка на міцність, Іване Івановичу.

- Все буде зроблене, Павле Артемовичу! - запевнив Валинов і вийшов з кабінету секретаря обкому окрилений. Перевірка на міцність. Зрозуміло. Шаблій умів і любив висувати кадри.

Іван Іванович приїхав у Сосонку з твердим наміром показати всім, на що він здатний. Валинова трохи нервувала, як йому здавалося, забарність і зайва розсудливість Турчина й Долідзе. Що тут думати? Зірвати ці Видубецькі гори, прокласти колію й вивозити руду, поки збудують збагачувальну фабрику... Але авторитет Турчина й Долідзе був такий великий, що Валинов не наважувався втручатися в справи, з якими він, правду кажучи, був дуже мало обізнаний, бо закінчив інститут харчової промисловості, а "Факел" і, скажімо, цукроварня мали дуже мало спільного... Але, зрештою, ніхто не буде питати, який інститут закінчив Валинов, коли його підпис стоятиме поруч прізвища Турчина в рапорті на адресу уряду.

Та до рапорту ще було далеко, а з труднощами він уже зустрівся. Сьогодні йому вкрай зіпсував настрій Гайворон своєю безглуздою впертістю. Та якби він був розумніший, то лише за одну оцю дорогу набив би колгоспну касу десятками тисяч. Нема в людини масштабу. Випирає з нього селянська психологія. Треба швидше перетворювати колгоспи в радгоспи, думає Валинов, а селян у робітників. Це ще більше їх революціонізує. Ні, товаришу Гайворон, ми на вашому поводитку не підемо, ми на вашу картопельку не клюнемо.

У двері постукали.

- Прошу.

- Іване Івановичу, дорогий! - Бунчук, розставивши руки, ішов до Валинова

- Привіт, Петре Йосиповичу, - вийшов з-за столу Валинов і обнявся з Бунчуком.

- Обминаєш, Іване Івановичу, старого, забуваєш.

- Роботи стільки, Петре Йосиповичу, що вгору ніколи глянути. Таке почали...

- Розумію. Якщо вже сам Турчин у нас, то все ясно.

Валинов знав Бунчука давно, ще тоді, коли той був у zenіті своєї хиткої слави.

- Чого ж ти не зайшов? - за старою звичкою звертався на "ти". - Чи думаєш, що в мене вже й закусити нічим? Якось ще, Іване Івановичу, перебиваюсь, а взагалі хвалитися нічим, - Бунчук поволі переходить до справи. - Випрягли мене з воза... Непотрібний нікому. Скажи, куди хочеш.

- А Мостовий говорив, що райком пропонував роботу, але ти...

- Іване Івановичу, - сумно похитав головою Бунчук, - то все для проформи... Боїться Мостовий, що я авторитет його підриватиму, і тулить мене в такі дірки, що... Не хоче

зрозуміти, що я перший друг його і, як той казав, товариш... старший. Хто ж його на ноги поставив, Іване Івановичу? Та вся область знає, що Бунчук його людиною зробив. І зараз ось... є в районі там різні вади, без цього не можна... Скажу - ображається... Реконструкцію й ремонт цукрового заводу зірвали? Зірвали. Гавриленко захотів нове обладнання поставити, а в графік увійти не можуть

- Був я на заводі, - сказав Валинов. - Ще до норми не дотягнули.

- Та щоб це у мене так, - перейшов на начальницький бас Бунчук, - то я запитав би комуніста Гавриленка... А Мостовий свого дружка зобиджати не буде... Ні, Іване Івановичу, я не проти дружби, будь ласка, хоч на возику один одного возить, але в питаннях роботи - пробачте. А навіщо було вводити до складу бюро директора заводу Гавриленка? А Гайворона? У мене жодного голови колгоспу не було в складі бюро... Не вони мене питали, а я їх... Той - дружок, той - родич. Оце тобі добір кадрів, Іване Івановичу. Не думай, що я проти Мостового. Просто розкажу тобі, як комуніст... Зверху в районі наче всі питання в порядку, пригладжені, а копнути глибше... Та це вже не моє діло... Віжки не в того, кого з воза висадили..

- А Гайворон що, родич Мостового? - перепитав Валинов.

- А ти не знав? Жінчин брат... Там ще з цією жінкою була історія, - хихикнув Бунчук. - Сто комісій приїжджало... З технікуму підхопив її Мостовий... Вона з дому тікала... аж у Луганську знайшов, та швидше до загсу щоб грішки приховати... Тепер Гайворон - права рука: що хоче, те й робить. Носяться з ним по всій області... А там у Сосонці такі землі, що посади голоблю - віз виросте...

"Так ось у чому справа, - пригадував Валинов свої зустрічі з Гайвороном. - Тепер зрозуміло, звідки йде це нахабство й самовпевненість".

- Позазнавалися в усіх питаннях, - немов підхоплює думку Валинова Бунчук. - Ордени Леніна поодержували. А за що? Те, що Косопільський район передовий, діти знають... І не сьогодні він такий став... Тут роками дехто піднімав його... сили поклав... постарів, - Бунчук зіщулився: мовляв, ось вам результат. - Та що ми все, Іване Івановичу, про справи. Зайшов би до мене. Людочка рада буде.

- Дякую, Петре Йосиповичу, зайду, - пообіцяв Валинов. - Подзвоню тобі.

- Чекай, Іване Івановичу, посидимо по старій дружбі. - Бунчук попрощався, але вже біля дверей зупинився. - Забув. Газетка обласна свіженька... Про цукровий завод наш пише, почитай. Тебе теж згадують, Іване Івановичу. Хто винен, а про кого пишуть.

Бунчук вийшов. Валинов нетерпляче розгорнув газету. Зразу кинувся абзац у статті, обведений червоним олівцем:

"Реконструкція - справа потрібна, але проводити її слід не на шкоду інтересам держави. Про це забув директор заводу т. Гавриленко, захопившись різними нововведеннями. Був на заводі й заступник голови облвиконкому т. Валинов. І він не розібрався в причинах ганебного відставання підприємства, не допоміг колективу заводу. Дивує, що людина, яка також повинна відповідати перед державою за зрив програми, виступила в незavidній ролі фіксатора недоліків і стороннього спостерігача".

Перше, що подумав Іван Іванович, це те, що стаття уже лежить на столі секретаря

обкому Шаблія й голови облвиконкому, теж, мабуть, з окресленим абзацом: "Це для вас перевірка на міцність", – пригадав слова Шаблія. Валинов ще й ще раз перечитав статтю, шукаючи хоча б одного слова на свій захист. Нема. Холодний піт виступив на лобі Валинова. Зняв трубку, замовив директора цукротресту.

– Читав? – крикнув у трубку. – Негайно комісію до Гавриленка! Сам приїжджай. І привозь нового директора. Ганьба! Ми з тобою будемо відповідати перед обкомом!.. Що, що? Ви свідомо йшли на реконструкцію, знаючи, що не вкладетесь у графік? Та за це судити треба, і ми повинні все зробити самі й негайно, не чекаючи, поки цією справою займеться обком партії! Хто ж це написав цю статтю? "К. Марущак, І. Буковець, члени групи народного контролю", – прочитав Валинов.

На столі Мостового теж лежала газета.

– Порадували нас, Олександрє Івановичу, – сказав Валинов, вітаючись з Мостовим.
– Пропечатали, дай боже...

– Буває, – посміхнувся Мостовий.

– Треба негайно їхати на завод і...

– Я вже був, Іване Івановичу, – відповів Мостовий. – Ми обговорили статтю на засіданні бюро парторганізації й завкому.

– Оперативно. Коли ж ви одержали газету.

– Я не читав, бо вночі був на "Заготзерні", в колгоспах. Приїхав на завод, а вони вже засідають, тоді я й приєднався до розмови.

– Що ж ви вирішили, Олександрє Івановичу? – розбирало нетерпіння Валинова. – Гавриленка треба на бюро райкому й звільнити з роботи...

– Навіщо ж так зразу, Іване Івановичу? – Мостовий розглядав якесь зведення. – Гавриленко – спеціаліст високого класу.

– Я знаю про ваші симпатії до нього, Олександрє Івановичу, але в даному випадку йдеться про зрив державного плану. З такими речами не жартують, – важко кидав кожне слово Іван Іванович. – Якщо не зробите цього ви, то...

– І ви не зробите, – докінчив фразу Мостовий.

– Сьогодні буде комісія цукротресту, і ми зробимо відповідні висновки, – сказав Валинов. – Я теж несу за це персональну відповідальність. Ви читали, що написано про мене? "Валинов – у незavidній ролі фіксатора недоліків й американського спостерігача..."

– "Американського" нема, – підправив Мостовий. – Починаючи реконструкцію заводу, ми знали, що в перші два місяці завод не вкладеться в програму, Іване Івановичу. Обладнання приходило із запізненням, це вам відомо, бо Гавриленко надсилав вам листи й телеграми. Ви їх одержували? Перед самим виробничим сезоном.

– Ні... Можливо, я був у відпустці... Хоч мені доповідали, я давав вказівку.

– Коли стане до ладу нова дифузійна лінія й випарка завод перероблятиме буряків на двадцять відсотків більше, ніж до реконструкції. І річну програму ми перевиконаємо... Монтажників не вистачає там.

– Мене не цікавить, що буде за два місяці. Приїде комісія, і ми приймемо своє

рішення, – Валинов дав зрозуміти Мостовому, що на цю тему розмова закінчена. – Тепер про Сосонку, Олександрє Івановичу...

– Я знаю. Гайворон приїздив у райком.

– Уже встиг? Я пропоную, – почав без дипломатії Валинов, – поставити питання про поведінку Гайворона на бюро райкому.

– А що ж ми будемо обговорювати?

– Значить, ви вважаєте, що Гайворон...

– Так, я вважаю, що Гайворон зробив правильно.

– Але ж він зриває план будівництва під'їзних шляхів. Ви розумієте, що це означає? Приїде Турчин – голови летітимуть, – чиркнув рукою себе по шиї.

– Зараз можна готувати котловани під будинки. Екскаватори можуть пройти на Видуб? – запитав Мостовий.

– На мочарах біля Русавки – загрузнуть, – запевнив Валинов. – Я скажу вам одверто, що позиція Гайворона дуже дивна. Тільки аполітична людина може не розуміти значення "Факела" ... і затримувати роботи. Картопля й кукурудза – це не аргумент.

– Дозвольте вам заперечити, Іване Івановичу. Я гадаю, що Гайворон чинить мудро. Справа не в трьох гектарах дослідного поля картоплі й не в п'ятдесяти центнерах загубленої кукурудзи, за що також треба відповідати, бо це народне добро. Річ у тім, Іване Івановичу, що людей зневажено, їхню гідність, їхню працю. Це злочин. Михей Кожухар зі своєю бригадою три роки бився над вирощенням нового сорту картоплі. Три роки праці. Цього року було вперше посаджено цей сорт на п'яти гектарах. Три з них уже пропало. Якими ж мільйонами можна відкупитися від Кожухаря і його товаришів? У народі вважається великим гріхом викинути шматок хліба або залишити незасіяним поле...

– Я теж вийшов з народу, – між іншим поінформував Валинов. – Мій батько теж був хлібороб.

– Заждіть, а що б вам сказав батько, якби ви переорали поле, яке він засіяв? Що б він подумав про вас, якби ви байдуже пройшли повз нього, коли він руками вигрібав із землі картоплю, про яку ви так скептично говорите?

– Мій батько, на жаль, не дожив до організації колгоспу, він шпортався на своїх нещасних моргах...

– Невже ви гадаєте, що колгоспник менше любить артільну землю, ніж любив свої морги ваш батько?

– Даруйте, але це розмова не по суті... Я теж знаю лінію партії в аграрному питанні. І чи не хотіли б ви, щоб я теж разом з Кожухарем і його бригадою вибирав картоплю?

– Дуже хотів би, Іване Івановичу, – з запалом промовив Мостовий. – Бульдозеристи, які, виконуючи нерозумний наказ, знищили цей урожай, самі прийшли допомагати колгоспникам і переживали разом з ними... А ви думаєте, що колгоспник з вискоком віддасть поля своєї артілі, на яких працювали й умирали покоління? Землю, за яку пролито стільки крові, бо солдат, йдучи у бій за свою Батьківщину, думав про неї не як про географічне поняття, а конкретно, про своє місто, село, про хату й поле, яке

засівав, про школу, в якій учився.

- Дуже вдячний вам, Олександрє Івановичу, за таку емоційну лекцію, - ображено сказав Валинов, - і високі почуття, але повернімось на грішну землю. Чому досі Гайворон не скликав загальних зборів і не ухвалив рішення про передачу землі? Є лист уряду... Не розумію...

- Рішення ухвалюватиме не Гайворон, а загальні збори колгоспників. Сподіваюсь, ви знайомі зі статутом сільгоспартілі? Це - по-перше. Лист уряду до колгоспників Сосонки передано за адресою. Його вже прочитали всі. Ні, ще не на зборах, а в своїх родинах, з дружинами й синами, з сусідами й знайомими. Такі листи треба читати спочатку на самоті, подумати, пережити, може, й заплакати... І через ці переживання, через глибоке розуміння необхідності дійти висновку, що треба віддати ці поля й розпрощатися з минулим. І комуністи Сосонки правильно зробили, що підійшли до цього крутого повороту в житті людей не формально, а з душею, по-партійному.

- Але ця Гайворонова лірика дуже дорого обійдеться державі. Ми, комуністи, в першу чергу повинні думати про інтереси держави. Країні потрібен уран. Не сосонська картопляна уран, товаришу Мостовий! Мусить бути на обліку кожний день, кожна година. Ви знаєте, яка напружена обстановка в світі? Про значення, яке надає уряд і Центральний Комітет "Факелу", ви також знаєте, а ми ведемо з вами розмову про душі...

- Людські душі - може, більше варті, ніж уран, Іване Івановичу.

- Заява смілива, - посміхнувся Валинов. - Який вуз ви закінчували?

- Історичний факультет заочно й партійну школу.

- Зрозуміло. А я вам скажу як інженер, що за сучасного розвитку техніки, автоматизації виробництва, електроніки, ракет, нових видів ядерної зброї, - повчав Валинов, - людські душі - дуже відносне поняття. Душа - то дев'ятнадцяте століття, Олександрє Івановичу.

- Не можу з вами змагатися в знаннях ядерної фізики, - сказав Мостовий, - але ви перебільшуєте значення урану, ядерної зброї, ракет. Є речі сильніші, Іване Івановичу.

- Що ви маєте на увазі?

- Людину. Її переконання, світогляд, мету, віру.

- Ну, це вже з філософії.

- Із життя. Прикладів наводити не треба, вони відомі людству. Колись - Сталінград. Зараз - В'єтнам.

- Звичайно, але це... сфера політики.

Мостовий голосно розсміявся:

- Правильно, Іване Івановичу... Колись Михей Кожухар читав лекцію у Сосонці й дуже влучно сказав, що все - політика. Колгоспники Сосонки, я в цьому не сумніваюсь, зважать на прохання нашого уряду, але ми - Гайворон, Підігрітий, я, Турчин і ви - повинні подумати про людей. Що робитимуть вони, якщо в колгоспі залишиться триста-чотириста гектарів землі, не буде пасовиськ, де вони працюватимуть, де зароблять на хліб...

- Це не проблема, Олександрє Івановичу. - відмахнувся Валинов. - Переселимо в Казахстан або в Крим. А дехто буде працювати на руднику. Я про це вже думав і написав доповідну записку в обком партії. Мені було доручено.

- Як же ви її написали, не порадившись з нами, з колгоспниками? - здивувався Мостовий.

- Я написав ще в області, по матеріалах, які дало мені управління Турчина. Там усе підраховано й визначено на карті: скільки й які землі відводяться для "Факела", скільки затоплюється території, скільки зноситься садиб. А яка різниця, де будувати нову хату дядькові: у Сосонці чи в Казахстані? Кругом свої люди, своя влада.

- Якщо ви написали оце в своїй доповідній записці, Іване Івановичу, то я вам не заздрю.

- Чому?

- Тому що в обкомі розумні люди.

- Я вас не... ви про що?

- Як же ви можете одним розчерком пера переселити людей з тієї землі, де вони народилися, працювали, де поховані їхні батьки?

- А що ж тут такого? Ось я - українець, а мені все одно де жити: чи тут, чи на Кавказі. Тут ми з вами розходимось, товаришу Мостовий. Ви - член Центрального Комітету нашої партії, а мислите... критеріями сосонського дядька, - Валинов зрозумів, що далеко зайшов, але вже було пізно...

Мостовий, білий наче крейда, впритул підійшов до Валинова й, ледве стримуючи себе, сказав:

- Тільки повага до органу, який ви представляєте, заважає мені попросити вас залишити цей кабінет.

Валинов зблід, не знав, що йому робити: чи просити пробачення, чи сказати Мостовому все, що він думав у цю хвилину про нього. Треба тільки не показати, що він його боїться. Це вже чисто психологічний маневр.

- Гаразд, - спокійно відповів Валинов. - Я... залишаюсь... при своїй думці, ви - при своїй, але сподіваюсь, що це не відіб'ється на розгортанні робіт в Сосонці.

Валинов з гідністю кивнув головою й вийшов.

- До Бунчука! - сказав шоферові, сідаючи в машину.

12

Біля пошти Валинов звелів шоферу зупинитися. Зайшов, узяв бланк і написав телеграму секретарю обкому, копію - голові облвиконкому.

"Становище Косопільському цукровому заводу критичне крп Вживаю енергійних заходів крп Запевняю особисто вас завод ближчим часом ввійде графік крп Компривітом Валинов".

- Напишіть - блискавка, - наказав він телеграфістці.

Діяти. Негайно, швидко, рішуче. Треба, щоб в обкомі й облвиконкомі знали, що Валинов діє, що він усе може. Ні, він не буде писати спростування в газету. Помилки

перед начальством треба визнавати, навіть тоді, коли ти до них не причетний. Він розворушить цю периферію. Заспокоїлися, втратили почуття відповідальності. Філософствують, проливають слізки за двома центнерами картоплі, а фронту робіт для "Факела" не підготували. До кожного дядька з поклоном треба йти: дозвольте нам добувати уранову руду на ваших полях, умовляти, коли для країни треба. Збори не можуть провести. Та це рішення за годину можна прийняти. Я їм покажу, як це робиться. До приїзду Турчина все буде готово... На бюро розводять антимонію, наче в тещі за столом. Родичі... Дружки... Та цього Гавриленка треба гнати з заводу. Знайшов час, коли робити реконструкцію!

За кілька хвилин у голові Валинова визріли рішення. Він доведе всім, що, коли йдеться про інтереси держави, Валинов не зупиниться ні перед чим. І ви це побачите, товаришу Мостовий. Здавайте хліб, молоко й м'ясо, вивозьте буряки, можете зі своїм родичем слухати соловейків... ні, зараз вони не співають... а підготовкою будівництва "Факела" я займуся сам.

Бунчук дуже зрадів, побачивши Валинова:

- Спасибі, що зайшов, Іване Івановичу. Людмила ще не прийшла зі школи, але ми самі впораємося.

- Ні, ні, жодного грама, Петре Йосиповичу. І їсти не буду. Іншим разом. Зараз їду на завод. Директора цукротресту викликав.

- Може, хоч яблучко з'їси? - Бунчук поставив вазу перед Валиновим.

- Не хочу.

- Ти ніби чимось схвилюваний, Іване Івановичу?

- З Мостовим розмову мав.

- Той доведе.

- Нічого, ми теж, Петре Йосиповичу, не в тім'я биті. Я ось про що думаю, - пильно глянув на Бунчука. - Завод Косопільський потягнеш?

- Але ж там... Гавриленко, а я... - розгубився Бунчук. - Не чекав такого...

- З Гавриленком нам доведеться розпрощатися.

- А як подивиться на це Мостовий? - обережно запитав Бунчук.

- Гавриленко - наша номенклатура... І не можемо ми весь час заглядати в рот Мостовому, партійна дисципліна однакова для всіх. Так що, даєш згоду?

- Ну, якщо... треба, то... Я - комуніст, Іване Івановичу.

- Це гідна відповідь. Розберемося на заводі - подзвоню.

Бунчукові хотілося побігти в школу до дружини або заспівати. Скінчилося пенсіонерське існування! Петро Йосипович раптом відчув, як наповнилися груди радістю, а руки силою: зараз він підняв би пудову гирю, що лежала під ліжком, разів сто.

- Слухай, Петре Йосиповичу, - перебив думки Бунчука Валинов. - Мостовий часто виступає з промовами чи лекціями? Ти їх слухав?

Бунчук дивився на Івана Івановича, намагаючись угадати, яку той хотів би почути відповідь. Але обличчя Валинова було непроникне.

- Виступає й читає, - нарешті відповів.

- І добре виступає?

- На це мастак, - не міг покривити душею Бунчук. - Без шпаргалки може дві години говорити. - А потім все-таки не втримався. - Мабуть, вдома напам'ять заучує виступи... Дуже добру пам'ять має. Увесь районний актив, ланкових і свинарок - по імені та по батькові знає. Завчив.

- Ну, а лекції на рівні? Без всяких там викрутасів?.. З національного питання чи по стиранню різниці між містом і селом? - розжовував Бунчукові.

- Ні, Іване Івановичу, про це нічого не знаю, - зрозумів, до чого гне Валинов. - У цих справах Мостовий - чистий, ще й коли редактором працював - знаю.

Бунчук зараз подобався сам собі: треба бути принциповим завжди. Інший бозна-що наговорив би на Мостового, а Бунчук - ні.

- Я нічого не маю на увазі, - промовив Валинов. - Просто мене здивували деякі його висловлювання... Я поїду, Петре Йосиповичу. Подзвоню ввечері або вранці.

- Чекай, Іване Івановичу. - Уже біля порога Бунчук сказав між іншим. - Якщо буде на заводі Мостовий, то ти... про мене так, знаєш, інтелігентно. Не обов'язково, щоб він знав про нашу зустріч...

- Я думаю, що він на завод не приїде.

- Ти його не знаєш, Іване Івановичу. Він уже, мабуть, на заводі й сам ті дифузори з Гавриленком монтує.

- Цікаво, - зупинився Валинов. - Подзвони в райком, запитай, чи є.

Бунчук набрав номер приймальні райкому:

- Є Олександр Іванович?

- Немає, Петре Йосиповичу, - впізнав Бунчука Прокіп Минович Котушка. - Швидка допомога забрала... Отаке горе.

- Швидка допомога забрала, - повторив Бунчук і випустив телефонну трубку.

* * *

Мостовий категорично заперечував, щоб його везли до лікарні.

- Тільки додому. Нічого не сталося, трохи запаморочилася голова. Я мало спав цієї ночі, - пояснював лікарям.

Галина так і обімліла, побачивши, як заїхала на подвір'я машина з червоними хрестами. Мостового привели в кімнату, поклали на ліжко. Прибув головний лікар, оглянув, вислухав, сумно похитав головою:

- Радісного мало, Олександр Івановичу.

- Що зі мною? Ви кажіть, я повинен знати.

- Боюся, що інфаркт, але не впевнений. Я викличу спеціаліста з області.

- Тільки без паніки, - попросив Олександр Іванович.

- Зараз ми зробимо електрокардіограму і деякі аналізи, тоді стане ясніше.

Увечері прибув на літаку професор з області. Оглянув Мостового, подивився кардіограму, аналізи.

- Мікроінфаркт, - констатував професор. - Могло бути гірше. У вас якісь прикрощі

були, Олександрє Івановичу?

- Нічого особливого.

- Виснаження нервової системи й перевтома. Ви взагалі відпочиваєте?

- Та він, коли починається хлібоздача або сівба, ночами не спить, - крізь сльози промовила Галина.

- Професоре, не слухайте Галину, - спробував усміхнутися Мостовий. - Я навіть їжджу ловити рибу...

- Тричі за літо, - додала Галина.

- Я говорив з вашими лікарями, курс лікування ми визначили. Головне - спокій. Лежати. Відчуєте себе краще - почнете робити легкі вправи. Я до вас навідаюсь, Олександрє Івановичу.

Галина провела професора до машини.

- Це небезпечно? Скажіть мені!

- Поки що я загрози великої не бачу, але серце - слабеньке. Треба серйозно лікуватися. Жаль, такий молодий і...

- Ви не знаєте, що це за людина, професоре, - зітхнула Галина. - Він абсолютно не думає про себе. Буває, що місяцями спить по чотири години на добу.

- Не хвилюйтеся, Галино Андріївно, будемо сподіватися, що все скінчиться добре. Постарайтесь, щоб його не тривожили. І сліз не треба - вони не допомагають.

- Я знаю... Не буду плакати. Від чого може бути цей інфаркт, професоре?

- Причин є багато...

Увечері приїхав Платон з Васьком.

- Галю, як він?

- Спить.

Сиділи на кухні й тихо розмовляли.

- Ліг учора пізно, - оповідала Галина, - а о третій ночі задзвонив будильник. Питаю, куди ти, Сашо? На "Заготзерно", каже, поїду, а потім на завод, бо Гавриленко запарився, спеціалістів мало, не встигають монтувати... Кави чашку випив і в машину... А оце привезли, з кабінету... Прокіп Минович зайшов, а Саша... лежить на підлозі...

- Галю, не плач, - умовляв сестру Васько.

- Це я маму згадала, як вона...

- А Наталці зробили операцію й вона здорова, - сказав Васько.

- Не пише? - запитала Галина.

- Ні, - замість брата відказав Васько. - Ми вже їй з Платоном не потрібні.

- Ти там знаєш! - ніжно подивилася на Васька.

- Я все знаю, Галю... Дуже мені хочеться її побачити.

- Кого?

- Наталку.

- Галю, - покликав Олександр. - Ідіть сюди, а то бубонять там, а я теж хочу чути й Васька побачити.

Платон і Васько чомусь навшпиньках зайшли в кімнату. Олександр лежав на спині,

блідий, з запалими щоками, сухо блищали очі.

- Як там у вас, Платоне?

- Сашо, я благаю тебе, мовчи! Платоне, я тебе вижену, якщо хоч слово скажеш про роботу, - попередила Галя.

- Тільки не робіть з мене хворого. Це все вигадки, завтра минеться, й ти мене на цьому ліжку не побачиш, Галю. - Олександр потягнувся рукою до склянки з водою, взяв, але не втримав. Склянка випала з рук.

- Ой, який ти в мене, Сашо, нековирний, я б сама подала. Зараз принесу тобі води.

- Галина вибігла на кухню й залилася слізьми.

- Платоне, - ледве ворухив посинілими губами Олександр, - кукурудзу... зберіть... негайно... звільніть площу для траси...

- Добре, Сашо.

- Збори проведіть, коли приїде... Турчин... Він розкаже людям про... майбутнє... Світле й... радісне...

Олександр заплющив очі. Галя напоїла його.

- Мені добре, Галю, добре...

Платон з Васьком нишком вийшли з кімнати.

* * *

- Отже, попали ми з тобою, Гавриленко, в історію. Влипли. - Валинов ходив по кабінету директора заводу.

- Ми пізно одержали обладнання, Іване Івановичу, - пояснював Гавриленко. - Останні дифузори тільки позавчора прийшли, сатуратора досі нема. Монтажників не вистачає. Наші вже з ніг валяться, щоб пустити цю додаткову лінію. Я доповідав, коли ви були минулого разу.

- Що, я повинен за тебе працювати?

- Те, що змогли, ми зробили. Ви самі бачили, а техніків-монтажників у нас в районі нема. Ми з головним інженером самі встановлюємо апаратуру.

Валинов зняв трубку.

- Це робиться просто, Гавриленко. Дівчинко, замовте мені терміново Корчуватівський і Сахнівський цукрозаводи, - сказав телефоністці. - Директорів... Рано, Гавриленко, ми тебе на директора висунули, рано...

- Можливо.

- Інженер ти з головою, а керувати ще не можеш. Хто тебе гнав у шию, щоб ти затівав цю реконструкцію? Запланована була на наступну п'ятирічку, а ви - поперед батька в пекло.

- Ми вирішили на бюро райкому і тут, на заводі...

Задзвонив телефон. Валинов зняв трубку:

- Моргун? Прокопе Даниловичу, здрастуй. Валинов. Так, з Косопілля... Читав? Виручай. Щоб взавтра вранці були техніки-монтажники... і слюсарі... Сатуратора відправив? Молодець. Директор цукротресту дзвонив? Гаразд. Людей привези машиною, щоб вранці були тут. План даєш?.. Хвалю. Бувай здоровий.

І зразу ж другий дзвінок.

- Привіт, Селіхов! Валинов... Так... Запарився твій друг... Присилай свого теплотехніка, електриків і монтажників по дифузіїх... Без розмов, Селіхов... Поки не стане до ладу лінія на Косопільському заводі - не відпущу. Все. План даєш? Ну, давай. Привіт. - Поклав трубку й до Гавриленка: - Ось і все. Зрозумів? Все можна зробити. Де в тебе можна спочити?

- Знайдемо, я проведу, Іване Івановичу. Спасибі, що допомогли. Тепер ми за півмісяця пустимо лінію.

- За десять днів, Гавриленко. Ляжемо кістками, а пустимо.

Валинов узяв з машини чемодан і зайшов у номер заводського готелю.

- Вечеряти будете? - запитав Гавриленко.

- Попроси, щоб принесли міцного чаю, мені треба попрацювати. До речі, пошли телеграму в обком партії, що ми пустимо лінію за декаду.

- Гаразд. - Гавриленко подзвонив у їдальню, замовив вечерю, а потім зайшов до головного інженера.

- Чого це ти сяєш, як нова копійка? - здивувався головний інженер. - Його роздраконили на всю область, а він усміхаються.

- Друже мій, я радий, що народний контроль розписав мене... І Валинова. Знаєш, як він закрутив? З ходу. Завтра у нас буде справжня робота. Молодець Іван Іванович! У нього довгих розмов нема. Сказано - зроблено. На руках його носив би... Зайди й ти подякуй.

Головний інженер не застав Івана Івановича в готелі.

- Пішов на завод, - сказала чергова.

Гавриленко подзвонив теплотехніку.

- Іван Іванович на заводі, - відповів той. - Одягнув спецівку й пішов у цехи... Ні, просив, щоб його не супроводжували.

Валинов повернувся з заводу пізно, прийняв душ і приліг на канапу.

Вийшло не дуже добре, роздумував Іван Іванович. Пообіцяв Бунчуку посаду директора, а Гавриленка звільняти не можна. Діловий хлопець. За одну лише реконструкцію заводу його треба нагородити. Розробив принципово нову схему, просту й ефективну. Хоч з ким говорив Валинов - усі високої думки про свого директора. Не треба ніколи рубати з плеча. Жаль, що він наговорив стільки прикрих речей про Гавриленка Мостовому.

Отже, так. За десять днів він доповість бюро обкому про завершення реконструкції Косопільського заводу. Це вирішено. Тепер про головне. Треба негайно скликати збори в Сосонці, до приїзду Турчина. Котра година? Одинадцята. Шаблій ще може бути в обкомі.

- Дівчинко, замовте мені телефон першого секретаря обкому.

Чекаючи на дзвінок, нервово палив сигарету за сигаретою. Глухо загудів зумер.

- Шаблій слухає... Доброго вечора, Іване Івановичу... Ні, я вдома, щойно з театру... Нічого, нічого... Правильно тобі дісталось, ми ще й зі свого боку додамо... Що? За

десять днів пустите лінію?.. Переможців не судять... Видамо премію... Якщо зробите, то це буде чудово.

- Тепер кілька слів про "Факел", Павле Артемовичу, - підбадьорений добрим настроєм Шаблія, сказав Валинов. - У Сосонці ще не зібрали врожай на полях, де проходить траса. Сьогодні роботи Гайворон припинив... Якась там у них дослідна ділянка... Так точно, картопля... Зрозумів... Я сам такої думки, щоб дати можливість закінчити досліди... Зборів ще не було, Павле Артемовичу... Правильно, треба провести якнайшвидше... Я це візьму в свої руки... Мостовий? Хворий, сьогодні забрала швидка допомога... Не знаю, не хочу турбувати... Я на заводі... Після зборів я вам доповім, Павле Артемовичу. Єсть! На добраніч.

Валинов подзвонив Гавриленку:

- Слухай, Юрію Михайловичу, у тебе знайдеться чарка коньяку? Вечеря чекає? Прекрасно. Іду.

* * *

Другого дня Валинов виклав секретареві райкому Анатолію Земцову свою розмову з Шаблієм і зажадав:

- Скличемо збори негайно.

- Треба було б дочекатися Турчина. Олександр Іванович про це казав, - зауважив Земцов.

- У Турчина й без цього роботи по зав'язку. Ми повинні підготувати для нього фронт робіт, а не втягувати в наші балачки. Як уповноважений обкому доручаю вам, товаришу Земцов, усю підготовку зборів у Сосонці, - сказав Валинов. - Павло Артемович здивувався, коли я повідомив, що досі не було зборів. Так і передайте Гайворону, що секретар обкому був здивований...

Анатолій Земцов поїхав у Сосонку. Обганяв машини, навантажені блоками і цеглою. Біля села вони повертали ліворуч на Городище, а вже звідти якось добиралися до будівельних майданчиків майбутнього містечка за Видубом. Шофери лялися, машини грузили в піску й мочарах, і Кім Пузов на найважчих ділянках дороги тримав кілька тракторів, щоб витягали транспорти з баюр. Начальник постачання Леонід Мірошников щодня приїжджав у Сосонку й заявляв, що Кім Пузов хоче свідомо звести його в могилу.

Але Пузов був невблаганний:

- Льоню, я вже сам майже в могилі. Тиждень загорають мої бульди, перехідний прапор мені вже й не сниться. Приїде Долідзе - мені клямка. Але я тримаюся, бо я - людина, а ти - нервовий індивідуум, Льоню.

- Іди ти... У мене план. Мені треба матеріали підвезти, а ти не можеш прокласти чотири кілометри дороги. Маленький ти мені в очах після цього, Кіме. Тебе, мабуть, підмогоричили добре в Сосонці... Знаю, знаю, що ти й не виходиш від Гайворона.

Кім посміхався:

- Льоню, чарку пив, бо, якщо скажу ні, - не повіриш. Але треба дати можливість людям зібрати врожай, бо ми вже й так завдали клопоту. Людям в очі дивитися не

можу.

- Агромеханік знайшовся!

- Агротехнік, - поправив Мірошникова Кім. - Перемучся ще трохи, Льоню, й ми тобі таку трасу викладемо, що зможеш... той, голим задом шурувати і не зачепишся.

- Приїде Арсен Климович - пропадеш, Пузов, я тебе розмалюю, - пообіцяв Мірошников.

* * *

Колгоспників на збори не треба було запрошувати. Олег Динька почепив оголошення біля контори, й другого дня по обіді потягнулися до клубу люди. Хто по-святковому одягнений, а хто просто з роботи. Оркестр без упину грав польку "Циганочку" й вальс "На сопках Маньчжурії".

Колись у Сосонці був добрячий оркестр. Та постарів трубач Самійло, помер конюх Іван, одне слово, zostався із сосонських музик тільки старий Василь Щербак. Вони з Самійлом набрали хлопчиків зі школи й почали вчити новачків свого великого мистецтва. Дядько Самійло попросив Юхима, щоб той розтлумачив оркестрантам нотну грамоту. За одну зиму молоді музики сьак-так оволоділи нею, а потім Василь Щербак сказав Юхимові, що треба переходити до діла, бо вони й за п'ять років нічого не втнуть. Дядько Василь зі своїми вихованцями розучив гімн республіки, польку "Циганочку" й вальс "На сопках Маньчжурії". Репертуар ось уже з півроку не поповнювався, бо дітям задавали багато уроків, а дядько Василь не міг справитися з ревматизмом - зігнуло йому спину, й ходив Щербак так, ніби збирався от-от стрибнути.

Оркестр грав на урочистих зборах, на весіллях і на хрестинах. На всіх цих святах музики починали свою програму з гімну. Це було незвично, але всім подобалося стоячи слухати урочисту мелодію. Після гімну починали грати "На сопках Маньчжурії" й "Циганочку". І не було в Сосонці жодної людини, включаючи й мешканців дитячого садка, яка б не знала цих мелодій.

Отже, оркестр грав, люди збиралися, а в кабінеті Гайворона Валинов проводив нараду.

- Кого оберемо до президії? - приготувався писати Іван Іванович.

- Не знаю, - відповів Гайворон.

- Як не знаєте? - здивувався Валинов.

- А ми вже давно не готуємо ніяких попередніх списків, - сказав Підігрітий, - люди самі виберуть кращих з-поміж себе.

- А хто виступатиме?

- Хто захоче.

- Ми не можемо пустити збори на самоплив, - зауважив Валинов. - Зробимо так, товариші. Збори відкріє Платон Андрійович. Потім виступлю я. Після цього надамо слово трьом товаришам і приймемо резолюцію. Ви будете виступати? - звернувся до Анатолія Земцова.

- Побачу, - непевно відповів Анатолій.

- Проект резолюції готовий? - поцікавився Валинов.

- Будь ласка, - Олег Динька поклав дрібно списаний аркуш паперу.

Валинов прочитав.

- Приймемо за основу, а потім підредагуємо.

У залі - яблуку ніде впасти. В перших рядах сиділи старші колгоспники, молодь - подалі від сцени. Хоч було вже холодно, але Динька повідчиняв вікна, щоб чули ті, хто не попав до зали. Біля сцени поставили кілька стільців для гостей. Оскільки не було ні Турчина, ні Долідзе, то будівельників репрезентували Кім Пузов, Леонід Мірошников і кілька бульдозеристів.

- Товариші, розпочнемо наші збори, - вийшов на сцену Гайворон. - Кого оберемо до президії?

- Ничипора Снопа.

- Товариша Валинова!

- Гайворона й Земцова!

- Савку Чемериса!

- Теклю Диньку!

- Кіма Пузова! - вигукнув Максим Мазур.

- Макара Підігрітого!

- Досить!

- Максима Мазура!

- Голосуй, Гайворон!

Головував на зборах Макар Підігрітий.

- Надаю слово голові правління артїлі "Рідне поле" Платонові Гайворону.

Михей Кожухар навіть не встиг переодягнутися. Прийшов просто з бригади, тільки й того, що помив руки в Русавці. Потрапити до зали - нічого було й думати. Протиснувся якось Михей до вікна, - добре, що високий - хоч що-небудь бачив. У залі було тихо, обличчя людей зосереджені й серйозні.

- Ми прочитали з вами лист уряду, - казав Гайворон. - Кожне слово в ньому звернене до нас, до наших сердець. Нам не пропонують передати землі колгоспу для "Факела", а просять, сподіваючись, що ми зрозуміємо значення цього будівництва для всієї країни. Наші Видубецькі гори й поля, які ми засівали з вами, відкриють свої надра, й народ нам скаже спасибі. Ми не з легким серцем розпрощаємося з нашими полями, бо ми потомствені хлібороби і з ними зв'язане все життя, наші радощі й печалі. Але ми повинні думати не лише про себе, а про всю Батьківщину. Від імені правління колгоспу я вношу пропозицію передати для будівництва першої черги рудника тисячу сто гектарів орної землі й Русавську заплаву.

- А на другу чергу скільки ще треба буде віддати?

- Можливо, ще стільки.

- Коли почнуть будувати другу чергу?

- Весь комплекс "Факела" розраховано завершити за три роки.

- Товариші, - постукав олівцем по графіну Підігрітий. - Запитання будемо ставити після, а зараз я надаю слово заступникові голови облвиконкому Валинову Івану

Івановичу.

Валинов був спокійний. Атмосфера – ділова, виступ Гайворона йому сподобався. Іван Іванович поклав на трибуну свій, оддрукований на машинці, виступ і рівним голосом почав читати, зрідка поглядаючи в залу. Валинов читав красиво, артистично, в ударних місцях, які він завжди обводив червоним олівцем, підвищував голос і... чекав на оплески. Івану Івановичу завжди доручали на різних нарадах читати звернення й відозви, і навіть ці ділові, сухі матеріали він виголошував, як поеми. Сьогоднішній свій виступ Іван Іванович написав стилем високомовним, а тому майже всі аркуші були позначені червоними рисками, знаками оклику, пунктирними й хвилястими лініями. Та оплесків не було. Валинов спочатку розгубився, а в одному місці ледь сам не зааплодував собі, але своєчасно стримався.

Наприкінці Валинов процитував вірш одного поета, надрукований в газеті, і у залі зааплодували. Найбільше старалися бульдозеристи.

– Слово має, – почав Макар, але Ничипір Сніп уже йшов до трибуни, – Герой Соціалістичної Праці товариш Сніп.

– Дуже славно ви говорили, товаришу Валинов, – звернувся Ничипір до Івана Івановича. – Все правильно сказали, але, даруйте на слові, ми це знаємо. Бачите, он висять на стінах плакати й діаграми: скільки ми сталі виплавляємо, скільки вугілля й руди добуваємо, скільки хліба вирощуємо, скільки мільйонів дітей учимо... А в читальні є куточок, де все написано про космонавтів... І закінчили ви так, наче прочитали гасло, яке написав Іван Лісняк. – Ничипір зійшов зі сцени, задер голову й уголос прочитав: – "Під проводом Комуністичної партії вперед до комунізму!" Але ні ви, ні Платон Гайворон не розповіли, що ж у нас тут, у Сосонці, буде. Чули, що будемо добувати уранову руду, а для цього треба забрати поля нашого колгоспу. Уряд написав до нас листа, ми розуміємо, що це діло серйозне. Але уряд пише, що місцеві органи влади зроблять усе для того, щоб забезпечити дальше процвітання села Сосонки, не образити почуттів хліборобів, знайти можливості для використання робочих рук, допомогти збудувати колгоспникам нові хати замість тих, що будуть знесені. Ви про це нічого не сказали, а ми хочемо знати, що буде з нами. Що буде зі мною, бригадиром тракторної бригади, як не буде мені де орати й сіяти? Я хочу знати, що робитиме мій син Юхим... Хотів би я поговорити з Турчиним, а його нема. Прочитав я його книжечку про "Факел", не все зрозумів, але він пише, що можна добувати руду й відкритим способом, і шахтами. То моя думка така, щоб добувати в шахтах, а на поверхні сіяти хліб. Одне слово, мені не ясно і я голосувати за те, щоб віддати сьогодні наші поля, не буду. Треба все обміркувати, так і уряд пише: підійти до цієї справи серйозно, з усією відповідальністю.

Валинов поривався кілька разів перебити Снопа, але Земцов стримував його.

– Правильно Сніп каже!

– Розкажіть, що з нами буде! У нас діти! Куди ми подінемося?

– Товариші! – вийшов з-за столу Валинов. – У своєму виступі я, так би мовити, змалював загальну картину... Про всі деталі будівництва, переселення,

трудоулаштування ми домовимося пізніше. Хто захоче, може переїхати в Казахстан, Крим. Про це ми потурбуємося. А зараз нам з вами треба проголосувати, прийняти постанову, що передаємо частину території під будівництво...

_ Прошу слова. - До трибуни вийшов Савка Чемерис. - Чого нам хапатися до того голосування, люди добрі? Я теж ночей не спав, думав і дійшов лічно до такої мислі: що б ми з вами тут не балакали, а цей "Факел" буде. І я не проти, бо це діло... тут ми всі свої... воєнне, атомне і той... реак... тивне. Для оборони держави треба й для науки. Там уже на Видубецьких горах Турчин своїх хлопців збирає, щось вони роблять, і ми їх не проганяємо... А про інші поля подумаємо, може, справді, хай Турчин шахти робить, бо Сніп діло говорить.

- Будувати шахти на цьому родовищі не вигідно, - кинув репліку Валинов. - Дорого обійдеться руда.

- То все дорого обходиться, - відповів Савка. - А хліб? А коло буряка скільки клопоту... Тепер про море. Хай буде, якщо воно потрібне, а де ж люди житимуть, якщо ви й вулиці біля Русавки позатоплюєте? Як же я буду голосувати, не знаючи, де моя хата буде? І яка вона, і чим я її вкрию: шифером чи бляхою? Окрім того, у мене лічно на городі груша росте, ще дід посадили... Якщо її не перенесуть, то мою жінку й трактором з обійстя не витягнете, а не то що в Крим.

У залі засміялися.

- Хай нам скажуть, чиї хати зносити будуть!

- Я зі своєї не піду.

- Дуже тебе просити будуть!

- А я не поїду, у мене батьки тут, на цвинтарі...

- Дайте ж мені доказати, - попросив Савка. - То моє слово таке: якщо Турчин викопав шахти... а я нагорі буду сіяти хліб, то я проголосую хоч зараз, а якщо ні, то вибачайте. І щоб не виселяли нас!

- Ви абсолютно не підготували зборів, товаришу Гайворон, - сердито шепнув Валинов. - Це ж демагогія, примітивна дядьківська демагогія.

- Це розмова про життя, товаришу Валинов.

Через зал протискувався Юхим Сніп.

- Ми дуже поважаємо наших батьків, - тихо почав Юхим. - Спасибі їм за те, що вони зробили й роблять у Сосонці. Мене мій батько ще хлопчиком брав з собою на трактора... ми орали й сіяли разом... І я люблю наші поля так, як мій тато...

- На що ви перетворюєте збори? - нагнувся Валинов до Підігрітого. - Батько виступив, а тепер синочок на підпрямку. Дивуюсь.

- Вони обидва колгоспники й члени партії, - відповів Макар.

- Я люблю Русавку й наші поля, - повторив Юхим, - але я буду голосувати за те, щоб загорівся на Видубецьких горах наш "Факел".

- Молодець! - вигукнув Валинов, аплодуючи.

- І хай батько й дядько Савка на мене не ображаються, що я і... мій товариш Мазур Максим підемо сьогодні супроти них... Ми служили в армії з Максимом, під Берліном...

який брали колись штурмом наші батьки й старші брати. Ми стояли на межі двох світів... і дещо бачили... Там залишилася моя дивізія, мої друзі... Я хочу, щоб наші Видубецькі гори... допомогли їм... Ми з Максимом вирішили попроситися в бригаду Кіма Пузова.

- Давай, братва! - прогримів бас здоровила в синьому береті.

- А що їм, молодим-нежонатим?! Вони і в Африку поїдуть!

- Я теж з Юхимом піду!

- Сиділо б та мовчало!

- І піду!

- Буде говорити Текля Динька!

- Товариші добрі люди! Я не знаю, які там секрети відкрили під нашими Видубецькими горами, бо мені той... буран, чи як там його, без вніманія. Казали на ярмарку в Косопіллі, що ним... палити добре...

Хлопці й дівчата на задніх рядах зареготали.

- Як запалите, тітко, то Сосонка навколо Місяця крутитися буде!

- Чого ото ви смієтеся?! - не розгубилася Текля. - То з одного боку воно й непогано, що паливо при хаті, не будемо тими брикетами чадити, а як подумаю, що й колосочка в полі не побачу, ні бурячка, ні луку над Русавкою, то аж біля серця захолоне... За свій вік ми з Никодимом наробилися в артілі, бо з першого дня записалися. І пенсію маємо, могли б і вдома сидіти... Та оце дали мені ордена, то я думаю ще за нього років зо три відробити.

Щедро нагородили Теклю оплесками за ці слова.

- Прочитали ми з Никодимом листа від правительства нашого, - тісніше зав'язала хустину Текля. - Пишуть душевно, але ж вони не знають моєї біди. Поставили ми хату з Никодимом перед війною. Як лялечка стояла... А після війни, як ото горе сталося в Полікарпа, що жінка, значить, втекла, то він підпалив Ладькову хату... І моя згоріла від руки того прок... товариша Чугая.

- Та що там ти згадуєш?!

- Вже забути пора!

- З кожним таке статися може, бо любов...

- Та ми вже помирилися з Полікарпом, - усміхнулася Чугаєві. - Поставили ми нову хату... як дзвіночок стоїть... А тепер, кажуть, будуть зносити. То я просила б наше правительство, щоб мою хату не зносили, хай приїдуть та подивляться, яка хата. І світла, і простора, і садочок виріс. Никодим у мене вже постарів - третьої хати не зведе, а Олег мій почерка славного має, а рубанка в руках тримати не вміє... Як казав Ничипір Сніп: вперед до перемоги комунізму! - закінчила Текля.

- Кожухар просить слова!

- Хай говорить!

- Проходьте, Михею, - запросив Підігрітий.

Михей відійшов од вікна, але за хвилину повернувся.

- Не можу пройти, людей стільки, що до трибуни не доберуся. Я звідси буду, -

Михей сперся на лутку вікна й почав говорити. – Я за те, що говорили тут партійний Сніп і безпартійний товариш Савка. Хай Арсен Климович Турчин і Отар Долідзе копають шахти, вигрібають звідти те, що їм треба, а ми собі нагорі робитимемо своє діло. Їм буде добре, нам добре, й уряд буде задоволений... І щоб не переселяли нас.

– Ви дещо примітивно розумієте, товаришу Кожухар, масштаби "Факела" й технологію добування уранової руди, – перебив Михея Валинов, – це не так просто, як вам здається.

– Це ж секретні полезні скопаємі! – вигукнув Перепічка.

– То розкажіть, – простодушно сказав Кожухар. – Бо про політику ми знаємо, про американські бази й про їхні... агресивні блоки... І правильно, що ми повинні дбати про силу нашої країни. А хто ж дбатиме, як не ми, народ? А ви розкажіть, що воно оце за уранова руда, щоб я знав, навіщо землю віддав. І ще: земля за нашим колгоспом закріплена державою навечно. Лежить у нас у сейфі під замком Акт. Дарина Михайлівна, наша славна трактористка, мати Платона Гайворона, у війну зберегла його, життям ризикуючи... Значить, ми віддаємо свою землю, а що ж за це одержуємо? Як жити будемо? Де колгосп, якщо залишиться якась бригада, грошей візьме, щоб нам виплачувати пенсії? У держави будемо просити? А я не хочу бути нахлібником. От і виходить, що ви, Іване Івановичу, приїхали з області, зібрали нас, а сказати нічого не можете, бо й самі не знаєте. Треба дочекатися Турчина, хай він усе нам розкаже, по селу з нами піде й покаже, що й де буде. А Гайворон хай розповість нам, що з колгоспом буде й з нами. Кожному хай скаже. Тоді ми будемо голосувати... Я теж, як і Ничипір Сніп, листа від уряду напам'ять знаю, і там написано, щоб ми прийняли рішення, розв'язавши всі проблеми... чуєте? Проблеми, які виникнуть у зв'язку з будівництвом рудника. А проблем – сотні. У Снопа – де буде хліб рости, у Савки – груша на городі, Текля журиться, що нову хату треба зводити, а Никодим уже... той... не парубок... Ми до всяких зборів звикли... Бувало, скличе, хай не ображається, Макар Підігрітий і каже: "Хто проти того, щоб підписуватися на облігації?" Всі мовчать, тоді Макар Олексійович каже Олегові Диньці: "Пиши – одноголосно за".

– Було, було, – почервонів Макар.

– Тепер у нас так не робиться, бо господарі в артілі ми самі. Тож давайте, товариші, порозходимося, бо роботи багато, городину зібрати треба, буряки возити.

Дехто вже й попідводився зі стільців.

– Збори не закінчено, товариші, – взяв на себе керівництво Валинов. – Ви хочете виступити, товаришу Мазур? Будь ласка.

На сцену вийшов Мирон Мазур:

– Прикро, але треба визнати, що не підготувалися ми до зборів. І це не наша вина, бо ніхто з присутніх тут нічого нам не може розказати про "Факел" і про те, що чекає наше село. А вирішувати треба нам. Від нашого слова залежить усе, ми за нього будемо відповідати перед нашими внуками й правнуками. Я теж нагадаю один рядок з листа уряду: "Дорогі друзі й товариші! Інтереси нашої Батьківщини, її могутності змушують нас звернутися до вас з проханням..." Я переконаний, що, перш ніж написати ці слова,

наш уряд і Центральний Комітет партії глибоко вивчили й обмірковували все, що зв'язане з Видубецькими горами й нашою долею. І я буду голосувати за те, щоб передати землі "Факелу", бо нас у біді не залишать.

- Знаємо, що не залишать, але ж ми хочемо знати все!

- Ми ж не рушники свої віддаємо, а землю!

- Де ж ми хліба візьмемо?

- Корів нічим буде годувати!

- Хай Турчин нам розкаже!

- Голосуйте, - сказав Валинов Підігрітому.

- Я думаю, що збори треба перенести, - заперечив Гайворон.

- А ви що думаєте? - Валинов запитав Земцова.

- Я погоджуюсь з Гайвороном, - відповів Земцов. - Мостовий говорив мені, що ці збори повинні стати великою політичною подією для всього району, а не формальною акцією. Не треба було поспішати, Іване Івановичу.

- Я не поїду звідси, поки не буде прийнято рішення. Що я доповім Шаблію? Що провалив збори, так? Ви розумієте, на що ви мене штовхаєте?

Зала припинила й уважно стежила за тим, що робилося в президії.

- Товариші, оголошуємо перерву на десять хвилин! - вийшов зі становища Гайворон.

Далі Валинов повів розмову в бібліотеці.

- Ми, комуністи, будемо в першу чергу відповідати, якщо зірвемо збори. Розвели балаканину, як на базарі! - кричав Валинов. - Сніп буде повчати Турчина, яким способом добувати руду! Смішно, при всій моїй повазі до Ничипора Івановича. Або виступ товаришки Диньки! Йдеться про уран, про нові атомні електростанції, підводні човни, ракети, а вона запрошує уряд подивитися, яка в неї хата! Анекдот. Який примітив.

- Ні, - спокійно сказав Гайворон. - Ви чули, щоб хоч один сказав на цих зборах, що ми не віддамо землі? Не чули. І не почуєте, бо люди вірять партії й нічого не пошкодують для своєї Батьківщини. Але не можна забрати у них права, товаришу Валинов, перед тим, як бульдозери й вибухівка розвернуть ці гори й поля, знати, що їх чекає... А Текля Динька під дулами обрізів організовувала цю артіль, посивіла на цих полях, дві похоронні одержала з фронту замість синів, і не відбирайте у неї радості помилуватися своєю хатою...

- Облиште ви цю демагогію! - скипів Валинов. - Я одержав вказівку од секретаря обкому партії Шаблія провести ці збори і як уповноважений мушу її виконати.

- Я зараз повернуся, пробачте, - сказав Земцов і вийшов з бібліотеки.

У кімнату зайшли Ничипір Сніп і Савка Чемерис.

- У нас тут розмова, так що... - зустрів їх Валинов, але Гайворон запросив:

- Сідайте, Ничипоре Івановичу.

Валинов повернувся до вікна: не дадуть поговорити. Але вів далі:

- Мені взагалі не подобається ваш настрій і... ваші погляди на цю справу, товаришу

Гайворон. Я помітив це ще на першому засіданні бюро райкому... І я переконаний, що ця... асамблея була підготовлена не без вашого відома.

- Ви, товаришу Валинов, відповідайте за свої слова, - у тон йому відповів Гайворон...
- Тут зібралася не "асамблея", як ви зволили висловитися, а збори господарів цієї землі, і прошу їх поважати.

- А чого ви сердитесь, товаришу представник? - звернувся до Валинова Сніп. - Вас цікавить, що люди думають чи наші підняті руки?

- Товаришу Сніп, ми тут, пробачте, без вас вирішимо, що робити, - не стримався Валинов.

- Як це без нас? - переглянувся Ничипір із Савкою. - Ми жили на цих полях віками, а ви... приїхали й... без нас? Хто ви такі?

- Ничипоре, ходімо додому, - шарпнув за рукав Снопа Чемерис.

- Ні, хай скаже, хто він такий і за яким правом лякає мене переселенням...

- Якщо треба буде - переселимо й вас питати не будемо! - аж пашіло обличчя Валинова. - Не будемо.

- Спокійніше, товаришу Валинов, - промовив Гайворон.

- Ви... ви можете говорити, що хочете, - важко дихав Сніп, - але в душу мою не плюйте... Якщо ви не хочете по-людському говорити з нами, то ми теж не будемо. А тепер, Савко, ходімо. Хай товариш представник сам голосує.

- За зрив зборів, товаришу Сніп, ви будете відповідати як комуніст перед партією! - попередив Валинов.

- Перед партією буду, а перед вами - ні. - Сніп натягнув кашкета. - Все можу стерпіти, але не витримує серце, коли на мене кричать. Цієї образи я вам не прощаю.

Ничипір Сніп і Савка вийшли. Валинову було видно у вікно, як вони протиснулися крізь натовп біля клубу й повагом пішли кудись у береги.

- Поверніть їх! - наказав Валинов Підігрітому. - Вони ж у президії. Це свідомий зрив зборів! Цього так не можна залишити! Як уповноважений я несу персональну відповідальність... Товаришу Гайворон, я, зрештою, наказую вам.

- Запевняю вас, товаришу Валинов, що ми можемо скликати зараз комуністів і комсомольців, дати їм завдання, і... за двадцять хвилин рішення буде прийняте, - сказав Гайворон.

- Так і треба зробити! - захопився Валинов.

- Ні, я хочу, щоб рішення про передачу землі для "Факела" було прийняте з усмішками, а не байдужим, приреченим підняттям руки зі страху, що будуть виселяти з рідного села, - відповів Гайворон.

- Це - демагогія! - сів на свого коника Валинов.

Увійшов Анатолій Земцов:

- Я розмовляв з Олександром Івановичем... Мостовий категорично проти того, щоб рішення приймалося під будь-якою принукою. Він сказав, що хоче, аби ці збори стали святом для Сосонки, а не поминками.

- Тепер мені зрозуміло, - почав складати свої папери Валинов. - Під диктовочку

працюєте? Дехто все життя пам'ятатиме ці збори, товариші... сосонські лірики. Елементарне почуття партійної відповідальності у вас є? Це ж НП на всю Україну. Да-а-алеко ви зайшли разом з вашим секретарем райкому... Що ж, товаришу Гайворон, відмініайте збори і йдіть слухати соловейків...

- Соловейки уже відспівали.

Валинов, не попрощавшись, вийшов з клубу й сів у машину.

Оркестр грав "На сопках Маньчжурії"...

* * *

Валинов прийшов у готель, жбурнув папку на стіл опустився в крісло й замислився. Почував себе ображеним і знищеним. Вперше за роки своєї роботи провалив збори! Не виконав доручення обкому партії, уряду... Мостовий уже, напевне, доповів Шаблію, що Сосонка не прийняла постанови про передачу землі "Факелу", що він, Валинов, скликав збори за власною ініціативою, поспішно, не зумів провести їх. Мостовий і Гайворон звалять усю вину на нього, мовляв, ми ж радили дочекатися Турчина, підготувати карти, макети, розрахунки, плани. Так, вони доведуть, що збори провалив він, уповноважений обкому. Валинова, безперечно, негайно відкличуть з будівництва "Факела", а це рівнозначно катастрофі. Розлетиться до біса драбинка, яку він зводив усе своє свідоме життя з послуху, хитрощів, діловитості, впертості й по якій піднявся все-таки на кілька щаблів вище, ніж його друзі по інституту.

Перед очима Валинова - чорний телефонний апарат. Необхідно зараз же подзвонити Шаблію, зробити це раніше за Мостового, підготувати секретаря обкому, відвести удар від себе. А може, удати хворого, лягти в лікарню - серцевий приступ, як у... Мостового... поки пройде перший гнів Шаблія, а потім... Мостовий... Це він зумисне зліг... Це просто хитрий хід, щоб зняти з себе відповідальність... Найкращий захист - це наступ, істина стара, як світ. І Валинов доведе, що не він, а Мостовий і Гайворон винні в усьому.

- Секретаря обкому Шаблія, - сказав телефоністці і вже не зводив очей з покрученого дроту, що звивався гадюкою на столі.

Відповіла секретарка приймальні:

- Зачекайте хвилину, Павло Артемович розмовляє по прямому з товаришем Турчиним.

Валинов оддав би все, аби лиш почути цю розмову. У трубці щось клацнуло. Тьохнуло щось і в серці Валинова.

- Слухаю, - різко пролунав голос Шаблія.

- Хочу вам доповісти, Павле Артемовичу, - трубка стала мокрою від поту.

- Я вже знаю, мені дзвонив Мостовий, товаришу Валинов.

- Можливо, вас неправильно інформували, Павле Артемовичу, і я хотів би пояснити... у районі склалася така ситуація, що...

- Чому ж ви мені не сказали, коли дзвонили минулого разу, що в Сосонці нема Турчина? Чому ви скликали так спішно ці збори, не зваживши на думку райкому партії?

- Я... я, Павле Артемовичу, вважав і вважаю, що обком послав мене для того, аби форсувати будівництво "Факела", а не займатися безплідною балаканиною, - сказав Валинов. - Я все робив для того, щоб виконати ваше доручення.

- А я думаю, що ви все зробили для того, щоб викликати справедливе обурення людей. - Шаблій розбивав надії Валинова на виправдання. - Ми вас посилали не для того, щоб ви там командували й лякали людей переселенням. Ви забули, товаришу Валинов, що перед вами не верстати й... дифузори, а люди, які мусять ступити крок, що змінить все їхнє життя, усталене віками. Очевидно, ви не вчиталися в лист уряду до сосонських колгоспників, не збагнули його глибини, а тепер звальєте з хворої голови на здорову. Турчин обурений вашою поведінкою й вашими діями...

- Павле Артемовичу, я... я хотів, щоб швидше було прийнято рішення про передачу землі під "Факел"... підготувати фронт робіт для Турчина... адже у нас є державний план.

- Про план Турчин подумає сам, - обірвав його Шаблій, - він ще не такі об'єкти будував. Турчин мені сказав, що для нього на цьому етапі в тисячу разів дорожче ставлення колгоспників Сосонки до "Факела", аніж п'ять кілометрів траси. Арсен Климович має рацію й мислить як політик, а ви не піднялись вище за того бульдозериста, який знищив гусеницями дослідну ділянку Михея Кожухаря. Ви розумієте, в яке становище ви поставили обком партії? Я змушений буду доповісти в ЦК, і ми ще матимемо з вами серйозну розмову, товаришу Валинов...

- Павле Артемовичу, ви не знаєте, в яких умовах мені довелося проводити ці збори, - виправдовувався Валинов. - Мостовий і його родич... Гайворон... дискредитують... рішення уряду... протиставляють, хочуть вони цього чи ні, робітничий клас селянству, заграють з колгоспниками...

- Товаришу Валинов, - сказав Шаблій, - такі звинувачення вимагають доказів.

- Вони у мене є, Павле Артемовичу. І я це доведу. Я напишу доповідну записку вам і в ЦК партії, бо йдеться про мою партійну честь.

- Гаразд. Чекайте приїзду Турчина і... займіться цукровим заводом.

- Єсть! - виструнчився біля телефонного апарата Валинов, зрадівши, що його не відкликали з району.

Здається, трохи перегнув палицю, аналізував свою розмову з Шаблієм Валинов. Але, зрештою, можна по-різному тлумачити погляди Мостового, які той висловив про переселення колгоспників, про любов до землі... Валинов, наприклад, їх зрозумів, як... треба знайти не дуже різке визначення... політично незрілі...

Власне, чого боятися йому, Валинову? Він хотів, щоб колгосп швидше передав територію під "Факел", щоб негайно розгорнути будівництво, дати країні уран. Цього ніхто не заперечить, ні Мостовий, ні Гайворон, ні Земцов. І відповідати за зрив зборів мусять вони. Логіка залізна. І Валинов це доведе. Він не писатиме анонімок на Мостового й Гайворона. Бій буде чесний і відкритий: партійна непохитна позиція Валинова і, по суті, антидержавна, з примітивним селянським ухилом позиція Мостового та тих, що з ним... І правильно він зробив, що сказав про це Шаблію.

До Валинова повернувся хороший настрій: нічого страшного не сталося. Навпаки, всі переконуються в принциповості Валинова, який в інтересах справи не побоявся виступити проти Мостового.

- Можна? - заглянув у двері Бунчук.

- Заходь, Петре Йосиповичу.

- Мені приємно бачити тебе, Іване Івановичу, в доброму настрої.

- А чому я маю бути в поганому?

- Та про збори мені розказали, то я...

- Петре Йосиповичу, нас голими руками не візьмеш! - засміявся Валинов.

- Не візьмеш, - повторив Бунчук.

- Що тобі розповідали? - поцікавився Валинов. - Тільки правду кажи.

- На тебе все валять. Поспішив зі зборами, не міг нічого розказати людям, відповісти... Погрожував виселити всіх із села в Казахстан.

- Я не погрожував. Я просто сказав, що... хто бажає, може переїхати... добровільно... А що, хіба в Криму погано жити? Клімат, море... я відпочивав торік - чудово... Бачиш, куди гнуть, - сказав по паузі, - політику мені підшивають. Правду ти говорив, Петре Йосиповичу. Вискочка цей Мостовий, аполітична людина.

- А кадри, кадри які добирає! - Бунчука зараз найбільше цікавило, чи буде він директором заводу, чи ні. - Дружками себе оточив... Гайворон, Гавриленко...

- А звідки він родом?

- Хто, Гавриленко?

- Та ні, Мостовий.

- З Дніпропетровщини, - відповів Бунчук.

- А хто його батьки і... взагалі... родичі...

- Н-не цікавився, але, якщо треба, то це легко встановити. - Бунчук зняв телефонну трубку.

- Ти що, в райком дзвониш?

- Та ні. Дайте мені Кутня, - попросив телефоністку. - Василь Васильович? Я. Прийди в готель. У райкомівський номер.

- Чого йому приходити? - здивувався Іван Іванович.

- Кутень зараз тобі все доповість. У нього - ажур. Відділ кадрів, - підморгнув Бунчук.

- Власне, я так запитав. - Валинову стало незручно, що він втягує ще й Кутня у свої справи.

- Василь Васильович - людина надійна, - заспокоїв Бунчук, ніби вгадавши думки Валинова.

Кутень не примусив себе довго чекати, з'явився стривожений, але, побачивши Валинова в доброму настрої, вгамував свої нерви. Доповів, як працює маслозавод, поцікавився справами в Сосонці й уже вирішив був запросити Валинова на обід, прикидаючи, в яку копійку влетить ця гостина. Але Бунчук перебив його роздуми:

- Василю, ти... той... розкрий свого блокнотика... на букву "Ми"... Про Мостового.

Давай, давай, ми люди свої...

Кутень розгублено подивився на Валинова, на Бунчука й почервонів, як варений рак.

- Гм... це я так... хай Іван Іванович не думає, що я той... Це для історії. Піду на пенсію, писатиму... мемуари... про район, значить... щоб люди знали, як ми туг жили й боролись... Це для мемуарів, - ще раз підтвердив. - Збираю матеріали про... керівників, ударників... Спогади буду писати, історію Косопільського району... так би мовити, для нащадків, піонерів.

Червоніючи, Кутень дістав з кишені грубенького, засмальцьованого записника, поклав його на коліна й соромливо почав читати:

- Мостовий... Олександр Іванович, рік народження 1936-й... Батько - сільський коваль, з батраків, загинув на фронті. Мати - колгоспниця. Братів і сестер нема. Служив у армії... Працював комсоргом металургійного заводу, вчився заочно в університеті, потім був посланий у партійну школу... Працював редактором, а після секретарем райкому... Все, - соромливо посміхнувся Кутень. - Для історії записую...

- Перегорни-но сторіночку. Перегорни, не соромся, - наказав Бунчук, - бо те, що ти прочитав, ми знаємо без тебе...

- Та я встидаюсь, - зашарівся знову Кутень, - Іван Іванович можуть подумати, що я той... а я ж для історії.

Валинов з огидою дивився на цього сором'язливого блазня. Треба було б вигнати його звідси разом з його записником, але замість цього сказав:

- Читайте, читайте.

Кутень знову поклав книжечку на коліна й прикрив її скатеркою.

- Мав полюбовницю - співачку Тамару Крайниченко. Їздив до неї на машині в Ставище... Жив з сестрою Гайворона, коли та вчилася в технікумі. Потім одружився... На вечорах багато не п'є. Любить співати пісню "Чуєш, брате мій" і "Забілили сніги". Ну, це я пропускаю... І це... Бо ще не перевірено. Я тільки факти збираю для мемуарів... О! Взяв з бази райспоживспілки пальто і... костюм для Гайворона. Мати у Гайворона була на окупованій території, а вони поставили їй пам'ятник з мармуру... вартістю...

- Ви - падлюка, Кутень! - не стримався Валинов. - А що Мостовий їсть, у вас не записано?! Як ви могли дійти до такого?!

Кутень виструнчився й заціпенів. У нього відібрало мову. Бунчук відійшов у куток і злякано дивився на Валинова.

- Геть звідси! - відчинив двері Валинов.

- Іване Івановичу, ви самі просили... Я не для чогось там такого, а для історії, - нарешті прийшов до пам'яті Кутень. - У мене об'єктивні дані. Це для мемуарів... Ось Петро Йосипович знає... І даремно ви так про мене...

- Ну, гаразд, - уже мирно промовив Валинов. - Ідіть і порвіть цього кондуїта. Директор заводу...

- Це я для мемуарів... Піду на пенсію й напишу... План... той... перевиконаю, - запевнив на прощання й кулею вилетів з номера.

- Оце такі люди, - пробурмотів Бунчук, а після мовчання. - Ну, а як там на заводі?
- Все буде гаразд... Хотів тебе рекомендувати, але... директор цукротресту проти...

Розумієш... Треба почекати.

- Я почекаю, почекаю, - одразу скис Бунчук і сухо попрощався.

Валинов запалив сигарету, дістав з теки кілька аркушів паперу й сів за стіл.

"Доповідна записка", - вивів розгонистими літерами й замислився.

13

Зйомки фільму закінчилися. Група Лебеда поверталася до Приморського. Борис Авер'янович був задоволений: Степка чудово зіграла роль. Славко Бурков прекрасно відзняв матеріал. На студії після переглядів тільки й розмов було що про "Чарівницю".

На вокзалі групу Лебеда зустріли Ігор і Олексій Кушнір з квітами й щасливими усмішками. Степка, загоріла, обвітрена гарячими херсонськими вітрами, стала ще стрункіша, вродливіша. Принаймні так здалося Олексію. За ці місяці, що вони не бачились, Олексій завжди з якимось потаємним болем згадував її.

- Закохався, - вирішив Ігор.
- Можливо, - непевно відповів Олексій, - але це, Ігоре, міраж.
- Не розумію.
- Я їй, напевне, противний... Взагалі я - противна особа.
- Що за самознищення, Олексію?
- Бо я не подобаюся їй. І сам собі.
- Ти їй писав?
- Ні.

Вони їхали студійним автобусом по місту, й Степка раділа, що вона вже дома. Справді, вона сумувала за Приморським, як колись за своєю Сосонкою. На студії Степку чекав сюрприз: вона одержала повідомлення з університету, що її зарахували на перший курс вечірнього відділення історичного факультету. І вона була дуже вдячна Борису Авер'яновичу, що він, навіть під час зйомок, відпустив її на іспити. Напрочуд хороша людина, цей Лебідь. Вдумливий художник, тонкий знавець мистецтва, він багато чого навчив Степку, а крім цього, просто оберігав її від різних спокус, які трапляються під час виїздів великих зйомочних груп на так звану натуру. Після зйомок завжди знаходилися охочі посидіти за чаркою, а щоб не дуже лаявся режисер, то влаштовувались іменини... Після кількох таких іменин Лебідь мав серйозну розмову з групою, а зі Степкою окремо.

- Мені незручно відмовлятися, Борисе Авер'яновичу, - виправдовувалася Степка.

- Я не маю права заборонити вам... жити, як ви бажаєте, але я не хочу, щоб ви з'являлися перед апаратом... сонна й знервована. Ви не думайте, що ви вже актриса... Далеко ще... і облиште ці богемні замашки.

Степка після зйомок підійшла до Славка й запитала, що таке "богемні замашки"...

Степка отримувала коротенькі листи від батька й ще від Світлани. Чугай писав про свою роботу й про новий сорт морозостійкої картоплі, яку вони виводили з Михеєм

Кожухарем. Цією картоплею вже зацікавилася науково-дослідна станція овочівництва й колгоспи північних областей.

Світлана (ой і хитра ж!) у кожному листі вмудрялася написати щось про Платона. І Степка знала, скільки разів їздив він до Наталки і навіть зміст їхніх розмов... Невідомо, як дізнавалася про них Світлана, але, читаючи її листи, можна було думати, що в її присутності говорили поміж собою Наталка й Платон. Кілька разів хотіла написати листа Платонові Степка, але правду сказати йому не могла, а просто так, аби лиш нагадати про себе, не хотіла. Адже він знає все, а якщо вона йому не потрібна, то чи варто ятрити старі рани?

Писав і Дмитро Кутень – злі й водночас сентиментальні листи. Благав і погрожував, що приїде, вб'є її й сам покінчить життя самогубством. А за кілька рядків: "Приїдь або дозволь мені приїхати і хоч здалеку подивитися на тебе. Я закінчую курси, і мені сказали, що пошлють у загранплавання. Степко, хто ж мене буде чекати на березі? Як я житиму?"

Степка не відповідала, хоч її інколи ставало шкода цього слабодухого чоловічка. І ось одного дня, коли Степка падала від втоми, вимучена нескінченними дублями, сонцем і жаром юпітерів, до неї підійшов Славко:

– Тебе жде чоловік.

– Який, де?

– Он стоїть біля електриків.

– Що за розмови?! – крикнув Лебідь. – По місцях. Починаємо!

– Я не можу, Борисе Авер'яновичу, – сказала режисерові Степка. – Я вийшла з образу.

– Робіть, що хочете! – Лебідь насунув на очі крилатого бриля й пішов у степ.

Дмитро стояв у запорошеному сірому костюмі, бо від Херсона добирався на попутних машинах, і спостерігав, що робилося на зйомочному майданчику. Степка підійшла до нього в гримі, в платтячку, схожому на те, яке носила в Сосонці. Вони сховались за автобус у тінь.

– Чого ти приїхав, Дмитре?

– Ти не відповіла на мій жодний лист.

– Чого ти приїхав? – повторила.

– Щоб побачити тебе й попрощатися. Я йду в рейс навколо Європи на "Дніпрі", будемо везти туристів...

– Щасливої дороги.

– Більше нічого не скажеш?

– Ні...

– Я люблю тебе. Я не можу забути про тебе ні на хвилину... Ти – камінна, жорстока, ти зробила з мене божевільного! – Дмитро вже зривався на крик.

– Заспокойся, Дмитре. Будеш кричати – піду... Ми ніколи не будемо разом... І я ще раз пробачаюсь перед тобою, що... так у нас вийшло...

– Що для мене твої слова? Хіба вони вгамують те, що робиться тут? – ударив себе

кулаком в груди. – Ти мені зіпсувала життя, і я блукаю по цьому світу нікому не потрібний і чужий.

– Найлегше, Дмитре, це звалити свої невдачі на когось... Ти завжди заздрих усім, хто досяг чогось більшого в житті, аніж ти, чи неправда? До певного часу можна було звинувачувати твоїх батьків, що вони тебе виховали таким, а тепер? Ти мріяв про море, й ось ти моряк. Забудь усе, що зв'язує тебе з минулим, і живи...

– Я вже запізнився жити. Скоро мені буде тридцять, а я... Нічого у мене нема: ні тебе, ні становища... дрібна бортова криса. У мої роки вже є капітани... Хіба це життя? – Він замовк, а потім схопив Степку за плечі. – Скажи, ти будеш моєю?

– Пустити... Ні... Іди звідси, Дмитре.

– Гаразд... Ти ще про мене почувеш... Я... я таке вчиню, Що ти... ви усі... пошкодуєте... Мені нема чого втрачати... Будь ти проклята! – Дмитрові руки, з розчепіреними пальцями, трусилися. Степка чекала, що він зараз кине до неї, але Дмитро стиснув їх у кулаки й замахав ними, немов погрожуючи всьому світові. – Будьте ви всі прокляті!

Степка побігла до хлопців і дівчат, що сиділи біля намету, а коли опам'яталася – Дмитра вже не було.

...І зараз, їдучи з друзями по місту, мимоволі вдивлялася У перехожих, боячись побачити Кутня.

На студії адміністратор сказав Степці, що для неї найняли гарну кімнату на Пушкінській вулиці.

– На роботу близько, море – поруч, хазяйка – золото, якби не був одружений, то жив би тільки на квартирі в тьоті Клави.

Олексій і Славко забрали Степчині речі й поїхали на Пушкінську.

– Боже мій, скільки вас можна чекати? – радісно зустріла Степку тьотя Клава, оглядаючи її з ніг до голови. – Ви таки то що нада! Я люблю красивих жінок, і, – скептично подивилась на хлопців, – мужчин. Називайте мене просто Клавою, не будемо ламати фасон, що ми, дівочки? Ось ваша кімната. Телефон. Я зранку на роботі, ви – теж. Ввечері будемо пити чай... Вам подобається? А де ви знайдете таку кімнату? Сідайте, хлопчики. Ми тут жили вдвох з сином, але він одружився й поїхав на Сахалін, наче йому було погано тут? Він сам геолог і шукає романтики. "Ну, ну, – сказала я йому, – їдь, як щось знайдеш, то напишеш".

– Нічого ще не знайшов? – запитав Олексій.

– Уже. Внучку для мене.

Клава метнулася на кухню, принесла каву й почастивала гостей. Досить було випити одну чашечку, щоб дізнатись усе про господиню цієї затишної кімнати. Клава любила, щоб її слухали.

– Чоловік у мене був моряк. Ви думаєте, що він помер чи пішов на дно у Біскайській затоці? Дзуськи. Він живе на Портовій з молодою жінкою... Я його завжди чекала на причалі, коли він повертався з рейсу, а він завів шури-мури з буфетницею Сонею. Потім якось вона приходить і каже мені: "Мадам, я вагітна". – "Поздоровляю, – сказала я. –

Що, це така сенсація? Буде парад?" - "Буде скандал, - сказала мені Соня. - Я вагітна від вашого чоловіка". Я їй сказала: "Ви хочете мене здивувати? Мій Петя може. Бажаю вам щастя". Соня пішла, а коли мій Петя повернувся, то думаєте, що він побачив мене на причалі? О! - показала Клава дулю. - Він приїхав додому, хотів мене поцілувати, але я йому сказала: "Петя, не треба комедій, тебе чекає Соня на шостому місяці. Будь здоров". Петя мій характер знав... забрав свої спінінги й пішов... Я сама виростила свого сина Митю, дала йому в руки диплом з університету й живу. Як живу, те знаю я, але запитайте всю Пушкінську, чи скаже хто про мене погане слово. Я працюю крановщицею в порту, але коли засідає міська Рада, то ви мене можете побачити в президії... За порт я маю орден і дві медалі. А під час демонстрацій я стою на центральній трибуні, а Петя із своєю Сонькою кричить мені "ура". На світі є справедливість. Степко, ти тут хазяюй, а я відчалью до кравчихи на восьму станцію. Я хочу вдарити по моді бархатом. Якщо хочеш, я тебе познайомлю з цією кравчихою, і оці хлопчики, що прийшли з тобою, не розберуть, де англійська королева, а де ти.

Клава поцілувала Степку й побігла, але за секунду повернулася:

- Я тобі хочу сказати за гроші. Вони мені не потрібні. Я попросила вашого адміністратора Стюпу, щоб він привів до мене якусь красиву дівчину, бо я не можу залишатися в цих каютах сама. І я рада, що ти будеш у мене. Стюпа має смак і ще матиме від мене сто грамів коньяку. Салют!

Степка чудово влаштувалася в Клави. Вони жили, мовби сестри, саме сестри, хоч Клава годилася Степці в матері. Клава, йдучи на роботу, будила Степку, і вони снідали разом. І хоч пізно поверталася Степка зі студії чи з університету - Клава чекала на неї з вечерею. Вони сиділи вдвох на канапі, розповідаючи одна одній про все, що сталося у них за день, що було взагалі в їхньому житті й що буде.

Степка геть усе розповіла Клаві про себе, про Платона й Наталку, про Дмитра й своє гірке заміжжя...

- Степко, це ще не трагедія. Кожна жінка мусить пережити велику любов, але не можна просто сидіти й любити. Треба діяти. За щастя, як кажуть мудрі люди, треба боротися, здаватися лише тоді, коли спалено всі мости, коли корма дає течу й судно йде на дно. Ти мусиш поїхати в Сосонку й поговорити з ним раз і назавжди. Треба, щоб усе було ясно.

- Ні, Клаво, я йому уже ніколи більше нічого не скажу.

- Але ж ти не можеш жити й увесь час мучитися? Тобі треба закохатися й забути того Платона. Я впевнена, що й Славко, й Альоша в тебе закохані по самі вуха? Ну?

- Я знаю.

- І що?

- Вони чудесні друзі, але...

- Це теж не трагедія. Ось вийде на екрани твій фільм, про тебе напишуть в газетах і заберуть до Москви. Боже, як я буду жити без тебе! - вигукнула Клава, наче Степка уже від'їжджала на вокзал. - Ти зустрінеш якогось гарного хлопця, покохаєш його... і будеш щаслива... Ви будете приїжджати з ним у Приморське і житимете у мене.

Степку почали запрошувати режисери інших студій. Вона читала сценарії, радилася з Борисом Авер'яновичем і відмовлялася.

- Я хочу, Степко, - казав Лебідь, - щоб ти знімалась у хорошого режисера, щоб кожний фільм був для тебе школою.

На Приморській студії Степка зіграла кілька епізодичних ролей, та вони не принесли їй ніякого задоволення. "Чарівниця" вийшла на екрани, у газетах з'явилися хороші рецензії, критики пророкували Степці Чугай велике майбутнє. І вона покійно чекала його. Степка отримала чималу суму грошей, купила дещо для себе й послала чотириста карбованців батькові: "Купи собі, тату, нове пальто й костюм, а якщо маєш, то перекрий бляхою нашу хату", - написала в листі.

Полікарп подякував за гроші, але поклав їх на Степчине ім'я в ощадну касу.

...Чугай довго роздумував, чи писати Степці про відвідини Марти, чи ліпше й не нагадувати про неї. Але це не було таємницею для Сосонки, тож і Степці напише хтось. І Чугай у довгому листі описав свою зустріч з Мартою.

Степка ходила сама не своя. У неї є мати! Немов з туману впливав перед Степкою її образ. Саме образ, а не обличчя - вона його не пам'ятала. З батькового листа Степка не могла зрозуміти причин, які штовхнули матір на такий крок, одначе зараз і не хотіла дошукуватися їх: не було злості, образи, а лише нестримне бажання побачити її й свою сестру Фросинку. Яка вона? Чомусь згадала висушену постать Фросини Коляди й посміхнулася: на кого ж схожа та Фросинка? Батько не повідомив адреси матері, й Степка вирішила поїхати в Сосонку, розпитати про все батька й з'явитися до матері.

Перший порадник, звичайно, Клава. Вона вислухала Степку, прочитала листа.

- Я виросла в Приморському, Степко, і мене важко чим-небудь здивувати, але цим листом я вражена. Ти, Степко, як і я, - благородна. Ти мусиш поїхати просто для того, щоб твоя мати ще раз переконалася, яка вона дурепа... і що вона втратила. Іншої мети у тебе не повинно бути. Ти можеш залишити чоловіка, трьох чоловіків і двох коханців, але кинути дочку, або взагалі дитину - так ти уже, пробачаюсь, не жінчина, а акула.

- Мені завжди хотілося, щоб у мене була мама, - сказала Степка.

Але Степка не поїхала. Ті викликали на одну з центральних студій країни. Прочитавши прізвище режисера під телеграмою, Лебідь з легким серцем відпустив Степку.

- Це майстер, і для тебе корисно буде знятися у його фільмі.

Степка приїхала на студію, зустрілася з режисером, про якого багато чула, прочитала сценарій і погодилася грати. Роль була не велика, але дуже емоційна й складна. Режисер залишився задоволений пробами. І вже за декілька днів Степка почала зніматися у фільмі.

Режисера у групі називали шефом. Йому було вже за п'ятдесят, але він молодився, ходив в елегантних костюмах, в сорочках з модними комірцями, на знімальному майданчику, наслідуючи молодих піжонистих помрежів, операторів і художників, з'являвся в джинсах і різнобарвних светрах. Шеф завжди ходив в оточенні молодих дівиць, які мріяли прослизнути в кінематограф, маючи лише тоненькі талії, стрункі

ноги й бажання стати кінозірками. Шеф був трохи дивак, але людина широкої вдачі, дотепний, і йому багато чого прощали, зокрема те, що він безперервно закохувався, одружувався, розлучався й знову закохувався.

- Зрозумійте, колеги, - викрешував вогник з американської запальнички, - якщо митець перестане закохуватися, то йому нічого буде сказати людям. Любов - це все одно, що газ для цієї запальнички. Щезне - вогню не буде.

І ще любив шеф футбол. Він знав усіх більш-менш відомих гравців країни на ім'я. Він не пропускав жодного матчу не лише основних складів команд, а й дублерів. У перерві він просиджував у роздягальні футболістів, коментатори брали в нього інтерв'ю. Шеф давав поради тренерам, воротарю, захисникам і нападаючим. Ця пристрасть відбивалася й у творчості шефа: де лиш можна було вставити в сценарії епізоди матчу - вони негайно знімалися, якщо ж уже неможливо було вмонтувати кадри змагань, то шеф умудрявся бодай у музику вплести звуки футбольного маршу.

Шефові Степка сподобалася. Досвідчене око підстаркуватого ловеласа відзначило бездоганні форми й невимовну красу розкоших очей. І він уже почав шкодувати, що не знімає її в головній ролі, але актриса на центральний образ уже була затверджена.

- Стьопо, ти гарний хлопець. - Шеф любив звертатися до жінок, як до хлопців, що вважав за особливий шик. - Тобі нічого робити на тій Приморській студії, переїжджай до мене.

- Як до вас?

- Не до мене особисто, - розсміявся шеф, - хоч я був би безмежно щасливий, якби ти прикрасив моє життя, а до нас на студію.

- Ні, я сказала Борису Авер'яновичу, що повернуся, як тільки закінчу зніматися.

- Але це буде не скоро, - сказав шеф.

- Чому? Ви мені сказали, що за місяць я буду вільна.

- Стьопо, ти будеш тут стільки, скільки захочу я.

- Що ж, я просто сидітиму?

- Просто сидітимеш... Можливо, я допишу для тебе кілька сцен у фіналі... Не хвилюйся, зарплату одержуватимеш справно.

- Навіщо спеціально дописувати для мене роль?

- Стьопо, ти мені потрібен для натхнення. Коли я тебе не бачу на майданчику, я не можу працювати. Второпав? - шеф цмокнув оторопілу Степку в щок і вийшов.

Правду кажучи, Степка вже звикла до цих безневинних поцілунків, бо на студіях і в театрах стало звичним цілуватися при зустрічах: цілувалися актори, режисери, художники, гримери, а потім ця пошесть перейшла й на електриків, освітлювачів, пожежників, редакторів, лише вахтери при зустрічах ще козирили один одному. Ну, звичайно, й поцілунки були різні. На Приморській студії не лише Степка, а всі працівники, наприклад, двадцятьою дорогою обминали одного помрежа, який ще здалеку, побачивши знайому чи знайомого, розставляв руки, вгинав голову і йшов назустріч. Як тільки жертва була в межах досяжності, помреж обома руками хапав її за голову й смачно цілував у губи. Вирватися нікому не вдавалося. Розказували, що після

зустрічі з ним на одному вечорі директор студії три дні ходив з вивернутою шиєю. Отож і в цьому поцілунку шефа Степка не вбачала чогось особливого.

Але якось, прийшовши в готель, вона була здивована, що її переселили в окремий номер.

- Чим це викликана така увага? - здивувалася Степка.

- За вас просив один чоловік.

Пізно ввечері до номера офіціант вкотив возика, заставленого пляшками й закусками.

- Ви, напевне, помилились, я нічого не замовляла, - розгубилася Степка.

Офіціант подивився на замовлення:

- Ні, просили вечерю принести сюди, - і заходився накривати стіл.

А згодом прийшов і шеф.

- Стьопо, ти що оце придумав? Молодець, я справді голодний, як сто вовків. Дозволь? - І, не чекаючи відповіді, шеф скинув піджак і пішов мити руки. Повернувся й запросив Степку. - Сідай.

Степка сіла. Шеф присунув її разом із стільцем до себе й налив у чарки коньяку.

- За твоє здоров'я, Стьопо!

- Спасибі вам...

- Ні, ні, ти випий. Дозволю.

Степка випила. Шеф апетитно жував, підкладав закуску Степці і взагалі почував себе господарем.

- Тепер я хочу випити за... твої очі, - подав чарку Степці. - Я таких ще не зустрічав у житті.

- У мене звичайні очі, - почервоніла Степка.

- Стьопо, ти не знаєш, що ти зі мною зробив? - Шеф легенько обняв Степку.

- Не руште! - вивільнилася Степка.

- "Не руште!" - розсміявся шеф. - Яке запашне слово! Скільки в ньому цнотливості, незайманості! Це слово може звучати так лише в твоїх устах.

- Ви перебільшуєте.

- Стьопо, давай без "ви". Вип'ємо на брудершафт. - Він просунув під її лікоть руку з чаркою.

- Де ви бачили?! - відсахнулася Степка. - Я з вами? Ви, напевне, ровесник мого батька...

- Стьопо, справа не в роках... Я... люблю тебе! Люблю! - Шеф артистично кинув чарку на підлогу й поцілував Степку.

Вона вирвалася й відбігла до вікна:

- Як ви можете? Не підходьте до мене!

- Стьопо, милий, без крику, - лагідно усміхнувся шеф. - Я тебе не ображу... Вислухай мене!

- Я не буду вас слухати...

І раптом шеф, підсмикнувши на колінах штани, гепнувся на підлогу.

- Я перед тобою на колінах, Степко! Я нічого не вимагаю від тебе. Тільки будь моїм другом, моєю відрадою... Я такий самотній... Будь моїм другом, - шеф намагався обняти Степку за талію.

- Для того, щоб бути друзями, - Степка перейшла в протилежний кінець кімнати, - не треба ставати на коліна й хапати мене... Встаньте, бо ще хтось зайде...

Шеф це зрозумів по-своєму, швидко схопився й замкнув двері на ключ:

- Тепер нам ніхто не заважатиме, мій дорогий, мій коханий...

Він ішов до Степки пружинистою ходою, на кінчику носа блищала краплина поту. І Степці раптом стало смішно. Вона голосно розсміялася. Шеф і це зрозумів по-своєму. Ще крок, і він схопив її в обійми, торкнувся спітнілою долонею її грудей і... раптом відлетів до стіни. Знищений, розгублений, стояв і ненависними очима стежив за Степкою: зараз вона почне кричати, оця недотика. Скандал!

Але Степка відімкнула двері, взяла зі столу недопиту пляшку коньяку, поклала її в кишеню шефового піджака й подала йому:

- На все краще, шеф.

Шеф легше переніс би поразку улюбленої футбольної команди на світових змаганнях, аніж оце: "На все краще, шеф".

Другого дня він привітався зі Степкою, наче нічого й не сталося, навіть намагався жартувати. А за тиждень підійшов до Степки директор картини.

- Шеф просив передати, що студія проти того, щоб дописувати для вас ще кілька сцен у фіналі, а тому... ми дуже вдячні, що ви зіграли у нашому фільмі. До нових зустрічей. У бухгалтерії одержите розрахунок.

Степка без жалю залишала студію.

Перед тим, як мала виходити з номера, подзвонив телефон. Говорив шеф.

- Я дуже шкодую, що так вийшло... Коли ти, Стьопо, порозумнішаєш, - напиши мені... Ти багато втрачаєш, дівчинко, я незабаром почну знімати картину. Хочеш головну роль?

- Якщо я навіть втрачу все, ви не одержите від мене жодного рядка.

Трубка сопіла.

Увійшла чергова по поверху:

- Вам телеграма.

"СТЕПКО ФРОСЯ БУДЕ В НАС ПРИЇЗДЖАЙ ЦІЛУЮ КЛАВА"

* * *

Володимир Касіянович після повернення Марти не міг не відчувати зміни, яка сталася у взаєминах між ними. Марта була тиха й сумна. Він ні про що не питав, чекав. Та Марта мовчала, тільки Фросинці повідала про зустріч з Полікарпом, про ту вечерю в його хаті. Дочка зрозуміла, що той невідомий їй чоловік, який спалив батькову хату й відсидів десять років за свою любов, матері не байдужий.

- А де наша Степка? - запитала Фросинка.

- Він не сказав.

- Я її знайду! Напишу на всі кіностудії і знайду... або поїду до Чугая, і він мені

скаже. Він мені скаже, – впевнено повторила Фросинка.

– Може, й скаже...

– Я поїду, мамо! – вирішила Фросинка. – Я хочу побачити свою сестру! Візьму відпустку й поїду!

Увійшов батько, мовчки поклав на стіл три квитки.

– Наш батько потягнувся до культури, мамо, уже сам купує квитки в кіно!

– Це на "Чарівницю"... Там Степка грає, – сказав Володимир Касіянович. – Уже давно йде фільм у місті, а ви й не знаєте.

– А ти ж як дізнався?

– Афіша на всю стіну... Дивлюсь: Фросинка намальована, ну я підійшов, прочитав: Степка Чугай. Наша...

Фросинка подивилася "Чарівницю" разів десять і ще б ходила, та вже демонструвалися інші фільми. Вона знала вже напам'ять діалоги, а головне – познайомилася зі своєю сестрою. Фросинці здавалося, що Степка з екрана дивилася тільки на неї, говорила тільки до неї...

Фросинка роздобула кілька афіш, почепила на стінах своєї кімнати, дивилася на сестру й на себе в дзеркало. Які вони схожі! Невже й я така красива? Ні, Степка вродливіша.

Бажання зустрітися з сестрою було таке велике, що ніякі умовляння Охріма зачекати і його та поїхати вдвох не зупинили Фросинки. Швидко зібралася в дорогу. Мати була рада, а батько не суперечив.

І коли Марта і Володимир Касіянович залишилися вдвох, Мартиненко сказав, наче до цього часу його стримувала присутність Фросинки:

– Тепер ми самі... Колись піде від нас Фросинка, і ми залишимося вдвох... Розумієш? Ти і я... Як ми будемо жити, Марто?

– Не знаю.

– Спасибі, що сказала правду... Я все бачу по тобі... Ти повернулася від нього... інша...

– Так, Ладьку, – назвала чоловіка цим, ще сосонським ім'ям.

– Я не осуджую тебе, Марто!.. Я тебе забрав од нього... вкрав... На краденому коні далеко не заїдеш... Ти любиш його?

– Люблю...

– Ти підеш від мене?

– Ні... Він... не простив...

Ладько пригорнув до себе Марту, перебирав пальцями все ще розкішну косу.

– Не переживай, Марто... доживемо якось з тобою віку... Я тобі вдячний, що ти... сказала мені правду... Тепер я тобі скажу: мою бригаду посилають... у Сосонку.

– Що? Навіщо? У відрядження? – у великих очах Марти застиг подив.

– Ні. Назовсім... Там починається будівництво величезного спецоб'єкта... Уранова руда... Мене викликали сьогодні в трест. Посилають двадцять найкращих бригад... Треба...

- Ти дав згоду? - вже не дихала: чекала, що відповідь.
- Я хотів порадитися з тобою, Марто... Як ти скажеш...
- А ти?
- Я хочу поїхати... прийти в Сосонку не втікачем, а... Я в боргу перед нею й перед тими людьми... й перед Чугаєм...

- Поїдемо, Ладьку!

* * *

- Мостовий тут живе?
- А мій татко хворий! - сказало мале світлооке хлопча, спідлоба дивлячись на незнайому тьотю.

- А мама вдома?

- Мама читає татові газети. Ходімо, - запропонувало хлопча й узяло Фросинку за руку.

- А як тебе звати?

- Андрій. У мене дід був Андрій. І я Андрій.

Фросинка тихенько прочинила двері.

- Фросинка! - здивувалася Галина й кинулася обнімати подругу. - Пізнаєш, Сашко?

- Пізнаю. Яким вітром, Фросинко?

- Я й не знаю... Приїхала.

- Ми зараз прийдемо, Сашо. Хай умиється з дороги Фросинка.

- Я теж встану.

- Гаразд, тільки ненадовго, - подивилася Галя на годинник.

Олександр Іванович поголився й вийшов на кухню.

- Олександр Івановичу, ви просто прикидаєтесь хворим! - вигукнула Фросинка. - У вас вигляд спортсмена... І я можу у вас закохатися.

- Не заперечую, Фросинко. Так що ви тут надумали, дівчатка?

- Фросинка хоче поїхати до Чугая, взяти адресу Степки й зустрітися з нею.

- Це дуже просто, Фросинко. Завтра вранці тебе Микита відвезе у Сосонку, а щодо адреси... Можна подзвонити одній людині, і вона скаже, - натякнув Олександр Іванович.

- Та людина від неї листів не отримує, Сашо, і ти це знаєш.

- А може, ви приховуєте од мене?

- А хто ця людина? - запитала Фросинка.

- Сашко просто вигадує, - Галина з докором поглянула на Сашка. - Давайте вечеряти!

Вранці Микита привіз Фросинку в Сосонку, під самісіньку хату Полікарпа Чугая. Він стояв на подвір'ї, неначе чекав її.

- Я, Фросинко, - сказав Микита, - біля контори стоятиму, пакета відвезу Гайворону.

За ті кілька кроків, що їх ступила дівчина до Чугая, він утамував хвилювання, бо Фросинка була дуже схожа на його Степку, тільки трошки менша.

- Добрий день. Я - Фросинка Мартиненко, - подала руку Чугаєві, - а моя мама -

Марта.

- А я - Полікарп Чугай. Чула?

- Чула...

- Прошу, Фросинко, до хати, - відчинив двері Полікарп. По тому, що Чугай не виявив ніякого хвилювання при зустрічі, й по тому, що стіл був накритий для снідання,

- Фросинка зрозуміла: його попередили про її приїзд. Невже Галина? Навіщо?

- Ви наче знали, що я приїду...

- Я одержав учора телеграму від... Марти... від твоєї мами, - уточнив Чугай. - Будемо, Фросинко, снідати.

- Дякую, я вже...

- Ні, у нас так не заведено... Як же ви там живете? - підсунув миску з холодцем до Фросинки.

- Відтоді, як мама... була у вас... новин не сталося... Ми бачили фільм, у якому грає Степка. А ви дивилися, Полікарпе...

- Васильович я...

- Я знаю... Ви бачили фільм?

- Бачив.

- Правда, чудово?

- Мені радісно, а людям... не знаю.

- А ви читали, що про нашу Степку пишуть у газетах?

- Приносив Олег Динька й газети, й журнали...

- А ви мені скажете, де Степка? Я приїхала до вас, щоб ви сказали...

- Скажу... У місті Приморському... Вулиця Пушкінська, один, квартира один. Поїдеш? - з ніжністю дивився Чугай на Фросинку й думав про свою Степку.

- Поїду.

- Добре, Фросинко. Я їй гостинця передам... Яблук наших, сосонських, горіхів... Покажу тобі, як я живу, Степці розкажеш. Ходімо в садок.

- Кого ти чекаєш, Микито? - вийшов з контори Гайворон. - Уже три години стоїш, ніби прив'язаний,

- Не скажу. Секрет.

- А може, скажеш?

- Галина не веліла.

- Галина? Дивно. Якогось уповноваженого на будівництво до Турчина?

- Ні.

- Анатолій Земцов приїхав?

- То він би до вас зайшов. Не відгадаєте й не силкуйтесь... Але, щоб вас ще більше розпалити, скажу: привіз дівчину... Побачите, Платоне, впадете на дорогу - бездиханні.

- Не впаду...

- Не зарікайтесь. Я очі свої перекосив, поки довів. - Микита показав, як саме він перекосив очі.

- Ну й чекай, - сказав Платон, повернувся, щоб іти в контору, й раптом побачив...

Степку. Вона йшла з Полікарпом Чугаєм. Він тримав у руці великого кошика, а Степка букет пізніх айстр. Тільки щось Степка стала ніби нижча, напевне, взула туфлі без каблуків.

Платон пішов назустріч Степці.

- Добрий день, - привітався. - З приїздом... Степко...

- Я не Степка! - сказала дівчина. - Я - Фросинка...

Микита аж заходився від сміху біля машини.

- А... а... звідки ти? - не міг отямитись Платон.

- Не скажу!

- Звідки ти? - не міг одірвати очей од Фросинки. - Хто ти?

Платон згадав, як давно-давно, коли відвозив його Сава Чемерис на станцію від матері, він зустрів біля вітряка у полі Степку й теж питав:

- Хто ти?

Полікарп Чугай легенько підштовхнув Фросинку до Платона:

- Pozнайомся, Фросинко, це наш голова колгоспу Платон Андрійович Гайворон.

- Такий молодий і вже голова?! - щиро здивувалася Фросинка.

- Ой, не молодий уже, Фросинко, - Платон потис руку дівчині.

- Це, Платоне, дочка... моєї... колишньої... Марти, - розвіяв загадку Чугай. - Виходить, Степчина сестра.

- Не уявляю, як можуть бути такі схожі люди, Полікарпе Васильовичу.

- Природа, як той казав. Ну, щасливо тобі, Фросинко, привіт од мене Степці. - Чугай, повагавшись, поцілував Фросинку й поклав кошика в машину.

- Бувайте здорові, товаришу голова колгоспу, - простягнула маленьку руку Фросинка.

- Прощатися будемо пізніше, - відказав Платон. - Мені... дуже треба... поїхати до сестри.

- Галина казала, що, можливо, ви приїдете.

- Вона вгадала. Поїхали, Микито?

- А що у вас тут будеється? - поцікавилася Фросинка, побачивши цілу валку екскаваторів, що повзли по новій дорозі понад Русавкою. - А он вітряк... Я ще ніколи не бачила живого... справжнього вітряка. Можна подивитися?

- Звичайно. Ми підемо пішки, Микито.

Вийшли на крутий берег Русавки.

- Ото, Фросинко, наші Видубецькі гори... старі, старі...

- Красиві... А навіщо на них поставили крани?

- Крани, то вже за ними... Там буде місто... Нове місто... А там, де гори й оті поля, буде великий рудник...

- Я люблю шахти... У нас в Луганську їх багато... А що будуть добувати? Вугілля?

- Ні. Це буде... секретний рудник. Не для нас з тобою, а взагалі... урановий.

- Я розумію... А цей вітряк старий?

- Йому вже років сто п'ятдесят.

- І він стоїть?

- Як бачиш...

- І могила біля нього... й напис, - посмутніла відразу Фросинка. - А крила зробили нові? Вони крутяться?

- Крутяться.

- Покрутіть.

- А ти сама. Ставай на отой горбочок, бо так не дістанеш, і покрути.

Фросинка стала на горбочок, витягнула руки, наче й сама зараз мала злетіти в небо, й потягнула за крило. Вітряк заскрипів, махнув крилами.

- Ой! - крикнула Фросинка. - Я щось побачила! Підсадіть мене, бо я не можу прочитати! Підсадіть!

Платон, не розуміючи, що там хотіла прочитати Фросинка, взяв її попід руки й легко підняв над собою.

- Прочитала! Прочитала! - радісно закричала Фросинка.

- Що ти там прочитала? - не опускаючи дівчину, запитав Платон.

- Степка плюс Платон - любов! - голосно сказала Фросинка. - Тепер я знаю, про кого вчора казав Олександр Іванович. Тепер я все знаю! - уже на землі повторила вона, не відводячи очей від Платона. - Хто це написав?

- Не знаю, - тихо промовив.

- А то правда, що написано? Скажіть, правда? Я нікому не розповім... Мені вчора Галина про вас усе розказувала... про Наталку й про... Ні, про Степку вона нічого не казала... То правда?

- Колись була правда, Фросинко...

- А зараз?

- Не знаю... Не знаю! - сказав різко. - Поїхали, Фросинко.

Цього ж вечора вони з Галиною проводжали Фросинку до Приморського. Платон постукав у віконце каси.

- Ох-хо-хо, - позіхнув знайомий касир.

- Є квитки до Приморського?

- Скажем, скажем, усьо скажем, - віконце зачинилось.

Платон постукав удруге.

- Скажем, скажем, усьо скажем, - дивився поверх окулярів касир. - Є. Скільки тобі?

- Один.

- Брав би вже два за одним махом, а то мені тільки морока компостера перебирати.

Уже сказані, здається, всі слова на прощання. Пиріжки в отій сумочці. Степку поцілуй - це Галина. Привіт од мене передай Степці - це Платон.

Ходили по перону в чеканні поїзда.

Біля газетного кіоска - кілька молодичь з яблуками, грушами, смаженими курчатами.

- Я, Хвеню, по поїздах ціни тримаю, - чує Платон. - Якщо ленінградський, то я вдвічі дорожче правлю, бо народ їде все севєрний, до фрукти жадібний... А як там

київський чи зі Львова, то хоч не виходь на перон... О, дивись... Платон Гайворон, сосонський голова, знову ту, що торік, проводить... колишню невістку Кутневу. Подивися, що з неї зробилося, наче підрізав хто, аж поменшала... Це з горя в землю її втягує... Хай уже їде з богом... у кіні знімається... То я тобі ото й кажу: просила начальника станції: свисни, кажу, трохи пізніше, як лєнінградський прийде... Не хоче. Кажє, мені до пенсії треба дотягнути, щоб тебе потягнуло та й відпустило...

Прийшов поїзд. Знову третій вагон, в якому їхала Степка...

Фросинка обнялася з Галиною, якось по-хлоп'ячому потиснула руку Платонові, а потім махнула рукою й поцілувала.

Поїзд рушив.

- Платоне! - крикнула Фросинка. - То правда, що на крилах?

- Правда, - сказав Платон, але Фросинка вже не чула.

- Яка там правда на крилах? - запитала Галинка.

- Всяка правда, якщо вона справді правда, - на крилах, сестро, - загадково усміхнувся Платон.

* * *

Степка не могла від хвилювання встояти на місці, вона ходила по перону, весь час поглядала на годинник і перечитувала телеграму. За нею ходили й теж переживали Славко, Ігор, Олексій і, звичайно, Клава.

- Як же я її впізнаю? - турбувалася Степка. - Ми неодмінно розминемося, і вона блукатиме цілий день по місту.

- Ша, що за нерви? Степко, я її впізнаю сама. Я тільки подивлюсь і скажу: вона.

Нарешті показався поїзд, і вони всі побігли за третім вагоном, гублячи на ходу квіти.

- Ось вона! Беріть її, хлопці! - скомандувала Клава, побачивши на східцях вагона другу Степку.

Хлопці отетеріли й не могли кроку ступити, а Степці здалося, що це сон.

- Нате вам її, - Клава підхопила Фросинку й, наче ляльку, поставила перед Степкою.

- Ура! - по команді Славка крикнули хлопці й засипали Фросинку квітами.

Степка й Фросинка, збентежені зустріччю, стояли одна проти одної й не знали, що їм робити. А потім враз, одночасно ступили крок і обнялися. Так і стояли обнявшись і плакали довго-довго...

- Дівочки, ви що, на траурі?! - роз'єднала їх Клава. - Ви - найщасливіші люди на всьому узбережжі Чорного моря! Ні, хлопці, це неможливо! Їм не можна вдвох разом ходити по місту. Одна красуня Степка для Приморського - це добре... Але Степка й Фросинка - навіть для нашого найкращого міста - дуже багато.

- Я знаю, що тепер буду робити! - вигукнув Олексій. - Я зніматиму фільми про двох дівчат-близнюків.

- Ша! - повернула Олексія на землю Клава. - Народ не цікавиться твоїми творчими планами.

- Фросинко, - шептала Степка, - яка я щаслива...
- І я, Степко... Степко...
- Яка ти в мене... Фросинко... Ти, наче... росинка... Я тебе зватиму Росинкою.

Хлопці, знайомтесь, це моя сестра - Росинка!

- Теж добре, - сказала Клава, цілуючи обох сестер.
- Машина подана! - сказав Олексій.

Степка й Росинка сиділи в машині обнявшись, наче боялися, що їх розлучать.

- Я була в твого батька... Яблук тобі привезла... І ще привітів багато.
- Од кого, Росинко?
- Од Галі, Олександра Івановича й... від шофера Микити.
- Більше ти нікого не зустрічала?
- І від нього... Він мене проводжав, - сказала Росинка.
- Проводжав?
- І ми були з ним біля вітряка... І я, Степко, бачила, вашу любов...
- Чию?
- Твою й Платонову...
- Де ж ти бачила її, Росинко?
- На крилах...

14

Після тієї прикрої зустрічі в готелі Бунчук не бачився з Валиновим. Якось, правда, подзвонив йому, все ще сподіваючись, що той скаже, щоб приїжджав приймати завод, але Іван Іванович і словом більше не обмовився про Бунчукове директорство.

"Нема правди на світі! - виливав свій біль у щоденнику Петро Йосипович. - Валинов не виконав своєї обіцянки в питанні мого трудовлаштування директором заводу. Згідно із зведеннями, опублікованими в газеті, Косопільський завод увійшов у графік. Окозамилування! Гавриленко, мабуть, добре підмогоричив В. А де ж принциповість? Цього питання так залишити не можна. Взагалі т. Валинов - безвідповідальна особа. Провалив збори в Сосонці. Це я розцінюю як політичний ляпсус і змушений буду сигналізувати в обком. Мостовий самоусунувся від керівництва районом з допомогою так званого інфаркту. Знаємо ці штучки.

Дістав білої фарби для покриття дверей, вікон і т.д. Людмила в питаннях зближення стоїть на одному місці. Виграв учора в т. Кутня дев'ять партій у шашки".

Василь Васильович Кутень теж втратив спокій і сон. Кожного ранку чекав, що його викличуть у райвиконком і запропонують піти з посади директора маслозаводу. А на що міг сподіватися він, коли заступник голови облвиконкому назвав його падлюкою й вигнав з номера? Кутень змарнів за ці дні, сидів, не виходячи зі свого кабінетика, і кожний телефонний дзвінок кидав його в страх. Так далі жити було нестерпно. Навіщо він послухав Бунчука й прийшов до Валинова із своїм записничком? А якщо Валинов розповість про все Мостовому? Тоді тікай з району.

Про ці свої сумні роздуми не казав Кутень ні дружині, ні Бунчуку, отак мучився,

поки не визріла в голові ідея: треба піти до Мостового й розповісти йому...

Точно в обідню перерву, щоб не думали, що Кутень б'є байдики, Василь Васильович зайшов на подвір'я Мостового. Постукав. Двері відчинив йому Олександр Іванович у спортивному синьому костюмі.

- Заходьте, Василю Васильовичу.

- Пробачте, - тупцював Кутень біля порога, - оце йшов та й думаю: зайду провідаю... Як ваше здоров'ячко, Олександр Івановичу?

- Добре. Бачите, вже на ногах. Сідайте. Що у вас новенького?

- Даємо, як той казав, молочну продукцію народу... План перевиконуємо, якщо хочете, Олександр Івановичу, можу зведення показати. - Кутень дістав з кишені пачку паперів.

- Спасибі, мені приносять...

- Новин особливих нема, Олександр Івановичу... Про Сосонку люди говорять, а так все тихо...

- У Сосонці, Василю Васильовичу, нічого страшного не сталося, - сказав Мостовий.

- Це як хто на те дивиться, Олександр Івановичу, - зітхнув Кутень.

- Ну, а ви як розцінюєте збори?

- Ех, Олександр Івановичу, болить за вас у мене душа, - ухилився од відповіді Кутень.

- Чого ж це вона у вас розболілася? - посміхнувся Мостовий.

- Скажу вам по секрету... як комуніст... Не подобається мені позиція товариша Валинова, - нагнувся до Мостового й шептав. - Збирає на вас компре... компрометуючі матеріали...

- Та що ви кажете, Василю Васильовичу, - відмахнувся Мостовий.

- Хоче, з усього видно, підшити вам справу, а сам сухим вийти з води...

- Яку справу?

- Сосонську... Ніби ви з Гайвороном людей підбиваєте проти "Факела", - Кутень покосився на двері. - Мене викликав до себе... Випитував, хто ви, звідки, чи були родичі на окупованій території...

- Не може бути? - Мостовий сприйняв це як нерозумний жарт.

- Які пісні любите, питаю, коли одружилися, - нанизував Кутень.

- Даруйте, Василю Васильовичу, але все, що ви оце розповіли, мене абсолютно не цікавить.

- Я йому сказав, - вів далі, наче й не чув слів Мостового Кутень, - я йому сказав... ви... ви - безчесна людина, товаришу Валинов, і я змушений піти від вас. І вийшов, Олександр Івановичу... Тепер він знайде причини й звільнить мене з роботи, - підійшов нарешті Кутень до мети своїх відвідин. - Хай звільняє, але я інакше відповісти йому не міг. Що хочете робіть зі мною тепер, Олександр Івановичу.

- Я ціную вашу принциповість, Василю Васильовичу, але ви могли мені про це й не розповідати, - сказав Мостовий.

- Я вважав, що... Душа болить за вас, Олександр Івановичу... Це ж не хто-небудь, а

Валинов...

- Хай душа ваша заспокоїться, а плітки, хоч від кого б вони виходили, завжди залишаються плітками, - Мостовий підійшов до канапи, на якій спав хлопчик, і поправив ковдру.

"Треба ж було купити хоч сто грамів цукерок дитині, - подумав Кутень, виходячи з кімнати. - Отак, товаришу Валинов. Ми теж знаємо ходи... Захочете мене звільнити - прийдете в райком, а там уже знають, чого це вам Кутень поперек горла став... А крім того, ми ще й грамотні... Не знаю, що ви про Мостового напишете, а про вашу розмову зі мною матеріальчик направимо... хай в обкомі прочитають. Кутня, товаришу Валинов, не так легко з'їсти... Зубки поламаєте".

По дорозі Василь Васильович завітав до Бунчука.

- Чим це ви заклопотані? - запитав Петро Йосипович.

- Та не знаю, чи й розказувати вам... - Кутень налив з графина води й довго пив.

- Якась прикрість? Кажіть, Васильовичу! - згоряв од нетерпіння Бунчук.

- Подзвонив оце мені Мостовий... попросив, щоб я зайшов...

- Хіба він уже на роботі?

- Щоб до нього додому зайшов. - Кутень поступово починав вірити, що розповідає чисту правду.

- Ну, ну?

- Пішов я... І що ви думаєте, Петре Йосиповичу? Він уже все знає про... вашу розмову з Валиновим.

- Невже? Звідки? Про мою розмову? - перепитав Бунчук-- Мабуть, двері були відчинені й хтось чув, бо там же поруч контора комунгоспу... Що ж він вас питав?

- Питав, значить, - тягнув Кутень, - про що ви говорили, які матеріали давали Валинову на Мостового...

- Але це ж ви давали матеріали, Василю Васильовичу! - заперечив Бунчук. - Почекайте, почекайте... А може, Валинов сам розказав Мостовому про нас?

- Може бути, - погодився Кутень.

- Тепер я розумію, чого мене директором заводу не призначили... Наговорив про мене Мостовому і його дружка, Гавриленка, взяв під захист... Що ж ви сказали, Василю Васильовичу?

- Я сказав Мостовому, що нас з вами викликав Валинов і вимагав компре... от кляте слово... компрометуючі матеріали на нього, а ми відмовилися давати їх і вийшли з номера.

- Правильно! Ми відмовилися з вами! - вигукнув радісно Бунчук. - Хай спробує довести, що це не так. Нас двоє, а він один. Не вийде!

- Не вийде! - підтвердив Кутень. - Ми його виведемо на чисту воду, Петре Йосиповичу. Пообіцяв же вам, що приймете завод, а що вийшло? Тепер мене захоче вигнати...

- Хай про себе подумає!

- Треба написати про це в обком, - обережно підказав Кутень.

- Треба написати. Сідайте і пишіть, Василю Васильовичу! - Бунчук поклав перед Кутнем ручку й папір.

- Що, зараз?

- Негайно! Ми йому покажемо!

- У мене почерк поганий, - Кутневі дуже не хотілося самому писати. - Може, ви...

- Не бійтеся, Василю Васильовичу, ми підписуватися не будемо, щоб... нас не звинуватили в необ'єктивності, - заспокоїв Кутня Бунчук.

- Правильно, - погодився Кутень, - а то можуть подумати, що ми в чомусь зацікавлені, а для нас головне - правда.

- Правда, й тільки правда! - урочисто проголосив Бунчук. - Пишіть: "Першому секретарю обкому партії товаришу П. А. Шаблію". Написали? "Ми, група комуністів з Косопільського району..."

* * *

Електрична бритва гула джмелем, стинаючи густу щетину на запалих щоках. Мостовий дивився на себе в дзеркало, як на якусь сторонню людину, тільки очі були знайомі. На скронях ще більше додалося сивини. Постарів за цей місяць. До чого ж гидко старіти в ліжку. Сьогодні нарешті Олександр Іванович виходив на роботу. Біля хати стояла машина, і Микита вже кілька разів заглядав у кімнату.

- Ще полежав би, Сашо, - просила Галина. - Або на курорт поїхав, лікар же сказав...

- Галю, я вже одлежався, і на жодний курорт мене ніхто не заманить. Поїдемо з тобою взимку. На лижах будемо кататися...

- Ти лише обіцяєш.

- Галинко, не можу я зараз поїхати, - доводив Мостовий, - в районі ще багато справ, а найголовніше - "Факел". Передамо землі Турчину й поїдемо...

- Коли ж це буде, Сашо?

- Скоро, Галю...

- Куди поїдемо? - запитав Микита Мостового.

- На Городище, Петрівку, а потім заїдемо в Сосонку. Але спочатку в райком.

Прокіп Минович привітався з Мостовим, відчинив двері кабінету:

- Заходьте, Олександр Івановичу.

Мостовий постояв на порозі свого кабінету, але не зайшов.

- Я в колгоспи поїду, Прокопе Миновичу, а коли повернеться Земцов, скажіть, щоб на вечір запросив Турчина й Долідзе з "Факела".

Ранок видався холодний, але чистий, ясний. Любив Мостовий ці прозорі осінні дні, коли над городами звивалися дими - палили картоплиння хлопчаки, - і опустілі поля навівали легкий сум.

Побувавши на бурякових плантаціях кількох колгоспів, Мостовий сказав Микиті:

- А тепер на Сосонку. Там і пообідаємо в Платона, якщо дадуть.

- Через Видуб поїдемо чи по трасі?

- Давай через Видуб.

Зі сходу Видубецькі гори оточили себе лісами. Могутні дуби, сосни й ніжні берези

зупинилися перед Видубом, не зважаючи наблизитися до нього. Шелестіло під колесами опале листя, а навколо – тиша. Мостовий попросив Микиту зупинитися.

– Я піду пішки, а ти на виїзді з лісу почекай мене, будь ласка.

Олександр Іванович ішов просікою, вдихаючи смолянистим запахом сосни й ялинок. По дорозі траплялися зимові кормушки для звірини, мурашники, дбайливо огорожені парканчиками – Видубецький ліс був заповідний, і всюди відчувалася дбайлива рука його господарів – лісників. Раптом увагу Мостового привернув стукіт сокири. Він повторювався через певний інтервал, наче хтось старий і немічний відпочивав після кожного удару. Мостовий прискорив кроки. Нараз побачив крізь гущавину ялинок людину в зеленкуватому кітелі й форменому кашкеті лісничого.

Лісник ішов не просікою, а навкіс. Зупинявся біля найбільшого дерева, і його сокира зі злістю вгризалася в стовбур. Потім він ішов далі, зупинявся, й знову хижо блищала сокира.

– Гей! – крикнув Мостовий. – Що це ви робите?

Лісник опустив сокиру й пішов назустріч.

– Це ви, Гордію Антоновичу? – впізнав Мостовий старшого лісничого Максимчука.

– Я.

– А чого це ви розмахалися сокирою? – Мостовий підійшов до височенної сосни, на якій уже глибочіла рана. – Живицю будете збирати?

– Живицю... Уже вона своє віджила, Олександр Івановичу, – нижня губа Максимчукова затремтіла, він кинув сокиру, сів на пеньок і зітхнув.

– Що з вами, Гордію Антоновичу?

– Рубаю, – скривився Максимчук, – щоб мене рубала нечиста сила, товаришу секретар... Краще б я був не дожив до цього дня.

– В чому ж справа, Гордію Антоновичу?

– Місце для "Факела", щоб він згорів, звільняю. Приїхали тиждень тому представники од Турчина, намалювали мені на карті й кажуть: вирубаємо оцю площу... Ліс такий, як щіточка, а вони рубати... Я в управління до Турчина. Показують мені постанову й наказ міністра...

– Треба, Гордію Антоновичу. А навіщо ж ви оці позначки робите?

– Це я в Турчина виторгував. Вони собі на карті провели рівенько під лінійку, і все. Вирубають. То я звірив їхній план з Турчиною картою та й мічу – шістдесят гектарів лісу врятував... А ви до них їдете?

– До кого? – запитав Мостовий.

– Там, на галявині, біля поля, Турчин, наш міністр і Гайворон. Кашу варять. Ходімо, я проведу.

– Привіт чесній компанії! – привітався Мостовий, підходячи до багаття.

– Оце зустріч! – підійшов міністр. – А мені сказали, що ти ще вдома.

– Хіба він влечить? – Турчин помішував кашу в казані.

– Що ж це ви, люди добрі, Гордія Антоновича зобиджаєте? Самі біля каші, а його з сокирою до лісу послали.

- Вже наскаржився? - посміхнувся міністр.

- Наскаржився, Миколо Борисовичу, - сказав Максимчук. - Попробували б самі оці дерева рубати.

- Нащо самому, коли можна когось послати? - пожартував Маркіянов. - Я ж вас учив, що коли начальство приїжджає, то... тікай, бо дасть роботу, а коли обідає, то підходь ближче й вибирай найбільшу ложку.

- Од вас утечеш, - махнув рукою Максимчук.

- Викликав мене Максимчук, Олександр Івановичу, - вже серйозно сказав Маркіянов.

- Це ми вдвох з Арсеном Климовичем, - додав Максимчук.

- І до нашого лісу добрався вже Турчин зі своїм "Факелом", - Маркіянов розгорнув карту, показав. - Сто гектарів хоче... Та ще стільки до міста треба відрізати. Не відмовиш. Але я приїхав, Олександр Івановичу, не скаржитись. Ми вирішили посадити ліс навколо Русавського моря, як і домовилися колись.

- Це чудово! - сказав Мостовий. - Ми вам будемо дуже вдячні.

- І подяку ми вже поділимо порівну з Турчиним. - Міністр дістав жаринку й припалив сигарету. - Уже цієї осені посадимо перші захисні смуги на півдні "Факела". Хотіли б порадитися з тобою, Олександр Івановичу, щодо площ, скільки відведете. З Гайвороном ми вже домовилися.

- Приїжджай сьогодні, Миколо Борисовичу, ввечері, ми саме збираємося обговорити деякі деталі зі штабом Арсена Климовича.

- Гаразд, - погодився Маркіянов, а потім звернувся до Максимчука: - Гордію Антоновичу, може, ми знайдемо десь у нашому лісі липового чаю?

- Може, й знайдемо, - відповів Максимчук і приніс кошик, що стояв за кущем.

Арсен Климович з Маркіяном готували закуску, час від часу куштували кашу й хвалили.

- Сашко, на хвилинку, - відкликав Платон Мостового. - Ти вже зустрічався з представником ЦК?

- Ні. А хто приїхав?

- Товариш з парткомісії. Це він, знаючи, що ти хворий, не хотів тебе тривожити.

- А в якій справі приїхав? - запитав Мостовий.

- Валинов написав заяву до ЦК.

- Ясно. Що ж у ній?

- Нездорові тенденції... райком на повідку у відсталих елементів, що збори були зірвані за твоєю вказівкою.

- Яка багата фантазія! - голосно розсміявся Мостовий. - Невже людина може бути така примітивна?

- Є там і про нашу відсталу селянську психологію. Ничипора Снопа звинувачують у тому, що демонстративно залишив збори й загітував інших... П'ять сторінок.

- Дивуюсь, на що тільки можна піти, щоб захистити честь свого мундирчика...

- Я, Сашко, шкодую, що зустрів тебе після хвороби такою новиною, але все одно

доведеться прочитати.

- Витримаємо, Платоне, не журись, - обняв за плечі Гайворона. - А що вдієш? Є ще й кар'єристи, й дурні, й звичайні наклепники... Як вони нам заважають!

- Просимо до столу! - гукав Турчин.

На килимку лежав свіжий хліб і закуска. У казані парувала каша.

- Бери, Сашко, - подав міністр Мостовому дерев'яну ложку.

- Ні, Миколо Борисовичу, ти перший.

- Мене мати вчила, щоб я ніколи не хапався першим їсти, особливо, коли подають вареники. - Насипав у миски кашу міністр. - Мати казала: хай, сину, спершу люди беруть, а ти вже діставай зісподу... замурзані. Вельми достойна наука... Коли ви думаєте провести збори в Сосонці?

- Все залежить від Арсена Климовича. Ми хочемо підготувати два макети Сосонки, - пояснив Мостовий. - Один - усе так, як є тепер, а другий - уже з готовим "Факелом". Щоб люди змогли все побачити, так би мовити, предметно.

- І ще я хочу попросити наших будівельників, щоб до зборів спорудили у Сосонці будинок, типовий, ми такі будуватимемо для тих, чиї хати доведеться знести, - сказав Турчин.

- Ми просили б, щоб і ти, Миколо Борисовичу, приїхав на збори у Сосонку. Запрошуй, Платоне, - Мостовий підморгнув Гайворону.

- Будь ласка, але я не знаю, чим буду вам корисний. - Маркіянов замислився на мить і засміявся. - Зрозумів. До чого ж хитрий народ пішов! Деревом допоможемо, Платоне Андрійовичу. Обіцяю.

- Пора, товариство, - подивився Мостовий на годинник. - Запрошую вас на шосту в райком, а сам ще заїду у Сосонку. До зустрічі.

- Хочу, Платоне, заїхати до Ничипора Івановича, - сказав уже в машині Мостовий. - Треба його заспокоїти.

- Нема Ничипора Івановича.

- А де?

- Вчора поїхали. Він, Кожухар і Савка Чемерис. На "Запорозжці".

- Куди поїхали?

- Далеко...

* * *

З тяжкою образою на серці повертався з клубу Ничипір Сніп. Хоч як уже його Савка Чемерис умовляв, хоч як заспокоював, Ничипір сумно хитав головою й повторював:

- Нікому вже я не потрібний, нікому... Ні землі, ні людям.

- Ой Ничипоре, не так, - забігав наперед і заглядав у вічі Снопові Савка. - Не може без нас земля і... вони не зможуть...

Коли стемніло, прийшли до Снопа й Кожухар з Никодимом Динькою на пораду.

- Треба тобі, Ничипоре, - розмахував своїми довгими руками Кожухар, - їхати в обком до Шаблія.

- Правильно! - сказав Савка. - Я теж поїду. Лічно.

- А можна й вище, - додав Никодим.

- Спочатку до Шаблія, а потім вище... Бо якщо зразу до вищого, нижчий може образитися, - міркував Савка. - Шаблій сам з роду хліборобського й повинен зрозуміти нас.

- А звідки ж він сам? - запитав Динька.

- Та з Подільської області, - відповів Михей. - Коли його в депутати обирали, то я читав на плакаті в Підігрітого.

- Та й Ничипір з ним у дружбі, - роздумував Чемерис. - Поїдемо, Ничипоре, до Шаблія. Не може такого бути, щоб один чоловік, хоч і обласний представник, та більше важив, ніж громада.

- Та якби ж хоч розумний, - підтримує Кожухар. - Ти ж бачиш, як тяжко людям з цією землею розлучатися, то подумай та пожурися разом з ними, вислухай кожного, слова його до серця прийми, а тоді вже й вирішимо, не чужим же ту землю віддаємо... А він на крик: "переселю" та "демагогія!".

- А що це воно таке, "демагогія"? - запитав Савка.

- Це, - зморщив лоб Кожухар, - коли ти, к приміру, язиком патякаєш, а воно ні до чого, аби даром пара з рота не йшла.

- Пойняв, - сказав Савка. - Цікаво, куди ж це він може мене або Ничипора переселити з мого села?

- Куди захоче. - Динька завжди побоювався різних представників і взагалі офіційних осіб після тієї давньої історії з наркомівськими шапками, які він попривозив з наради в Москві. - Пришле Валинов до тебе оргнабор, випишуть тобі бамагу, паспорта, дадуть грошей і... бувай здоровий.

- Демагогія! Хоч твій син і секретар сільради, а ти, Никодиме, ніяких законів не знаєш! - розсердився Савка. - "Куди захоче переселить"! "Демагогія"! Правду казав Михей - аби даром пара з рота не йшла.

- Поїдемо, Савко, до Шаблія, - надумав Сніп, - тільки про це нікому, бо діло серйозне й крику нам не треба.

- А мене візьмете? - тихо запитав Кожухар.

- Побачимо! - відказав Сніп.

- Михея треба взяти, - звернувся до Ничипора Савка. - Може, про політику розмова у Шаблія зайде, то Кожухар усе йому розкаже...

- Про політику Шаблій не менше, аніж я, знає, - скромно зауважив Михей.

- Я подумаю, - так і не пообіцяв твердо Сніп.

- А коли ж ви поїдете? - поцікавився Динька.

- Взавтра! - вихопився Савка.

- Ні, - заперечив Сніп. - Закінчимо сіяти в третій бригаді, вивеземо буряки на завод, а тоді й поїдемо.

- А чого це нам чекати? - сказав Кожухар, ніби й він уже їхав.

- Для порядку. Запитає Павло Артемович: а як ви хазяйнуєте? То ми скажемо йому:

всі роботи закінчили, так, мовляв, і так... ми хазяї...

- Мудра в тебе голова, Ничипоре.

Ще пережив кілька прикрих днів Ничипір Сніп, коли приїхав у Сосонку перевіряти заяву Валинова представник парткомісії. Розповів йому Сніп про збори й про свою сутичку з Валиновим. Але пояснення писати відмовився.

- Вибачайте, але виходить, мовби я мушу виправдовуватися й писати на Валинова... А я ні на кого не писав і не буду... У вічі все скажу, а писати не буду. Зобидив мене Валинов, усіх зобидив, але, гадаю, то від того, що хоче легко по життю ходити. Навіщо оце він написав? Не те його болить, що нас, і не про "Факел" він думав. А про те, щоб перед начальством виправдатися, щоб усі побачили, який він гарний та відданий. Усіх дьогтем облив, а сам чистенький. Політику він підшиває Мостовому й Гайворону, хуторянами нас обзиває... Не буду я, товаришу інструктор, доводити Валинову, що я, й Гайворон, і Мостовий - справжні комуністи... Якщо він не захотів зрозуміти нашої душі, то хай би хоч на рани подивився... У мене їх стільки, що може вистачити на цілий взвод...

Почувши від матері, що батько збирається їхати в обком, Юхим спробував одговорити його:

- Тату, ви ж знаєте, що таке діалектика, не можемо ми зупинити з вами руху, - пробував обґрунтувати закономірність появи "Факела" Юхим.

- Я за розумну діалектику. Тобі все одно, бачу. Пересядеш завтра на бульдозер і почнеш рити Видубецькі гори...

- Ви, тату, за таку діалектику, щоб вас не чіпала, так?

- Ти ще мало каші з'їв, щоб мене вчити.

- Пам'ятаєте, ви розказували мені, що вам говорив ваш батько, коли ви перший у селі на "фордзона" сіли? - наступав Юхим. - З дрюком бігав за вами дід, щоб землю гасом не паскудили. Бігав?

- Ти це до чого?

- Та про діалектику ж, тату...

- Дуже вчені всі поставали, - буркнув Сніп і вийшов з хати.

За селом Ничипора наздогнали кіньми Савка Чемерис і Кожухар.

- Ось послухай, Ничипоре, що Михей надумав, - з'їхав Савка на тасьму.

- Дня не проживе без якоїсь вигадки цей Кожухар, - сказав Сніп. - Розкажуй.

- Михей каже, щоб ми поїхали зразу не до Шаблія в обком, а до його батька, - випалив Савка.

- Чого? - здивувався Ничипір.

- Для підходу й маневру, - пояснив Кожухар. - Батько Шаблія був голова комнезаму й першого колгоспу, з Котовським громадянську пройшов і ціну землі знає. То ми йому все розкажемо й попросимо, щоб з нами до сина поїхав, і тоді разом доведемо Шаблію, що треба нашу землю рятувати.

- Дуже мудро, - схвалив пропозицію Кожухаря Савка. - Коли батько скаже лічно, то син - зробить.

- Воно можна було б і поїхати, - після довгого мовчання промовив Сніп, - але де живе той старий Шаблій?

- Я вже усе вивідав. - Кожухар витяг з кишені аркуш паперу, складений учетверо. - Плаката передвиборного знайшов у Макара. Тут усе написано. Подільська область, село Біла Гора. Це десь за Деражною. Знайдемо. На своїй машині вас повезу, - пообіцяв Михей. - І не хитне.

- А якщо він, боронь боже, той... преставився? - вголос подумав Сніп. - Люди не вічні...

- Живий-здоровий, - запевнив Кожухар. - Казав мені шофер Микита, що сам чув, як Шаблій недавно Мостовому розказував про батька-матір.

- Поїдемо, - вирішив Савка. - Проти такої сили Шаблій не встоїть.

- Виїжджаємо вдосвіта о четвертій нуль-нуль, - перейшов на військову термінологію Кожухар. - Беріть з собою харч та щось у пляшках, бо дорога далека.

- А машина ж твоя витримає? - запитав Сніп.

- Хоч в Америку! - запевнив Михей.

- А Гайворону скажемо? - поглянув на Снопа Савка.

- Не скажемо, - відповів за Ничипора Михей. - Гайворон може Снопа зв'язати по партійній лінії і не пустити, а без Ничипора у нас не та сила.

- Тихенько собі поїдемо, та й годі, - вирішив Сніп.

...Удосвіта "Запорожець" вибрався за село. Поруч себе Михей посадив Снопа, хоч Савка дуже хотів сидіти попереду.

- Ти, Савко, багато говориш і можеш мене довести до аварії, а Ничипір мовчки їхатиме. Сиди собі там і не рипайся, - розпорядився Кожухар.

Виїхали за Косопілля на широку асфальтовану дорогу, зустрічних машин було мало, і Михей спокійно вів "Запорожця".

- Якщо отак будемо їхати, то завтра на вечір будемо в старого Шаблія, - прикинув віддаль Михей.

- Не кажи "гоп", поки не перескочиш, - порадив Сніп. - Через дві області, вважай, переїхати треба.

Зійшло сонце, і на трасі з'явилося більше машин. Мчали "Волги", газики, важкі автопоїзди, навантажені трубами, дошками, залізом, цеглою, каменем, добривами, меблями, ящиками з горілкою, картоплею, буряками, цукром і тракторами "Беларусь".

- Скільки цього багатства у нас! - захоплювався Савка, проводжаючи машини поглядом. - Дивіться, який шифер повезли! Оце б мені на хату...

- То, Савко, добро народне, - сказав Михей, обганяючи довгу валку машин.

- То я ж теж якийсь народ, - попихував цигаркою Савка, - вділили б мені машину шиферу... на переселення... А то виходить, що народ багатий, а я шиферу купити не можу... філософія.

- Ти, Савко, багатство розумієш на свій манір, - обернувся до Чемериса Ничипір. - Ти думаєш, що багатство - це такий величезний гамазей або склад і там усе добро лежить: шифер, мануфактура, упряж ремінна, золото, цукор, чоботи хромові, трактори,

кожухи, вино, сталь, оселедці?

- Хе-хе, - засміявся Савка, - а десь же воно все оце лежить, Ничипоре?

- Все, Савко, в движенії...

- Ти, Савко, одне слово, багатий, але не помічаєш цього, - пояснив Кожухар. - Пойняв?

- Воно, конешно, але той...

- Що "той", - допитувався Михей. - Я тебе, Савко, беру в світовому масштабі... Ти ж газет не читаєш... Якби читав, то знав би, скільки на твою душу виробляється у нас сталі, електрики, нафти, черевиків, сукна... По сталі, наприклад, ти, Савко, найбагатший чоловік у світі... і по чавуну, і по школах, і по лікарнях...

- Ти диви... Я й не знав, що така душа моя багата.

- Бо темний. А воно, Савко, все політика... Он бачиш, труби повезли для газопроводу, що на Чехословаччину тягнуть, отам є серед цих труб і твій шматок. І мій, і Ничипорів.

- Мені такої труби не треба, аби тонша, то я погребя перекрив би, - зітхнув Савка. - Перегнали колоди.

- Ти б усе в свою хату тягнув. Ця труба тобі ні до чого, а народу - користь. Прокладуть газопровод, і газ піде за кордон, до наших сусідів. "Дружба" зветься, - пояснив Кожухар.

- А в нас ще й не пахне газом, - замислився Савка. - Я, конешно, за дружбу, але хай би раніше вдома всюди газ попроводили, а потім уже й за кордон повели.

- Не дійшов ти ще, Савко, до політики, - стишив Михей голос, бо Сніп задрімав. - Живеш ти, к приміру, на якійсь землі... Отак твоє село, а поблизу ще кілька...

- Ну живу, то й що?

- Не збивай з мислі. А навколо вас - ворожі племена... І є в тебе кузня, Савко, і в інших селах стоять. Знайшов ти, знову ж таки, к приміру, у себе на городі вугілля... Живеш, щось собі клепаєш, а знаєш, що вороженьки твої не сплять, а до походу готуються. Просять у тебе сусіди, щоб ти їм вугілля дав, аби й у їхніх кузнях горно горіло. А ти їм кажеш: не можу вам дати, бо моїй жінці треба варити борщ і в лежанці палити...

- Го що я, такий дурний! - образився Савка. - Я б по всіх кузнях лічно порозвозив, та хай би плуги та мечі кували, щоб у нас сила була спільна, а жінка й на кізях борщ сприщила б.

- Ні, Савко, ти розумний чоловік. А зараз, чого ми оце зірвалися з дому, жінок полишали, бо... політика... Міг би Сніп зі своєю Зіркою на пенсії з почотом сидіти, і я, і ти при орденах... Бо ми, Савко, не про себе думаємо, не про свої клапті поля, а про колгосп і, одне слово, про народ. Хочемо зберегти землі родючі для себе й для государства, щоб і той секретний уран був, і щоб руки наші коло хліба були.

- Конешно, - погодився Савка.

Зупинилися біля колонки. Михей залив бензину, бо вже проїхали чимало. Савка підбивав перекусити, але Михей не погодився:

- Поки воно їде, - показав на "Запорожця", - то будемо поспішати, бо не знаю, що до вечора буде.

Спустилися в долину. Біля моста, що зіп'явся над вузьенькою річечкою, стояла дівчина у засмальцьованій фуфайці й махала рукою.

- Підвеземо баришню, - загальмував Кожухар.

- Дядю, візьміть мене до села, - просила дівчина крізь сльози, - бо я нічого з ним не можу зробити.

- З ким? - запитав Ничипір.

- Та з трактором. Зупинився й стоїть, наче вкопаний.

- А ти ж хто?

- Трактористка... Оце лиш курси закінчила... а він стоїть, а мені орати треба...

- Ну ходімо подивимося. - Ничипір вийшов з машини й пішов за дівчиною до трактора, що бовванів серед поля.

- Тепер, Савко, можна перекусити, бо це діло довге. - Михей відчинив багажник і дістав кошика.

Вже й пополуднували, Савка й задрімати встиг, а Ничипора не було.

- Піду подивлюся, що він там ворожить, - вирішив Кожухар.

Ничипір Сніп лежав під трактором і загвинчував якісь гайки.

- Передачу на вал заїло, - сказав Михеєві, - довелося розбирати коробку швидкостей... Зараз, доню, поїдеш.

- Ой спасибі вам, Ничипоре Івановичу, - дякувала трактористка Снопіві, як давньому знайомому. - Я вас зразу впізнала... У нас на курсах такий плакат висів з вашим портретом. Ми вивчали досвід вашої бригади, - щебетала дівчина.

Ничипір виліз з-під трактора весь у мазуті, добре, що хоч комбінезона якогось натягнув, і посміхнувся:

- Ори, дочко, далі. Та за глибиною стеж.

- Спасибі вам, Ничипоре Івановичу, чим же я вам віддячу?

- Хлібом, дочко, хлібом.

Вони з Кожухарем постояли, поки трактористка завела мотор, махнула їм рукою на прощання й потягнула тяжкі плуги.

- Тепер уже й я заробив на снідання, - сказав Ничипір, приймаючи від Савки чарку горілки.

...Сонце вже звернуло з полудня, коли Михей вирішив перепочити. Зупинив машину:

- Миготить усе перед очима. Я задрімаю трохи, а ви посидьте. - Кожухар поставив машину край села в лісосмузі і якимось умудрився вкласти на сидінні.

- Піду я, Ничипоре, в село, - сказав Савка, - подивлюся, як воно тутешній народ живе, бо з машини нічого не побачиш.

- Тільки ж скоро повертайся, Савко.

- Я по часах, - пообіцяв Чемерис, поглянувши на сонце, бо годинника в нього зроду не було.

Минула година, друга, Кожухар уже виспався, Ничипір походив по полю, поговорив з трактористами, а Савку ніби хап ухопив.

- Де ж він дівся? - турбувався Сніп. - Може, під машину попав?

- А може заблукав? Ну, я ж йому! Всього графіка нам поламав!

Стояли край дороги, виглядаючи Савку, але той не з'являвся.

- Поїдемо в село та людей розпитаємо, - порадив Сніп.

Зайшли в кооперацію, запитали: ні, не бачили. У буфеті теж не було Чемериса. Уже всяку надію втратили, коли йде назустріч якийсь чоловік, видно, десь чаркою пригостили.

- Такий маленький, в чорному піджаку, кажете?

- У хромових чоботях і в синьому кашкеті, - підтвердив Сніп.

- Савкою звати, - уточнює незнайомець.

- Савкою!

- На весіллі. Он там буде хата під червоною бляхою, гармошка грає, то він там. Наш конюх Сазон сина женить.

Під'їхали. На подвір'ї танцювали гості, співали дівчата. Михея й Снопа взяли попід руки й привели в хату.

За столом сидів п'яний Чемерис, обнявшись із Сазоном, і доводив:

- А я тобі кажу, що коня ніяка техніка не переважить!

- Не переважить! - вторив Сазон.

- І це держава розуміє...

- Розуміє...

- І дали мені цього ордена за коні! - Савка дістає з кишені коробочку й показує всім орден.

- Дай я тебе поцілую! - каже Сазон. - І вип'ємо... за коней!

- Ні, - заперечує Савка, - давай я тебе поцілую...

- Ні, я тебе, - не здається Сазон. - Ти в мене дорогий гість, Савко...

- О! - Савка, побачивши Михея й Ничипора, так і не доніс чарки до рота. - А я, значить, той... А це найкращий конюх республіки Сазон, - відрекомендував Чемерис господаря. - А це ж мої товариші дорогі, - показав на Снопа й Михея.

Кожухар хотів був сказати Савці усе, що він думає про нього, але найкращий конюх республіки зі своїми родичами всадовив нових гостей за стіл, і хоч як відмовлявся Михей, а чарку за молодих довелося випити.

Савку ледь умовили вийти з-за столу. Нарешті він погодився, взявши клятву з Сазона, що той приїде до нього в гості. Вони вдвох із господарем випили ще по одній, станцювали "Ойру" на подвір'ї, і лише тоді Чемерис вгамувався й сів у машину.

Савка розказував, як він зустрів весільний хід, скинув кашкет і поздоровив молодих, як підхопили його й майже силоміць привели до хати. Сніп посміхався, а Кожухар назвав Савку алкоголіком.

- Не маєш права так мене називати, - заперечував Савка, - бо я пив не просто аби пити, а з радості, що люди щасливі й що... Сазон конюх, а не якийсь там бригадир

городньої бригади.

Потім Савка співав. По піснях його можна було простежити еволюцію його настрою. Почав з "Кину кужіль на полицю", а закінчив "Взвейтесь кострами, синіє ночі", яку часто чув по радіо.

Переночували у невеликому містечку Рясному на межі області. Було вже темно, Кожухар все-таки якось заїхав у двір готелю, замкнув машину й пішов спати. Прокинувся рано. Ничипора вже не було в кімнаті, а Чемерис ще спав. Розбудив його Михей, вийшов надвір і... мало не впав: "Запорожця" не було. "Вкрали", – майнуло в голові.

– Ничипоре! Вкрали! Так і казала Галя, що вкрадуть! – підбіг Михей до Снопа.

– Та не кричи, Михею, – спокійно сказав Ничипір, – он стоїть за ґанком твій "Запорожець".

– Та я його тут залишив, їй-богу, – божився Кожухар. – Як він там опинився?!

"Запорожець" стояв у суточках за ґанком.

– Його хлопці перенесли, – сказав Сніп. – Ти ж поставив машину біля воріт, а їм виїжджати треба було, то вони втрюх взяли твого "Запорожця" та й перенесли, я бачив...

– Тьху!

За Рясним Михей з'їхав з траси й повернув на польову дорогу.

– Ти куди, Михею?! – здивувався Савка. – Дороги не бачиш?

– Треба, – тихо промовив Кожухар. – Тут у сорок четвертому моя рота в атаку ходила... До хлопців своїх заїду... Привітаюся.

– Це ж тебе тут поранило, Михею? – запитав Сніп.

– І мене... З того світу вернувся... Отут німці оборону тримали, – показував Михей, – а ми звідти наступали... Нас вів в атаку комісар Серьожа Чупрун.

Край села височіла постать воїна. Він стояв у плащ-палатці, без шапки, з автоматом у руці, схиливши голову над могилою своїх побратимів. Поскидали кашкети, підійшли й завмерли в скорботі.

– І ти тут лежиш, Михею, – тихо сказав Сніп.

– Ні... Друзі мої лежать бойові, – котилася сльоза по Михеєвому обличчі.

– Прочитай, – показав Ничипір на довгий ряд прізвищ, викарбуваних на камені.

– Сергій Чупрун, – ледь ворухив губами Кожухар, – Іван Терпугов, К. Платов, Захар Горденко, Олексій Вітвицький... Михей... Кожухар... Михей Кожухар... Вічна слава героям... Михей Кожухар... Я... лежу з вами, хлопці...

Савка дивився то на напис, то на Михея.

– Ти, Михею...

– Я... Мене контузило тоді... медальйона загубив... Санітари винесли з поля бою... А міг би з ними лежати...

Кожухар став навколішки, поцілував холодну мармурову плиту й повільно пішов до машини...

У Яснограді Савка закомандував заїхати на базар.

- Яблук тут, кажуть, як гною. Завались. Дуже я люблю, коли фрукту продають.

- Заїдемо, - погодився Ничипір.

Біля вокзалу повернули у вуличку й стали поблизу дерев'яної арки.

Базар пахнув яблуками, грушами "глеками", свіжою домашньою ковбасою, хлібом, праженими зернятами й молоком.

Базар сміявся жовтими гарбузами, айстрами, білозубими посмішками молодичь, оцинкованими відрами, вітринами, квітчастими хустками й синім небом.

Поштовхалися поміж рундуками, прицінилися до різного товару.

- Ось яблучка беріть, уважаємі! - припрошувала Савку з товаришами повновіда красива жінка в яскравій кофті й шовковій косинці. "Уважаємі" презирнулися.

- Скільки ж за десяток?

- А ми на вагу продаємо. Карбованець за кілограм, - усміхнулася жінка.

- Дорогувато правите, - похитав головою Савка.

- Але ж яблучка які! З'їсте - оближетеся. Беріть, уважаємі.

- За карбованця я й так оближуся, - вирішив Савка. - Красна ціна їм тридцять копійок, мадам.

- За тридцять копійок я з вами й говорити не буду, - скривилася мадам. А потім, видно, передумала й збавила ціну. - Давайте за вісімдесят, бо вже додому треба йти.

- Важте, - сказав Михай і подав гроші.

- Копійка буде за мною, - сказала мадам. - Нема.

- Хай буде за вами.

Проїхали міст, вулицю Леніна й вибралися на Літинське шосе. Савка як побачив ларьок з пивом, так і заходився:

- Зупинись, Михею, бо я пива хочу.

- Іди вже, - з'їхав Кожухар на узбіччя.

Поки Савка смакував пиво, Михай вийшов з машини, обмацав колеса, чи не гріються, долив масла.

- Михею Федоровичу! Здрастуйте! І ви тут, Ничипоре Івановичу! Яка зустріч!

Оглянувся Михай: стоїть Наталка з чорночубим хлопцем - усміхається.

- Здрастуй, Наталко. Ничипоре, впізнав?

- Гора з горою не сходиться, а... - підійшов Чемерис.

- А ми ось тут живемо, - показала Наталка. - Ходімо! Я така рада!

- Зайдемо на хвилину, а чого ж, давні знайомі. - Михай був радий, що побачив Наталку живу-здорову.

У двір не заїжджали.

- Перед нами, Наталочко, ще далека дорога, - сказав Ничипір.

Зайшли у двір, по-хазяйському оглянули будинок і сад.

- Pozнайомтеся, будьте ласкаві, це мій... друг, - з деяким запізненням відрекомендувала Давида. - А куди ж це ви їдете?

- Та в гості, - не захотів вдаватися в подробиці Михай.

- Може, пообідаєте? Скоро мама прийде, залишіться, - припрошувала Наталка.

- Ні, поспішаємо... А коли ж ти додому приїдеш? - цікавиться Савка.

- Не знаю...

- Наталка ще не зовсім здорова, - сказав Давид.

- Вона, конешно... але й чоловікові без жінки стільки років бурлакувати теж не випадає...

- А як він? - запитала Наталка, наче про когось стороннього.

- Звісно як - в роботі, - відповів Ничипір.

Розмова не клеїлася, Наталка відчувала, що, починаючи говорити, не знає, чим скінчить фразу. Пригадала, як вони встановлювали телевізор в її хаті. Тоді ці люди були їй зрозумілі й близькі. Невже час утворив між ними й нею таку прірву? Нема жодного місточка.

- Поїдемо, - порушив мовчання Сніп. - Передавай привіт своїм батькам. З татом твоїм ми знайомі.

- І ви передавайте там, у Сосонці...

Рипнула хвіртка, і на подвір'я ввійшла Ольга Аркадіївна. Очі в неї округлилися й обличчя стало червоним, як і її кофта.

- Мамо, це мої знайомі із Сосонки. Я просила їх залишитися на обід, але вони поспішають.

- Дуже шкода! Я так... а ви... а може, - виривалися якісь слова, Ольга Аркадіївна метушилася по подвір'ю, не знаючи, куди їй подітися. Якщо скажуть, що вона продавала їм яблука на базарі, то Ольга Аркадіївна впаде отут біля ринви й помре.

Савка з найкращими намірами хотів був поцікавитися, чи всі яблука й по якій ціні продала господиня, але Ничипір Сніп, помітивши збентеження Наталчиної матері, випередив Савку:

- Ну, хай вам щастить.

Вони вийшли з двору, і Ольга Аркадіївна полегшено зітхнула. Потім побігла в погрібник, набрала в кошик яблук і винесла на вулицю, але машини вже не було...

- Наталочко, нам треба поїхати в Сосонку, - сказав Давид.

- Я... я не зможу йому подивитися в очі...

- Ми повинні бути чесними перед ним.

- Чесними, - криво посміхнулася Наталка.

* * *

Артем Корнійович Шаблій не знав, де й посадовити своїх гостей. Дуже пишався, що у такій справі приїхали за порадою до нього. Годин зо дві сосончани розповідали йому про свій колгосп і про збори, аж похрипли, бо Артем Корнійович недочував. Не від старості, хоч було йому вже за вісімдесят, а від контузії, яку переніс ще в першу імперіалістичну.

І якби хто стояв під хатою старого Шаблія, то міг би подумати, що там повнісінько людей.

- Шахти нам давай! - кричав Сніп.

- Га? - прикладав руку до вуха Артем Корнійович.

- Кажу, давай нам шахти, а не відкритий спосіб!

- То просимо, щоб ви нас перед сином підтримали! Щоб підтримали! - надривався Савка.

- Я йому... О, я йому! - погрожував Артем. - Хай собі той уран в іншому місці шукає, як йому треба... Нічого, я з ним побалакаю... я йому розтолкую... То, кажете, по тридцять центнерів пшениці збирали?

- По трид-цять! - скандував Кожухар. - Росла, як мо-ре!

- Я йому... О, я йому, - заходився від кашлю Шаблій. - Що він, не може собі того урану десь інакше накопати?! Попроси шахтарів, то вони тобі накопають хоч ешелон. Ну, я ж йому...

Частував Шаблій своїх гостей щедро. Все, що було в хаті, сухенька моторна його дружина Вустя понаставляла на столі. Артем Корнійович дістав з мисника величезну гранчасту пляшку з кольоровою етикеткою.

Савка силкувався прочитати, але не зумів.

- Зветься "виска", - пояснила Вустя. - Павлуша привіз старому, то вже з рік стоїть - ніхто пити не хоче.

- Самогон закордонний, - постукав нігтем по пляшці Артем Корнійович. - Але наш кращий. Є у нас тут одна вдовичка, то дуже уверенно жене - вогонь.

Вустя дуже просила чоловіка, щоб не їхав, але Артем Корнійович і слухати не хотів.

- Люди ж мене просять! І мушу я за них постояти. Я тому Павлові розкажу... Я йому... о-хо-хо, кахи-кахи...

Артем Корнійович натягнув стареньке синє галіфе й гімнастерку - вовняну, командирську, з дірочками від орденів, напевне, синову. Потім Вустя подала йому коричневе коротке пальто й велюрового капелюха.

- Синове доношує, щоб добро не пропадало. - Вустя замотала шарфом шию Артема Корнійовича, а потім принесла зо два десятки яєць, пирогів, два слоїки варення й ворочок сиру. Все це склала в кошик і випроводила гостей з хати. - Гостинця передасиш. Та не барися!

- Я йому... я йому розкажу, охо-хо-хо, кахи, кахи, будь здорова, Вусте! А я йому... о-хо-хо...

На третій день без особливих пригод екіпаж "Запорожця" благополучно прибув до обласного центру. Артем Корнійович наполягав, щоб їхати просто на квартиру до сина, але Сніп запротестував:

- Ми у справі, Артеме, а не в гості. Давайте в обком, я дорогу знаю.

Михей зупинив машину біля великого будинку з колонами.

- Хоча б застати Павла Артемовича.

Міліціонер відчинив перед ними двері.

- Прошу пред'явити партійні квитки.

Ничипір показав свого квитка.

- А ваші? - звернувся до Снопових супутників черговий.

- А вони... той, безпартійні, - пояснив Ничипір.

- Тоді треба замовити перепустку, пройдіть, будьте ласкаві, в оті двері.

- Що?! Мені до сина перепустку треба? - кричав Артем Корнійович. - До Павлуші?! А що це він за порядки позаводив? Ану поклич-но мені його! Скажи, що батько приїхав з Білої Гори! Та швидше повертайся.

Збентежений міліціонер кудись подзвонив, і за кілька хвилин по широких сходах уже біг, усміхаючись, Павло Артемович Шаблій.

Вони обнялися з батьком, тричі поцілувалися, а потім уже Шаблій привітався із Снопом, Кожухарем і Савкою Чемерисом.

Шаблій провів їх по червоній доріжці на другий поверх, широко відчинив двері свого кабінету. За довгим столом сиділи якісь люди. Побачивши старого Шаблія і його супутників, встали, привіталися.

- Сидіть, сидіть, - махнув рукою Артем Корнійович і почав роздягатися. - Що це в тебе, Павлушо, нарада?

- Нарада, тату!

- А я думав, що нарада, - сказав старий і сів коло столу. - То ти, сину, поговори з людьми, а ми послухаємо...

- Та ні, батьку, ми потім. Пробачте, товариші, тато приїхав, то мушу з ним... А з вами зустрінемося ввечері.

Коли всі вийшли, Павло Артемович попросив секретарку, щоб нікого не з'єднувала з ним по телефону, і повів усіх в сусідню невеличку кімнату. Тут стояли м'які крісла, канапа, невеличкий столик і шафи з книгами.

- Як же це ви зібралися всі разом? Не можу збагнути. Де Сосонка, а де Біла Гора... Розкажіть.

- Хай Ничипір, - сказав Савка.

- Слухаю вас, Ничипоре Івановичу.

...Тричі дзвонив із Косопілля Валинов, прохаючи з'єднати його з Шаблієм, але секретарка була невблаганна:

- Зайнятий.

- З ким же це він засідає? Велике начальство приїхало?

- Дуже велике...

- А хто, хто?

- Батько.

15

Найгірше на світі - це бути малим. Ні, не таким, що лежать ото в колисках чи в лискучих колясках. Ті живуть як за комунізму або ще й краще: всі біля них пританцьовують, не встигне рота роззявити, а йому то соску, то цукерку, то цяцьку, казочки їм розказують, пісеньки співають - ніякої турботи. А якщо воно собі, лежачи й соваючи ногами, раптом пролепече: ба-ба-ба, то в хаті всі мовби покажуться: знімуть такий галас, ніби воно виголосило промову.

"Воно вже сказало "баба"!"

"Мама", - воно сказало. Ах ти ж моє малесеньке, розумненьке моє".

"Воно сказало не "баба", а "тато".

Найгірше бути на світі малим - таким, як оце Тимко Чемерис: ходити до третього класу, пасти корову, допомагати дідові й бабі по господарству. Наче весь світ зійшовся на Тимкові клином. Не встигнеш прийти зі школи, як уже:

"Тимко, принеси води!"

"Тимко, дай курам їсти".

"Тимко, йди купи солі!"

"Чого ж ти очі в стелю витріщив, роби уроки!"

"Дай-но корові ячмінки..."

А в школі? Кожне, хто старше від тебе на якийсь місяць-два, хоче взяти над тобою гору й командувати. Добре бути великим, думає собі Тимко Чемерис. Таким, як Васько Гайворон чи Алик Коза. Гусей і корів вони вже не пасуть, бо в них нема, в кіно до клубу ходять з дівчатами й за гроші, а не за те, що розвантажать Федорові Метелику пересувку. На перервах, наприклад, Алик Коза курить не у вбиральні, а за школою, штани носять випрасувані, з рубцями. Якось Тимко спробував і на своїх штаненятах запрачувати рубця, та пропалив коліна - кляла його бабуня на всі заставки.

Але, якщо добре подумати, то не так уже й погано Тимкові Чемерису живеться на білому світі. Може він з дідунем їздити в нічне пасти коней, може обтрусити грушу в Семена Коляди, промчати по вулиці верхи на соняшнику, зображаючи Семена Михайловича Будьонного, або влаштувати такий бій "наших" з "фріцами", що над селом стоятиме гамір, мовби сюди справді ввірвалося військо. Взагалі життя прекрасне. Васько чи той самий Коза уже не можуть грати "в пера" або вкрати в баби п'ять яєць і вимінати в лавці двісті грамів цукерок "Дюшес". А окрім цього, навколо тебе завжди юрмиться десяток-другий хлопчаків ще менших за тебе. Кожне твоє слово для них - закон. Їх можна посилати в атаки на доти, в городи по гарбузи, можна дати наказ принести з дому цигарок, і після будеш три дні гірко кашляти від "Прими", "Прибою", "Шипки" і навіть "Столичних".

Тимко Чемерис, зрештою, задоволений своїм життям. У третьому класі лише в нього чуб зачесаний на пробор, як у Васька Гайворона. Лише в нього є справжній лейтенантський ремінь із зіркою на пряжці, складаний ніжик, блискучі ковзани й кулькова ручка. Все це подарував йому Гайворон за особливі заслуги, про які Тимко не розкаже під страхом смерті й ні за які гроші. Якби йому Юрасик віддав навіть свого велосипеда, все одно Тимко не розказав би, що він інколи передає записки від Васька Лесі Купрієнко. Якби довелося Тимкові передати якійсь дівчині записку, то він нікому не подарував би ремінного паска з бляхою чи ручку, а сам би їй віддав, і хай читає. А взагалі, що можна писати тим дівчатам? І кому вони потрібні, оті верескливі створіння з биндами в косах і чорними форменими фартушками? Правда, серед його однокласниць є одна, варта Тимкової уваги, дівчинка - Катруся Бийлихо: на перервах він смикає її за коси частіше, ніж інших.

У Тимка Чемериса і його надійної гвардії в особі Юрасика, Вовки, Петруся, Віля й

Гнатка є свої сталі погляди на все, що їх оточує. Наприклад, баба плаче, що заберуть землю під "Факел", що знесуть їхню хату, а Тимко вважає, що не буде більшого щастя, як почнуть зривати Видубецькі гори, добувати руду й робитимуть в Сосонці атомні ракети. Якщо не буде поля й заплави, то ніде буде пасти корову й гусей. Це теж добре. Якщо знесуть дідову хату, то він тоді неодмінно знайде старого багнета, якого дід запхнув ще у війну кудись у стріху.

І як не радіти, коли вже зараз можна зі своїм військом піти на Видубецькі гори й дивитися годинами, як величезні крани переносять блоки, цеглу, як екскаватори риють котловани. А ще можна побігти за Виселок і спостерігати, як працює колієукладач. Незабаром почнуть ходити із Сосонки поїзди в Косопілля й далі – куди захочеш... Краса.

Казав Кім Пузов, що скоро за Видубом вони збудують велике місто, і якщо Тимко захоче, то буде жити навіть на п'ятому поверсі. І буде видно йому море. Може статися й таке, що ходитимуть від Сосонки пароплави до Переорок і до Узгір'я. Взагалі дуже добре, що в Сосонці буде "Факел", і Тимко не може втямити, чого тоді в клубі всі кричали. Та повіддавали б оці поля та й жили б собі на п'ятому поверсі. Хліб і так печуть у пекарні. Не сподобалося Тимкові тільки те, що приїжджий дядько казав, ніби їх можуть переселити із Сосонки. Нікуди Тимко зі свого села не поїде, хіба що в нове місто за Видубом. Жаль йому й тітки Теклі з її хатою, бо хата славна, з різьбленим ґанком і віконницями. Тимко, сидячи на акації біля вікна, теж аплодував тітці Теклі, коли вона сказала на зборах, щоб усі швидко йшли вперед до комунізму.

Коли б уже швидше той комунізм настав, думає Тимко. Вчителька їм часто розкажує, яке буде життя за комунізму. Все робитимуть машини, електронні апарати. В кожному селі будуть ракетодроми, космонавти просто ходитимуть по вулицях, як зараз трактористи Юхим чи дід Сніп. І люди будуть інші – добрі, веселі, такі як дядько Кожухар. Тимко й зараз би пропустив дядька Михея з тіткою Ганною в комунізм. От зустрінеш його на вулиці, привітаєшся, то він неодмінно тебе запитає про щось або скаже: "Ти диви, як ти виріс. Парубок!" І після цих слів ти мовби справді стаєш вищим. Або коли дядько Михайл їде на "Запорожці", то – сідай і катайся. "Запорожець" стоїть в гаражі, і всі, хто лиш уміє керувати машиною, заходять, беруть її і їдуть куди хочуть, бо дядькові Михеєві не шкода. Кілька разів Тимко їздив на "Запорожцеві" з Васьком. Пропустив би в комунізм Тимко й Васька Гайворона, й Лесю, бо, видно, Васько без неї не пішов би, дядька Диньку теж, бо в нього завжди можна попросити, щоб вистругав автомата й... закурити. Тимко взагалі не любить курити, але робить це інколи для авторитету. Семена Коляду Тимко не пропустив би. Труситься над кожною грушкою. Собак на ланцюгу тримає в садку.

Сьогодні неділя, й у Тимка величезні плани: можна піти на заплаву, під Видуб, де прокладає дорогу Кім Пузов, і поїздити на бульдозерах, можна піти до екскаваторів і пошукати в котлованах кісткяк мамонта, старовинних грошей і мідних наконечників для стріл і принести до шкільного музею. Цілий день можна не з'являтися додому, бо бабуня пішла до родичів, а дід поїхав зі Снопом і дядьком Кожухарем в область "по

другу голову". Так сказала бабуня Никодимові Диньці.

Та перед тим, як махнути кудись зі своїм військом, Тимко заходить до Васька: може, є яке доручення.

І доручення, звичайно, є.

Васько, прикриваючи рукою папір, пише записку й подає Тимкові.

- Віднеси, Тимко, Лесі. Віддай просто в руки, чуєш? Нікому, тільки Лесі. Почекаєш відповіді і - бігом до мене.

Тимко хитає головою і, затиснувши в руці записку, мчить по вулиці. Що ж він їй написав? Тимко зупиняється біля кооперації їй, озирнувшись на всі боки, читає:

"Дорога моя Лесю! Буду тебе чекати о четвертій годині біля вітряка. Прийди!! Щось маю тобі сказати! Секретне. Напиши відповідь. Тимка не бійся, він людина надійна. Гайворон Василь".

Тимкові трохи незручно, що він прочитав записку, будучи такою надійною людиною, але він заспокоює себе тим, що нікому не видасть Василевої таємниці.

Ну, якщо прочитана записка Васька, то Лесину теж треба прочитати.

"Васю! Прийду". Він їй "дорога", а вона йому - "Васю". Чого це вона йому така дорога, дивується Тимко. Довгонога, цибата, очі - ніби синькою заляпані...

Про що ж вони говоритимуть? Що в них за секрети? Тимкові так хочеться знати, що він вирішує до обіду побувати на Видубі, а потім підкрастися до вітряка й... Ні, він підслуховувати не буде, а стоятиме на посту, щоб ніхто не підійшов до Васька. Бо хто-хто, а Коза напевне приведе хлопців, і тоді вони піднімуть на сміх його друга.

Тимкові дуже подобається начальник бульдозеристів Кім Пузов. Він не ображається, якщо навіть Тимко каже на нього просто Кім. Коли Тимко з'являється зі своєю командою на трасі, Кім дозволяє бульдозеристам взяти в кабіни по одному хлопчаку. Тимко завжди їздить з Іваном - височенним, здоровенним хлопцем у синьому береті, якого всі називають Ванькою. Іван тільки зовні сердитий, а так - дуже добрий. Частує пряниками Тимка, показує фотокарточку дівчини, що живе десь під Тулою, й свою, на якій Іван знятий з орденом. Тимко любив слухати, коли Іван оповідав йому про Сибір, де вони будували рудники, прокладали дороги, про Далекий Схід. Півсвіту об'їздив Іван на своєму бульдозері. Інколи Іван дозволяє Тимкові потриматися за важелі. Тимко міцно стискає їх в руках і лишіться, як широкий відвал горне поперед себе гору землі. Виросте Тимко й стане бульдозеристом!

- Іване, котра година? - запитав Тимко.

- Пів на четверту.

- Запізнююсь! - кричить Тимко й вискакує з кабіни бульдозера. До вітряка він не встигне й за годину.

Тимко кулею мчить по луках, перебирається через Русавку й по крутому схилу берега видряпується до поля. Як справжній розвідник, Тимко на животі підповзає до чагарників і вдивляється: сидять. Васько і Леся. От якби був бінокль! Бінокля нема, але Тимкові й так видно, що Василь сидить навпроти Лесі й щось говорить. А що? Не чути. От якби... обіцяв йому Васько зробити магнітофона, але ще не встиг.

Тимко робить маневр і, нарешті, добирається до вітряка з іншого боку. Тепер йому все чути.

- Я поїду й поговорю з нею, - каже Васько.

- До Яснограда далеко, - відповідає йому Леся.

- Все одно поїду. Хай вона скаже мені всю правду. Я бачу, як страждає Платон. Тільки ти, Лесю, нікому не говори...

- Ні...

- Прийде з роботи пізно, зачиниться в своїй кімнаті, сидить і дивиться на її фотографію... Він мені, Лесю, сам сказав, що ми з ним уже їй не потрібні. А я поїду й запитаю.

- Поїдь, Васю... А тобі не соромно буде говорити з нею про... любов? - низько схиляє голову Леся.

- Я думаю, що про любов говорити не соромно. Всі люди говорять про любов... Одні голосно, інші - нишком...

- Коли ж ти поїдеш, Васю?

- Взавтра. У школі скажу, що...

- Васько! - крикнув зі своєї схованки Тимко. - Ти скажи, що до сестри в Косопілля підеш!

- Ти де тут взявся? - Василь витягує Тимка з-під вітряка.

- Я не підслуховую, я вас... оберігаю, щоб Коза не прийшов і не... - Тимко майже впевнений, що одержить доброго ляпаса, але Васько обтрушує його піджачка й каже:

- Спасибі тобі, вірний Санчо! Іди стань отам біля берега й дивися, щоб Коза не приплився.

Тимко трошки образився, що Василь назвав його якимсь дивним ім'ям, але, згадавши, що було сказано "вірний Санчо", заспокоївся. Мабуть, цей Санчо був розвідник або партизан. А якщо так, то Тимко готовий стояти біля цього вітряка три дні, щоб ніхто не завадив Лесі й Васькові поговорити.

- Знаєш, Васю, я теж з тобою поїду, - вирішила Леся. - Удвох веселіше, і, може, я тобі чимсь допоможу.

- А тебе відпустять? - світяться радістю Василеві очі.

- А я про все розкажу мамі... І вона відпустить мене з тобою.

- Тільки попередь маму, щоб Платонові не розказала.

- Добре. А що ти скажеш Платонові?

- Я... я скажу, що поїду в Київ, - прикидав щось у голові Васько. - Скажу, що куплю собі пальто на зиму, деталей різних для приймачів.

- А відпустить?

- А чого ж ні? Він мені сам радив поїхати.

- А гроші є в тебе, Васю, бо як нема, то я попрошу в мами, - сказала Леся.

- Платон усю зарплату мені віддає, гроші в шухляді лежать. То коли ж ти мені скажеш, чи відпустила тебе мама?

- Взавтра в школі.

...Добрий сивенький дідусь, позіхаючи, висунувся з віконця, подивився на Васька:

- До Яснограда? Скажем, скажем, усьо скажем... Два? Бери звичайні, нічого до плацкартів звикати, - грюкнув компостером і подав два квитки.

Не треба печалитися, якщо ви не дістали квитка у м'який чи купейний вагон. Прекрасно можна їхати і в плацкартному або в загальному. Комфорт, звичайно, не той, але місце буде завжди і чаю гарячого принесуть. У цих вагонах, не розділених на дерматинові шафи з полицями, стільки людей можна побачити, стільки розмов цікавих почути, що й за рік мандрів не почуєш у купейному.

У цих веселих вагонах їдуть люди, не дуже переобтяжені гаманцями, до вагонів-ресторанів не пробираються на ходу, споживають харчі, взяті з дому, на зупинках вискакують з чайниками та пляшками по воду. Знайомляться у цих вагонах швидко, спільну мову знаходять зразу: мине година-друга - і всі вже ніби сто років знають одне одного.

- Я десь вас бачив, але не знаю де.

- І я вас бачила... Ви часом не Мартина Самов'яза синочок?

- Ні.

- А так, ніби Мартинів, геть і бородавка на вусі...

* * *

- Продала хату, дурна, виписалася з колгоспу та й поїхала до дочки... Воджу тих дітей, як цуценят на пасках, та в кухні товчуся до ночі, а вони на курорти, а вони на води... І дяки ніякої.

- Такі діти пішли...

- Спала на кухні, газ мені печінки роз'їдає. Плачу... Вдома ж я собі хазяйкою була, в почоті ходила. У неділю вберуся та до клубу, як лялька з коробочки, прийду... Оце їду додому, поки в сестри перебуду...

* * *

- Америка, воно, конешно, той... але щоб зовсім, то ні...

- Супроти нашої сили - дзуськи! Я оце в сина був, майор він у мене, значить, ракетний. Каже, тату, працюйте собі спокійно, бо ми...

* * *

- Здала хімію на трійку... Нема стипендії. Я - до декана. Кажу, якщо не дозволите перездати, то я з того ансамбля виписуюсь і хай вам хто хоче співає.

- Дозволив?

- Дозволив, бо без мене той ансамбль і гроша не вартий. Я під Едіту П'еху співаю, басом...

* * *

- Пив, пив та й допився. Стоїть в магазині зранку і просить: "Дай чвертку". Продавець йому каже: до десятої ранку не продаю... Підійшла я до нього та й говорю:

- Грицьку, навіщо ти п'єш? Кинув би ту горілку, одружився та костюма купив би, зуби повставляв пластмасові.

А він мені каже:

- Мамаша, здоров'я дорожче.

* * *

- Краде! І не кажіть мені.

- Дачу поставив камінну, машину купив...

- Краде...

- Жінка й за холодну воду не береться...

- Краде...

- І сам ходить, наче його щойно на фабриці зробили.

- Краде.

* * *

- Пішла з ним два рази в кіно, а на третій він мені каже: будь моєю... А я ж і прізвища його не знаю.

- А далі що?

- Кажу: не-е.

- А далі що?

- Повів до ресторану... Набрав усього - повна кишень троячок жужмом.

- А далі що?

- Випив кілька чарок та й за коліна почав мене...

- А далі що?

- Я його як турнула...

- А далі що?

- Всьо.

У вагоні було багато вільних місць, і Васько з Лесею дуже зручно влаштувалися біля вікна. Сиділи одне проти одного, поклавши руки на столик, і дивились, як пропливали у вечірніх сутінках поля, далекі села, полустанки й смугасті шлагбауми.

На якійсь станції до їхнього купе увійшла старенька бабуса з онукою - кирпатенькою смуглявою дівчиною. Васько звільнив для них нижню полицю й пересів до Лесі. Бабуня почастивала їх пиріжками з маком і яблуками, послала стареньке пальтечко, перехрестилася й вклалася спочигати. Онука теж збиралася лягати. Василь допоміг їй опустити полицю й вийшов у тамбур.

- Це твій жених? - пошепки запитала кирпатенька Лесею.

- Ні, ми просто з одного класу... Це мій товариш...

- А в якому ти класі вчишся?

- У дев'ятому, - відповіла Лесея. - А ти?

- Я в десятому.

- Як тебе звати? Мене - Олесею. Або Лесею - як хочеш...

- А мене Вірою... Я залишила свою школу й село... Ніколи більше не повернуся туди... Буду жити в бабуні.

- Чого, Віро?

- Так... Ні, я тобі розкажу. - Віра присунулася до Лесі й зашептала, поглядаючи на бабуню. - Я... полюбила одного хлопця... Михайла, з нашого класу... Ми з ним дружили,

поки не дізналися його батьки... І ось одного разу... його мати, – тремтів голос Віри, – вигнала мене з хати... й у школі розказала, що я чіпляюся до Михайла, бо в них великий садок, пасіка й вони... багаті. А навіщо мені їхній садок?... З мене почали сміятися...

– А Михайло що?

– Він уже не ходить зі мною, – зітхнула Віра.

– І ти переживаєш? Та я б на такого й не подивилася! Та він же блазень, а не хлопець! – обурювалася Леся.

– Він красивий...

– Та плюнь ти на нього!

– Е-е, Лесю, тобі легко говорити, а я люблю... Якби ти знала, що це таке...

– Треба бути гордою, Віро.

– Я не можу бути гордою, коли бачу його... – Віра витерла заплакані очі й лягла на полицю.

Леся уявила себе на місці Віри, і їй стало страшно. А що, коли й Василь... не любить її, а тільки так... А Леся теж завжди думає про нього, ночами, навіть на уроках... Ні, він писав їй багато разів у записках, що любить, але ще ніколи не говорив про це... А вона ж мусить знати, почути.

Треба підійти до нього й запитати. Де ж він? Олесья тихенько йде коридором у тамбур. Василь стоїть біля вікна. Гулко вистукують колеса. Тут холодно, тьмяно світить маленька лампочка.

– Чого ти, Васю, тут стоїш?

– Я думав, що ви будете лягати спати...

– Віра вже, мабуть, спить... а я не хочу, – Леся у темній шибці вікна бачить вродливе худорляве обличчя Васька, з крутим, як і в Платона, зламом брів і неслухняним каштановим чубом. Тільки губи у Васька по-дитячому пухкі, наче в дівчини. Він стоїть, тримаючись однією рукою за ручку вікна, а другою вперся в двері, мовби загородив Лесю від напасників. Васько витягся високий, якщо вона стане поруч, то... Леся потихеньку підсувається до Василя... Так і знала: ледве досягає його очей.

Василеве обличчя лоскочуть Олесині коси, і він не може поворухнутися.

– Васю, – тихо питає Леся, – а може бути зараз так. Що... одна дівчина полюбила хлопця, а його батьки проти, бо вони... багаті, а вона...

– Це було колись, а зараз... Зараз нема багатих... і це пережитки.

– А вона каже, що у тих великий садок і пасіка, а в дівчини, мабуть, нема...

– Ні, такого бути не може.

– А вона плаче.

– Хто?

– Віра. – І Леся розповіла сумну історію Вірчиного кохання. – Правда, що кохання завжди приносить горе?

– Ні, – відказав не вагаючись.

– Ну, а в Платона й у Наталки?..

Нічого не може відповісти Олесі Василь. Виходить, що й серед закоханих є нещасні. Чому ж воно так буває в житті? І як довести Лесі, що в них буде все інакше, щоб вона повірила? Васькова рука ніжно опускається на плече дівчини, і він відчуває на шиї гарячий подих Лесі.

- Я тебе люблю, Олесю... Все життя буду любити одну тебе...

З розгону поїзд наскочив на стрілки, хитнуло вагоном.

- Ой! - Леся, щоб не впасти, вхопилася обома руками за Василя, смішно тичьнувшись носиком в його щоку.

Васько міцно пригорнув до себе дівчину. Він не бачив її обличчя, очей, нічого не бачив.

А вагон хитало, а вагон кидало, здавалося, що він уже став дибки, мчав боком, не по колії, а по відкосах, а потім відірвався од землі й зринув високо в небо, розштовхуючи зірки, - все це Василь відчув за кілька секунд, коли злилися в першому поцілунку їх уста.

- Хочеш, я вистрибну зараз із поїзда? - І якби Леся навіть не сказала, а просто кивнула головою, то Васько вже пірнув би у ніч, у вітер.

- Навіщо? - тихо прошепотіла Олеся. - Ти ж сказав, що на все життя?

- Хочеш, я тобі поклянуся? - Васькові необхідно було зараз щось зробити таке, щоб у Лесі не виникло ні найменшого сумніву в правдивості його слів.

- Не треба, Васю... Я тобі вірю.

- Ми ніколи не будемо розлучатися з тобою, Олесю.

- Не будемо... А якщо ти поїдеш вчитися?

- Платон сказав, що коли збудують рудник, то відкриють технікум і філіал політехнічного інституту... Турчин йому розповідав. Я піду працювати після школи на "Факел", а потім поступлю вчитись... І ти, Лесю.

- Ти хочеш стати фізиком?

- Умгу... Я, коли думаю про тебе, Лесю, то все можу... Відкриваю нові землі, зірки, ракетоплани буду... для тебе... Ти змерзла?

- Трішки.

Вони зайшли у вагон. Бабуся спала. Віра, мабуть, теж. Василь накинув на Лесині плечі піджак. Так вони й сиділи, притулившись одне до одного.

Леся заснула, схиливши голову на Василеве плече, і він боявся поворухнутись, щоб не розбудити її.

З горішньої полиці дивилася на них Віра й тихо плакала...

* * *

Наталка повернулася з Дубултів посвіжіла, весела. Мура з Ольгою Аркадіївною, зробивши генеральний огляд, дійшли висновку, що вона трохи схудла і це їй до лиця. Про подробиці їхнього перебування на Ризькому узбережжі не розпитували, хоч і мати, і її подруга згоряли від бажання знати, як проводили час Наталка й Давид і чи було там щось поміж ними. Ольга Аркадіївна зразу виставила щит перед Наталкою, заявивши на Мурині натяки, що дочка у неї "не така" і взагалі ніяких підозрінь бути не може. І не

приведи господи, якщо дійде щось до Михайла Костянтиновича.

- Мадам, - сказала Мура, - що ви з мене робите дурочку? Ваша дочка поводитися там, як непорочний янгол, але не треба цього афішувати, бо сьогодні, коли ми вечеряли на веранді, Давид весь час під столом тримав свою руку на... її коліні і трохи вище. Не роби, Ольго, з мене дурочку.

Ольга Аркадіївна бачила, як, прощаючись, Наталка цмокнула Давида в щоку, а тому, коли залишилися вдвох, запитала:

- Наташенько, а які у вас стосунки з... Давидом?
- Мир і дружба, солідарність і невтручання у внутрішні справи...
- Я серйозно питаю.
- Не треба бути такою цікавою.
- Ти мене ображаєш, Наталочко, колись ти про все мені...
- То було колись...

"Чужа, вона вже для мене чужа", - думала Ольга Аркадіївна. Назавжди щезло оте таке природне довір'я, яке буває між матір'ю й дочкою.

Тієї ночі, коли Ольга Аркадіївна не пускала Наталку до Платона, було порвано останні нитки, що зв'язували дочку з матір'ю. Наталка тоді забула, скільки вистраждала мати, доглядаючи її все життя, не захотіла зрозуміти причин, які штовхнули Ольгу Аркадіївну на той крок. У Наталки заговорило почуття образи, а нема нічого страшнішого, ніж образити жінку. Це не прощається ніколи й нікому, навіть матері.

Ольга Аркадіївна вважала себе також нещасною. Вона всю себе віддала сім'ї, ось уже двадцять три роки була за няньку дочці й чоловікові, просиджувала роками над ліжком хворої Наталки, готувала обіди й чекала з відряджень чоловіка. Тепер, коли донька стала майже здорова, а чоловік разом з полковницькими погонами скинув із себе й усю значимість, як особи, Ольга Аркадіївна відчула, що все зараз тримається на ній, і, як кажуть, взяла віжки в свої руки. Михайло Костянтинович, людина м'якої вдачі, покірно сприйняв цю переміну й махнув на все рукою: роби, що хочеш. Наталка ж, егоїстична, розпещена постійною увагою, сприйняла це по-іншому. Їй вдавалося, що мати, підкреслено декларуючи свою зверхність, хоче примусити й Наталку, й батька віддячити їй за втрачені роки.

І це була правда. Коли Наталка повернулася з лікарні, врятована й виходжена, Ольга Аркадіївна поступово почала помічати, що дивиться на дочку, як на ще одну жінку в домі. А той вечір, коли вона показувала Наталці свої оздобы, був останнім місточком, який ще з'єднував їх.

Наталка приміряла перед дзеркалом медальйони, персні, кульчики, кліпси й була в захопленні, потім збрала все це добро в скриньку й хотіла занести до своєї кімнати.

- Навіщо ти береш, Наталко? - запитала Ольга Аркадіївна.
- Собі, а що?
- Але то моє...
- Твоє-е? - здивувалася Наталка. - Воно тобі зовсім не потрібне.

- Чому?

- Бо ти вже стара...

- Я не стара! Я не стара! - крикнула Ольга Аркадіївна. - Це ви з батьком зробили мене старою! Ви! Ви перетворили мене на служницю...

Наталка жбурнула скриньку на підлогу й вийшла з кімнати.

Ольга Аркадіївна довго й невтішно плакала. Тієї образи вона не могла простити дочці.

Ольга Аркадіївна й без коментарів Мури зрозуміла, що в стосунках Наталки й Давида сталися певні зміни. Це було видно з того, як вони розмовляли одне з одним, як Наталка виймала з його чемодана інтимні речі свого туалету.

Ольга Аркадіївна була б вельми задоволена, якби швидше закінчилася ця Наталчина сосонська історія, хай би вже вона виходила заміж за Давида й дала можливість хоч кілька років пожити їй так, як хотілося. Вони з Муром уже виробили цілий план своїх майбутніх подорожей: Крим, Кавказ, Ленінград.

- У мене багато друзів, і ми, Ольго, з тобою ще згадаємо молодість, - загадково посміхалася Мура.

Ольга Аркадіївна намагалася всілякими шляхами вивідати в Наталки про їхні з Давидом плани. Наталка, добре розуміючи матір, мовчала. Вона ще й сама не знала, що буде. Після тієї дубултівської ночі Давид став ще уважніший до неї, але у їх близькості не було ніякого романтичного забарвлення, душевного трепету. Кожного вечора Давид роздягався перед Наталкою й лягав з нею в постіль, наче робив звичайну якусь справу - снідав чи обідав. Це ображало Наталку. Вона змогла б ще знайти для себе виправдання, коли б усе це робилося в шаленому пориві пристрасті, коли можна втратити розум і силу над собою, але щоб отак буденно, банально спати з ним... Внутрішнього протесту у Наталки вистачало ненадовго.

Усі ці дні вона думала про Платона, але заговорив про нього Давид:

- Наталочко, ми... ти повинна сказати Платонові про... все.

- Ні!

- Але так далі тривати не може... Ми повинні бути з тобою чесні.

- Що ти пропонуєш, Давиде?

- Треба йому написати або поїхати й розповісти, що ми... одружуємося.

- Я не поїду! Я не перенесу цієї зустрічі, Давиде.

- Треба, щоб ти оформила розлучення, - тверезо підходив до справи Давид. - У нас може з'явитися дитина...

- Дитина? Ти впевнений? - спалахнула Наталка, а потім сказала: - Може.

- Цілком закономірно... І я мушу сказати про це твоїм батькам.

- Мій батько... проклене мене.

- Але я це мушу зробити, Наталочко.

І Давид розказав про все Ользі Аркадіївні.

Ольга Аркадіївна подивилася на доньку, охнула, випила валер'янки й крізь сльози промовила:

- Що ж, треба підкоритися долі... Якщо ви покохали одне одного, то що можуть зробити батьки?

Сокальський вдячно схилив голову, відтак проказав:

- Я був певний, Ольго Аркадіївно, що ви... зрозумієте. А-а... як Михайло Костянтинович?..

- Не хвилюйтесь, - заспокоїла Ольга Аркадіївна стривожених Давида й Наталку. - У батька дуже старомодні погляди на життя, але...

- Я піду поговорю з ним. - Наталка одягнула пальто й вийшла на подвір'я.

Високий вродливий хлопець з каштановим волоссям, у старенькому чорному светрі й піджачку розмовляв з Нарбутовим біля хвіртки. Трохи осторонь стояла струнка русява дівчина з неймовірно голубими очима, тримаючи в руках валізу... "Напевне, з якоїсь школи прийшли попросити батька виступити на вечорі", - подумала Наталка, милуючись дівчиною.

- Наталко, - покликав батько. - Впізнаєш?

- Н-ні, - ступила кілька кроків Наталка.

- Доброго дня, Наташо, - сказав хлопець. - Я - Василь. Гайворон.

- Васько! - вирвалися десь із далеких закутків її душі разом з цим ім'ям спогади. - Милий Васю!

Наталка обняла Василя й розплакалася. А він стояв, позираючи на Лесю, й не знав, що робити.

Вийшла з хати й Ольга Аркадіївна (що за сосонське нашествя?), запросила гостей до хати. Василь узяв Лесю за руку й вів за собою, наче боявся, що їх розлучать.

Наталка частувала Васька й Лесю, але вони почували себе не дуже зручно під поглядами господарів і незнайомого чорнявого чоловіка. Васькові довелося вислухати захоплення: який ти став! Виріс!

Потім спогади: а пам'ятаєш, як встановлювали телевізор? А пам'ятаєш, як ми їздили на голубому візку?..

І жодного слова про Платона.

Васько подивився на годинник.

- Ти поспішаєш, Васю? - запитала Наталка.

- Так. Ми поїдемо з Лесею вечірнім.

- Чому ж так скоро? Погостуйте, я покажу вам наше місто, музеї...

- Ні, нам треба в школу... Ми приїхали не в гості, а... - Васько раптом став рішучий.

- Я хочу поговорити з тобою, Наташо... Без сторонніх...

- Тут сторонніх нема, - сказала Ольга Аркадіївна.

- Пробачте, я не так висловився... Я хочу поговорити з Наташею віч-на-віч.

- Не будемо заважати, - вийшов з кімнати Давид.

- Сидіть, сидіть, - Наталка повела Васька до себе.

Василь бачив, як Наталка, зайшовши до кімнати, швидко забрала зі стільця білу чоловічу сорочку, галстук і кинула їх у шафу. На столику лежала пачка сигарет.

Наталка гадала, що зараз Васько почне розказувати їй про Сосонку, згадувати

минуле, натякати на їхні стосунки з Платоном. Вона не сумнівалася, що саме Платон прислав його сюди. Але Васько, по-дорослому суворо подивившись на неї, запитав:

- Ти повернешся до нас? Скажи мені правду.

- Васю, ти розумієш... передай Платону, що я після операції...

- Платон не знає, що я поїхав до тебе, - сказав Васько. - Але ми, - так і сказав "ми", - повинні знати.

- Так усе склалося, - Наталка не знала, що сказати Василеві.

- Скажи правду... бо нам, - знову "нам", - погано з Платоном... Йому погано... Так жити... неправильно...

- А чому він сам не приїхав? На цю тему... я повинна говорити з ним, а не... Ти ще, Васю, не все розумієш і...

- Я все розумію... І хочу... ми з Лесею хочемо, щоб не було неправди, й тому приїхали...

- Ви взяли на себе дуже складне завдання, - посміхнулася Наталка. - Треба було вам починати свою... боротьбу за правду з чогось легшого...

- Треба починати з тієї неправди, що тебе оточує. - Наталка зрозуміла, що це вже був не той Васько, якого вона купала у ночвах.

- Я... я не зможу... зараз повернутися до вас, - з болем, з жалем промовила Наталка.

- Це я й хотів почути. Ти вже ніколи не повернешся до нас. Добре, що хоч сказала чесно. - Васько вийшов з кімнати.

Наталка догнала його на крутих східцях.

- Васю, побудь! Васю, зрозумій, що... Не кажи йому... все ще може змінитися...

Леся, бліда й стривожена, чекала на нього.

- Ходімо, Лесю, - взяв й за руку Васько.

- Не їдьте, побудьте, - просила Наталка.

- Наталко, вони ж поспішають на поїзд, - зауважила мати.

- А ти... ти... я ненавиджу тебе! - крикнула матері Наталка. Вона не відпускала Васька, чіплялася за поли його піджачка, хапала за руки. - Не йди, не йди!

Підійшов Давид, щось їй сказав, і Наталка перестала голосити й приказувати.

- Передай Платонові, - сказав Давид, - що ми приїдемо з Наталкою, щоб... поставити всі крапки над "і".

Вони вийшли з Лесею на шосе, освітлене височенними ліхтарями. І Лесі здалося, що кожний стовп, з яскравою крапкою плафона, схожий на літеру "І".

16

Відомо, що найкращі, найвищі свої почуття люди висловлюють у поезії і в піснях. Тож нема нічого дивного в тому, що з явилось безліч пісень про міста й містечка, про великі водні артерії й звичайні річечки. Людям хочеться опоетизувати місце свого народження й географічний пункт, де вони мешкають.

Пісні складають не завжди відомі поети й композитори, бо їх мало, а населених

пунктів багато. Але якщо, наприклад, є пісня про Житомир, Тираспіль, Гомель, Тулу, Голу Пристань чи П'ятихатки, то чому не може бути пісні про Косопілля? Завідувач районного відділу культури справедливо запитував про це Юхима Снопа.

- Нема тексту, - відповідав Юхим.

- Напиши.

- Я не вмію писати віршів.

- Ти що, неграмотний? Попроси вчителя з Телепеньок, адже він написав пісню про своє рідне передове село? Пам'ятаєш?

Телепеньки мої, Телепеньки,

Ти моя дорога сторона, -

тремтячим голосом заспівав завідувач райвідділу культури. - Гаразд, я сам до нього поїду й домовлюся.

Але зараз Юхимові було не до пісень: захворів батько.

Приїхав з Кожухарем і Савкою з області, ввійшов у хату й зліг. Привіз Юхим лікаря з Косопілля, але старий Сніп навіть не захотів, щоб той оглянув його.

- Нема вам чого на мене дивитися.

- Що ж у вас болить, Ничипоре Івановичу?

- Нічого.

І на збори не пішов Сніп. Лежав у білій сорочці, худий, сивобородий, глухо кашляв. Дочекався, поки вернувся Юхим, запитав:

- Ну що, віддали землю?

- Віддали, тату. Шаблій на зборах був... Турчин показував на макеті, яка Сосонка буде за рік-два... Славно.

- А Кожухар був?

- У президії сидів.

- Голосував?

- Усі проголосували.

- Так і знав... Нікому землі не шкода...

- Тату, треба.

- Треба... Візьми-но, Юхиме, ручку та напиши. Чуєш?

Юхим знає, що суперечити батькові не можна.

- Що писати?

- "Правлінню колгоспу "Рідне поле", - тихо говорить Сніп, - і голові Гайворону Платону... Андрійовичу... Прошу звільнити мене з бригадира тракторної бригади, бо вона вже вам не потрібна, а на тому клаптеві землі, що залишиться в артілі, ви справитеся й без мене..."

- Батьку...

- Пиши. "Справитеся й без мене". Дай я підпишусь - і віднеси Гайворону. - Взяв ручку, довго примірявся й вивів: "Сніп Н."

Увійшла Марія, взяла чоловікову заяву, прочитала і гірко заплакала.

- Чого це ти плачеш, Маріє? - почула голос Кожухаря.

До хати йшли ще й Савка Чемерис, Динька й Перепічка.

- Приймаєте гостей?

- Заходьте.

- Хто це там? - запитав Сніп Юхима. - І Кожухар? Давай мені одіж.

- Не можна вам вставати, тату.

- Причини двері, хай там посидять, а я вийду. - Ничипір Іванович одягався. - Не хочу, щоб мене Кожухар лежачого бачив.

І Сніп вийшов до нежданих гостей.

- Проголосували? - поглянув на Кожухаря й махнув рукою. - І ти, Савко, руку тягнув?

- Я не той, - крестав Чемерис, - я не дуже, значить, тягнувся, можна сказати, що й... отак трохи підняв руку лічно.

- Не дуже уверенно голосував Савка, - сказав Динька.

- А ти слово говорив? - Сніп до Кожухаря.

- Говорив. А що ж мені було робити, коли з шахтами нічого не виходить?

- А ти ж казав, коли ми від Шаблія поверталися, що стоятимеш, як кам'яна гора? Казав? - допитувався Сніп.

- Було, - признався Кожухар. - Але ж нам Шаблій виклав усю, значить, економіку. Не може держава такі гроші витратити, щоб лиш тобі догодити... Турчин показав нам, яке наше село буде й місто за Видубом, то я подумав, подумав та й сказав, що даю згоду на "Факела".

- Конешно, бо полезні скопаємі, - пояснив Петро Перепічка.

- Виходить, що ви всі розумні, а тільки один Сніп дурний і відсталий елемент. - Сніп говорив повільно, йому було тяжко дихати. - А в машині ви мені що обіцяли? Казали ви мені, що будемо разом просити Турчина, щоб шахти будував?

- Ничипоре, у Турчина все на плані написано, і ми нічого не могли йому довести, - переконував Чемерис. - І Шаблій же тобі цілий день тлумачив...

- Конешно, полезні скопаємі...

- Що ж ми вдвох з Савкою могли вдіяти? Никодим теж голосував, - сказав Кожухар. - Не міг же я проти колгоспу йти.

- Я проголосував, бо мені Текля сказала, - винувато подивився на Снопа Динька. - Турчин їй показав, яку хату збудують, то вона й розкисла: звісно, баба.

- Дуже славу хату поставили будівельники біля клубу, - зауважив Перепічка, - для агітації й пропаганди... На три кімнати, з кухнею й службами всякими... Я теж у таку хату перейшов би.

- Добра хата, - підтвердив Кожухар. - Хоч би на старості в такій пожити, бо моя, їй-богу, розвалиться.

- Поживеш. Тобі дадуть! - запевнив Сніп. - І на трибуну виліз, щоб побачили, який, значить, активний Кожухар, показався, вислужився!

- Ти, Ничипоре, не маєш права так говорити про мене! - сказав Михей. - Мені нема перед ким вислужуватися. І шапки я ні перед ким не скидав. І не буду. А на зборах

виступив, бо мене питали, що я думаю. І я сказав, бо вірю Шаблію й Арсену Турчину. А вони більше розуміються на цих шахтах і уранах, ніж ти і я. А якщо ти мене так образив, то я тобі скажу: хоч тобі й дали Героя, а ти ще темний чоловік і той... Савко, як це? Демагог. І не думай, що тільки одному Снопові дорога земля.

- По цій мові бувайте здорові, - сказав Сніп. - Іди, Михею, і щоб мої очі тебе не бачили!

- Себто ти мене виганяєш зі своєї хати? Дожився. - Кожухар довго шукав свого кашкета. - Бувай здоровий, порога я в твоїй хаті не переступлю.

- Михею, куди ж це ти? - зустріла Марія Кожухаря на подвір'ї.

- Вигнано мене, Маріє, з вашої хати, - відповів Михей і, низько опустивши голову, пішов, чудернацько присідаючи на своїх довгих ногах.

- Ничипоре! Що ж ти наробив?! - вбігла в хату Марія. - Юхиме, заверни дядька Михея, - заглянула в суміжну кімнату. - Чого ж це ви посварилися? Та це ж уже кінець світу настає, якщо Михея з хати випроводжувати!

- Посварилися через полезні скопаємі...

Ничипір мовчав, збентежений таким поворотом, Савка теж не міг збагнути, що сталося, тільки Никодим Динька сумно хитав головою:

- Весь вік товаришували, а...

- Я не зрадив ні нашого товаришування, ні землі, - сказав Сніп. Він підвівся зі стільця, якимось неприродно випроставшись, і, тримаючись за стіну, пішов у другу кімнату.

Савка думав, що Ничипір ліг у ліжку, й кивнув Диньці, щоб іти, але раптом знову з'явився Сніп, одягнений у новий сірий піджак.

- Ти куди, Ничипоре?! - злякалася Марія.

- Піду на партійні збори... Сказав Юхим, що Шаблій скликає всіх...

- Не дійдеш ти, не йди, Ничипоре!

- Дійду! - сказав Сніп і вийшов з хати.

- Юхиме, іди з ним, сину.

- Та йду ж, мамо.

Ничипір не хотів, щоб його вели, ішов сам, часто зупиняючись, але вже біля контори таки сперся на Савчину руку. Так вони вдвох і ввійшли в кабінет Гайворона.

Шаблій і Мостовий, побачивши його, кинулися навстріч і посадили.

- А ми до вас збиралися, Ничипоре Івановичу, після зборів завітати, - сказав Шаблій. - Що з вами, серце?

- Чого ви прийшли? Вам треба лежати, - промовив Мостовий.

- Зараз скажу, чого прийшов... Сьогодні мені один... мій товариш... колишній сказав, що я, значить, темний... демагог... і що це всі люди знають... І ще сказав, що мені Героя дали, що я, значить, не заробив, а просто мені дали. То це щира правда... Не заробив. Думав ще відробити за Зірку, а вже не зможу. - Сніп вийняв з коробочки Зірку й поклав на стіл. - Ордена, може, й заробив, а Зірку ні... То хочу передати її правлінню для всього колгоспу... І ось цю заяву.

Шаблій прочитав, потім передав Мостовому й Гайворону.

- Ничипоре Івановичу, - Шаблій узяв Зірку і приколов на Снопового піджака. - Нагородила вас від імені всього народу й партії Президія Верховної Ради, і ми не можемо відмінити Указу. І я вам ось що скажу, по секрету... Буде вам весною наступного року сімдесят.

- Якщо доживу, то буде, - тихо сказав Сніп.

- То ми вирішили, Ничипоре Івановичу, представити вас до звання Двічі Героя Соціалістичної Праці, - промовив Шаблій. - Уже й написали. І Гайворон, і райком партії...

- Та ви що? Де ви бачили?! Я не візьму! Артїлі всій треба, а не мені. За що ж?

- За хліб, - сказав Шаблій. - І колгосп ваш нагородимо... як солдата, що вірно служив... За хліб нагородимо "Рідне поле", а за уран ордени Сосонці хай уже заробляють ваші діти... А заяву це ж не ви писали, Ничипоре Івановичу. Не ваш почерк. Сніп такої заяви не напише...

* * *

Після партійних зборів поїхали на Видубецькі гори. Турчин і Долідзе показували Шаблію, як споруджується місто за Видубом. Уже кілька будинків було заселено, бігали діти, на вікнах білили фіранки.

- Як назвете місто? - запитав Шаблій

- Ще не думали, Павле Артемовичу, - відповів Долідзе.

- Бога ради, хай ваша фантазія підніметься трохи вище за різні там Гірничогорське, Рудне чи Уранове, - зауважив Шаблій. - Подумайте, всі подумайте.

- Давайте назвемо наше місто - "Видуб", - сказав Мостовий.

- Чудово! - підтримав Отар Долідзе.

- Видуб, - повторив Турчин. - Сила у цій назві є... Мені подобається.

- І мені, - Шаблій потиснув руку Мостовому. - Бути тобі, Олександр Івановичу, хрещеним батьком.

- Почесним громадянином назвемо Олександра Мостового, - сказав Турчин.

До чотириповерхового будинку під'їхало три автомашини, навантажені різним домашнім скарбом.

- Це звідки, Арсене Климовичу? - спитав Шаблій.

- Зараз дізнаюся. - Отар Долідзе пішов до машин, повернувся й доповів: - Екскаваторники приїхали з Луганська, перша партія, речі зі станції перевозять.

З однієї машини вийшла ставна вродлива жінка з карими розкосими очима й гукнула до Отара Долідзе:

- Що ж ти прийшов, запитав і пішов, кацо? Клич-но своїх друзів та хай допоможуть речі повносити!

- Що ж, доведеться допомогти, хлопці, - сказав Шаблій, і всі разом підійшли до машини. Чорнява красуня подала Турчину невелику пальму:

- Неси на другий поверх! А ви, - звернулася до Шаблія, - беріть швейну машинку. А ви, молодші, тягніть канапу й шафу.

- Як хоч тебе звати, красуне? - запитав Шаблій.

- Марта. А тебе?

- Павло.

- Дуже приємно, тягни, Павле, машинку на другий поверх.

Коли всі речі були внесені, Марта дістала з валізи півлітру "Московської", закуску, налила в склянки.

- Випийте. Спасибі, що допомогли, бо чоловік десь машини розвантажує, а мені хоч плач.

- Ну, з новосіллям, Марто! - сказав Турчин. - Вітаємо вас від імені управління "Факела".

- А ви ж хто? - зніяковіла Марта.

- Ми ж і є управління, - розсміявся Турчин. - Я - начальник, ось секретар обкому партії Павло Артемович Шаблій, а це секретар райкому Олександр...

- Боже! Саша! Мостовий! Це ж ви приїжджали до нас в Луганськ по Галинку... Даруйте мені! Що ж я наробила?!

- Нічого, нічого, - заспокоював Марту Мостовий.

- З новосіллям у місті Видубі! - привітав розгублену Марту Шаблій.

Гайворон лише тепер зрозумів, що перед ним стоїть мати Степки й Фросинки.

Шаблій запросив Гайворона в свою машину.

- Я знову, Платоне Андрійовичу, повертаюся до нашої розмови. Доведеться тобі попрощатися з Сосонкою. Ми хочемо рекомендувати тебе на завідувача сільгоспвідділу обкому.

- Я не можу, Павле Артемовичу, - сказав Гайворон.

- Треба дивитися на речі реально, Платоне. - Шаблій почастував Гайворона сигаретою. - Ти зробив тут свою справу, далі хай веде Турчин... За рік у вас залишиться триста двадцять гектарів землі. Будете розводити на поливних землях городину... молочні ферми залишаться... Це не для тебе. Мало. Ти мусиш ще багато зробити, Гайворон... Я уже мав розмову в ЦК...

- Я не можу піти із Сосонки, Павле Артемовичу.

- Чому?

- На перших порах буде важко людям... І я мушу бути з ними...

- Платоне, все продумано. Турчин запросить на роботу всіх, хто лиш побажає. Жодна родина не відчує матеріальної скрути.

- Я розумію, Павле Артемовичу, але у Сосонці починається великий злам, не тільки в сівозмінах, а в душах... І я мушу бути з ними... з цими людьми, які вірили мені... Я не хочу, щоб Ничипір Сніп чи тітка Текля подумали, що я втік від них, коли щез з полів хліб...

- Але з'явиться уран, Гайвороне.

- Уран... Це вони зрозуміють пізніше, - подумав уголос Платон.

- Можливо, маєш рацію, - замислився Шаблій.

Їх машину обігнав Мостовий, Микита загальмував.

- Павле Артемовичу, я поспішаю, бо в мене сьогодні ще зустріч з директором школи. - Мостовий попрощався з Гайвороном.

- Я заїду в райком, - пообіцяв Шаблій.

- Як він себе почуває? - спитав Павло Артемович, коли машина Мостового сховалася за поворотом.

- Погано, Павле Артемовичу, - відвів погляд Гайворон. - Безперервні серцеві приступи... Живе на валідолі й ще біс його знає на чому - на характері, мабуть. Торік ще тримався, а зараз... І Валинов допоміг...

- Ми його відкликали з "Факела", - сказав Шаблій.

- Добре, що перевіряти його заяву приїхав розумний чоловік, - зауважив Гайворон, - а якби попався інший - роздуб би справу на всю республіку.

- Платоне, не можна перебільшувати впливу різних Валинових на... - Шаблій добирав слова, - на хід подій.

- Звичайно, Павле Артемовичу, на хід подій ні, - погодився Гайворон, - а на життя окремих людей?

- Це чия хата? - запитав Шаблій.

- Михея Кожухаря.

- Зупиніться, будь ласка, - попросив Шаблій шофера. - Ходімо, Гайвороне, провідаємо.

...У приймальні сидів Валинов. Побачивши Мостового, відклав газету, встав:

- Можна до вас, Олександрє Івановичу?

- Заходьте. - Мостовий пропустив його до кабінету, роздягнувся. - Я слухаю вас.

- Олександрє Івановичу, я не знаю, з чого почати...

- Починайте з чого хочете, - відповів Мостовий.

Валинов деякий час мовчав, сподіваючись на те, що, може, сам Мостовий заговорить. Але той сидів стомлений, сухо й холодно блищали його очі.

- Я приїхав, Олександрє Івановичу, щоб пробачитися перед вами, - жалюгідна посмішка супроводжувала ці слова. - Я був тоді у запалі й не зовсім правильно прокоментував деякі ваші висловлювання.

- То вже ваша справа, товаришу Валинов. Я не вимагаю від вас ніяких пояснень, - сказав Мостовий.

- Так, але... мою заяву розглядатиме бюро обкому, і... розумієте, Олександрє Івановичу, у деяких товаришів у ЦК і в обкомі... складається враження, наче я звів наклеп на вас... щоб вигородити себе за зрив тих зборів... Я не перенесу такого звинувачення... Я ж хотів, щоб усе було якнайкраще... У нас з вами чудові стосунки... Ви досвідчений керівник.

- Давайте без компліментів, товаришу Валинов, - перебив Мостовий. - Кажіть одверто, чого ви хочете від мене?

- Я просив би вас, Олександрє Івановичу, щоб ви поговорили з Шаблієм або, або... написали кілька рядків, що... у нашій з вами розмові... була заява гарячковості, і ми... не зрозуміли один одного...

- Іване Івановичу, - Мостовий пильно глянув на Валинова. - Ми добре зрозуміли один одного... Я читав вашу доповідну, й мені було страшно... Ні, не від того, що ви понавигадували й приписали мені... організацію саботажу рішення уряду - все це примітивний наклеп. Мені стало страшно від того, що ви... маєте владу у своїх руках... Хочете мати ще більшу й ідете на все, щоб піднятися ще на один шабелік...

- Олександрє Івановичу, - уже благав Валинов, - я не писав про саботаж... я лише викладав вашу... філософську концепцію... погляди на... селянство і... На мене написали анонімку, що я... вимагав од Бунчука й Кутня компрометуючих матеріалів на вас і Гайворона. А це брехня! Я вигнав Кутня, коли він почав читати мені записи про вас... Клянуся вам. Бунчук був тоді... Ось викличіть його й запитайте...

- Я анонімками не цікавлюсь, товаришу Валинов. - Мостовий підійшов до вікна, відчинив - йому тяжко було дихати. Під'їхала "Волга". З машини вийшов Шаблій.

Він швидко ввійшов до кабінету. Ще з порога почав:

- Розумієш, Олександрє Івановичу, посварився Сніп з... - Шаблій, побачивши Валинова, замовк, а потім спитав: - А ви що тут робите, товаришу Валинов?

- Я... я був на Косопільському заводі, - підвівся Валинов, - а потім...

- Сідайте. З'ясовуєте стосунки з Мостовим?

- Розмовляємо, Павле Артемовичу, - вичавив посмішку Валинов. - Разом починали "Факел"... а вже перші будинки з'явилися на Видубі...

- Розмовляєте? Хм, - Шаблій підсунув стільця до столу. - Я на місці Мостового, товаришу Валинов, з вами не розмовляв би... Це я вам кажу не офіційно, бо як секретар обкому я мушу говорити з вами, копірситися в тому бруді, який виплеснувся з вашої душі...

- Павле Артемовичу, ви мене знаєте не один рік, я завжди... Я визнаю, що помилився, але я не хотів... На мене самого написали анонімку, - уже скаржився Валинов, - і я прошу захисту, прошу вас розібратися...

- Від кого вас треба захищати, Валинов? - Шаблій впритул нахилився до нього. - Од Мостового, від Снопа? На вас написали анонімку такі ж люди, як і ви. Правда, ви свою заяву підписали. Бо у вас не було іншого виходу... Мені соромно за вас і за... таких, як ви... Я старію, коли читаю анонімки чи наклепи на людей... Я не хочу їх читати...

- Павле Артемовичу, я визнаю свою помилку й прошу вас, - Валинов ніяк не міг застібнути плащ, - прошу вас...

- Мене просити нічого. Ми поговоримо на бюро.

Валинов хотів ще щось сказати, хотів просити, благати, але зрозумів, що розмова закінчена.

На вулиці побачив біля скверу Бунчука й Кутня. Вони удали, що не помітили його, зайшли в магазин. Валинов дочекався, поки вони вийшли.

- Я знаю, що це ви написали на мене анонімку, - прошипів Валинов. - Це провокація, і ви... ви будете відповідати.

- Ви що, не виспалися, Іване Івановичу? - нахабно посміхнувся Бунчук. - Ви нас не шантажуйте! Самі заварили кашу, самі й розхльобуйте. Чистеньким з цієї історії не

вийдете, а нас не вплутуйте. Ми собі живемо тихо з Василем Васильовичем... План перевиконуємо, масло відвантажуюмо, хе-хе...

- Ми собі тихо живемо, - повторив Кутень. - Нам чинів високих не треба, а якщо вас той... з "Факела"... попросили, то ми не винуваті.

- Кутень, - скипів Валинов, - ви... ви аморальний тин, і я... я доведу і ще доберуся до вас!

- Чуєте, Петре Йосиповичу, ще й лякають Іван Іванович. - Кутень взяв під руку Бунчука й обернувся до Валинова: - Чесних рядових комуністів залякуєте? Не вийде... Руки короткі, Іване Івановичу. Життя - воно таке: ви - начальник - я дурний, я - начальник - ви... Одне слово, бувайте здорові... Начальство приходить і відходить, а ми - залишаємося, як той казав...

Валинов нічого не міг відповісти Кутневі. Ще тиждень тому він тремтів від одного погляду Валинова, а тепер: "Руки короткі, Іване Івановичу"... І буде ще довго жити цей Кутень, заповнюючи свій записник. У парі з Бунчуком нишком ходитимуть по білому світу й паскудитимуть тихенько, помщаючись усім, хто досяг більшого, хто живе чисто й ясно...

А він, Валинов, хіба кращий? Такий самий, як і Кутень, як і Бунчук. Дрібний кар'єрист і негідник, виніс для себе вирок.

Але до кінця свого життя Валинов про це нікому не скаже.

* * *

Васько придумав цілу історію про поїздки з Лесею до Києва - для Платона, але розповідати її не довелося, бо разом з грішми поклав у шухляду й квитки до Яснограда. Платон вранці, збираючись на роботу, випадково побачив їх, хотів розбудити брата й розпитати про Наталку, але вирішив не тривожити його.

І в школі, на перерві, Васько доводив Лесі, що Платонові необхідно розповісти про зустріч з Нарбутовими, але переконати Лесю не зміг.

- Може, вона ще приїде, Васю, - сподівалася Олеся. - Хай вона розкаже йому...

- Ні, Платон мусить знати правду, - наполягав Васько.

Ця суперечка тривала й увечері, коли вони разом готували уроки.

- Моя мама сказала, що ніколи не треба квапитися до людини з поганими вістями, - посилалася на незаперечний авторитет Леся. - Платон і так переживає.

- А я не хочу, щоб мого брата обманювали!

Вони припинили, побачивши Платона. Він весело привітався:

- Як молоде покоління? Гризете граніт?

- Васько на п'ятірки гризе, а я, - Леся скривилася, - схопила з хімії трійку...

- Буває... Як же вам їздилося? Ночували у тьоті Дусі?

- Так... Ми були в кіно і... на Хрещатику... Дуже мені сподобалося. - Дівчина відчула, як почервоніла від цієї маленької неправди. - І тобі, Васю, сподобався Київ?

- Ми не були в Києві, - сказав, дивлячись на брата Васько. - Ми... ми до Наталки їздили.

Леся здивувалася, що ці слова Платон сприйняв спокійно:

- У тебе, напевне, були якісь справи у Яснограді?

- Ні. Ми їздили до неї.

- Навіщо?

- Щоб поставити всі крапки над "і", - Леся згадала слова Давида.

- І що, поставили? -іронічно запитав Платон.

- Ні. Він сказав, що приїде, - відповів Василь.

- Хто?

- Давид. Ти не ображайся на мене, Платоне, бо так... так неправильно, - Васько шморгнув носом і здався Платонові маленьким, беззахисним.

Платон сів поміж ними, обнявши за плечі Васька й Лесю, і притягнув до себе.

- Я вам дуже вдячний, обом, але, мабуть, не ми з вами будемо ставити оті крапки...

- А чому, чому вона так зробила? - тихо спитав Васько.

- На це може відповісти лише вона, Васю.

- Хіба можна любити, любити, а потім, - Леся зашарілася й змовкла.

- Можна.

- Але то... неправильна любов, - мовив Васько.

- Не думаю, Васю, що є любов "правильна" і "неправильна", - сказав Платон. - Є просто любов або її нема.

Васько пішов проводити Лесю. Платон зайшов до своєї кімнати, сів на тапчан і вперше за останні роки відчув якусь надзвичайну порожнечу. Хата раптом стала німа. Німі стіни, сліпі вікна, безмовні фотографії. Лукаво дивилася на Платона Наталка. Він звик до цієї карточки, але зараз йому здалося, що побачив її вперше: очі холодні, посмішка - для фотографа. Платон витягнув з шухляди Наталчині листи, перечитав кілька, потім згріб їх усі руками й кинув у піч. Видався собі у цю хвилину смішним і сентиментальним хлопчиськом, але підпалив.

* * *

Щовечора, коли Нарбутов повертався з роботи, він завжди заставав у домі Давида. Йому не подобалося, що Ольга примушувала Давида помагати їй по господарству, посидала до магазину й називала "наш Давид". Нарбутов мовчав, бо кожна його спроба з'ясувати стосунки Давида й доньки закінчувалася бурхливими сценами, які влаштовувала Ольга Аркадіївна.

- Він врятував життя Наталці, а я буду його виганяти з дому! Я ще не вижила з розуму! І що тут, зрештою, поганого, що вони дружать?!

Нарбутов вирішив поговорити з дочкою після того, як побачив, що Давид залишився ночувати. Він покликав її до себе й запитав:

- Прошу пояснити, що це означає?

- Давид спатиме на першому поверсі, - відповіла Наталка.

- Наталко, це вже переходить всякі межі... Не забувай, що ти маєш чоловіка і взагалі - я протестую.

- Пхі, - скривила капризно губи Наталка. - Не забувай, тату, що я вже доросла.

- Що тут у вас за дискусія? - увійшла Ольга Аркадіївна.

- Батько хоче вигнати Давида, - спробувала перейти на жарт Наталка.
- Що?! - витягнулося обличчя Ольги. - Давид буда тут. Запам'ятай, Михайле.
- Ні. Поки я тут господар... Я з ним поговорю, я...
- Не смій! - крикнула Ольга Аркадіївна, але Нарбутов уже вийшов з кімнати.

Давид сидів за журнальним столиком, читав якусь англійську газету. Побачивши схвилюваного Нарбутова, встав.

- Щось трапилося, Михайле Костянтиновичу?

- Так... Даруйте мені, Давиде, але я повинен... сказати вам, точніше, запитати... Які у вас стосунки з Наталкою?..

Почулися швидкі кроки, і в кімнату вбігла Ольга Аркадіївна.

- Давиде, ви не слухайте його!

- Тихо! - Нарбутов з силою причинив двері. - Я мушу поговорити з Давидом. Я хочу знати, що робиться в моєму домі!

- Ви так немилосердно кричите! - увійшла Наталка. - Сусіди почують.

- Я слухаю вас, Михайле Костянтиновичу, - спокійно закурив сигарету Давид.

- Я хочу знати, що робиться в моєму домі, - повторив Нарбутов.

- Про наші стосунки з Наталкою? - уточнив Сокальський.

- Так.

- Я запропонував Наталці вийти за мене заміж.

- Але ж вона... у неї є чоловік. - Нарбутов розгублено подивився на дочку. - Як же це?

- Вони покохали одне одного, - сказала Ольга Аркадіївна. - Що ж тут дивного?

- Я не тебе питаю, - обірвав її Нарбутов. - Наталко, це правда?

- Правда.

- Це неможливо! - вигукнув Нарбутов. - Я не дозволю! Я зараз же подзвоню Платонові! Хай він приїде! Ти не зможеш, Наталко, зрадити його!

- Я - вагітна, батьку, - тихо промовила Наталка.

- Що?

- Вона вагітна! - сказала Ольга Аркадіївна.

- Яка ганьба! Яка ганьба! - Нарбутов сів у крісло, обхопивши руками голову.

- Ти повинен радіти, а не влаштовувати дітям скандали, - Ольга презирливо зміряла поглядом згорблену постать чоловіка.

- Михайле Костянтиновичу, - порушив мовчання Давид. - Я люблю Наталку, і ми вирішили одружитися.

- А ти Платонові написала? - запитав дочку. - Чи вже й забула його... Який сором, як це безчесно, Наталко!

- Я йому напишу, батьку, він зрозуміє.

- Ех, ти, - Нарбутов повільно підвівся з крісла. - "Напишу йому"...

- Їх нічого не зв'язує, і не треба розігрувати драми, - Ольга Аркадіївна ретельно поправила зачіску перед дзеркалом.

- Наталко, ти мусиш поїхати до Платона й усе йому розповісти, - сказав Нарбутов.

- Нікуди вона не поїде! - заявила Ольга.

- Я поїду сам, Михайле Костянтиновичу, - пообіцяв Давид. - Для Наталки це буде непосильна місія...

- Місія, - похитав головою Нарбутов. - І слово ж яке ви знайшли! Мі-сі-я.

Нарбутов вийшов.

- Не звертайте уваги, це швидко мине, - запевнила Ольга Аркадіївна.

- Я... я думав, що ви сказали Михайлові Костянтиновичу, - звернувся Давид до Ольги Аркадіївни. - Я себе дуже незручно почуваю перед ним.

- А-а, - махнула рукою Ольга Аркадіївна, - він думає, що все життя мусить іти за військовим статутом.

Нарбутов почав приходити з роботи пізніше, ніж звичайно, зачинявся у своїй кімнаті, і ніхто не знав, що він там робив. Кілька разів Наталка пробувала заговорити з ним, але він тільки дивився мовчки на неї з німим докором.

- Якщо й далі триватиме цей бойкот, то я переберуся звідси, - пригрозила батькові Наталка. - Чого ти хочеш від мене? Тобі не подобається Давид? Але він подобається мені!

- Ти мусиш поїхати до Платона. Треба мати елементарну порядність.

- Гаразд, я поїду... Ми поїдемо з Давидом.

Ольга Аркадіївна відмовляла Наталку від цієї поїздки, але батькові було вже обіцяно. Давид купив квитки, і другого дня вони приїхали в Косопілля.

Давид роздобув таксі, й за півгодини перед ними вже показалася Сосонка. На околиці села Наталка попросила шофера зупинитись і вийшла з машини.

- Давиде, я... я не зможу зустрітись з ним... Іди сам...

- Я теж думаю, що так буде краще, - погодився Давид. - Почекай мене десь тут... Я скоро... Не змерзнеш?

- Ні. Я буду біля вітряка. Он там, бачиш?

Наталка знайомою стежкою підійшла до вітряка. Дивилася на Сосонку й не впізнавала: від мосту на Видубецькі гори тягнулася широка дорога, яка двигтіла, стогнала під колесами величезних самоскидів, а далі височіли баштові крани, вгризалися в землю ковші екскаваторів. Раптом почувся постріл, і в небо злетіла червона ракета, друга, потім третя. Глухо загриміло щось за Русавкою, і сиза хмара відірвалася од землі - тол шматував кам'яні береги. Крила старого вітряка тихенько заскрипіли, відчувши на собі дотик ударної хвилі.

Наталка підняла голову й прочитала на дошці крила: "Степка + Платон = любов". Степка! Де вона?! Невже вона й досі не забула його? Тепер вона дочекалася! Тепер він... Ні, він завжди любив її...

Наталка спробувала дотягнутися до крила, щоб бодай нігтями здерти ті слова, що стали раптом такі ненависні їй. Не могла дотягнутися до них, кинула під ноги чемоданчик, стала - низько... Поставила його на ребро, вилізла, балансуючи, наче на дроті, ще, ще трохи і... похитнулась, впала, скрикнувши не від болю, а від безсилля. Лежала на холодній осінній землі, в холодному поросі, і текли по її обличчю схолі на

вітрі сльози. За чим шкодувала вона, за чим плакала? Сама не знала й не розуміла. Може, то десь в останніх конвульсіях вмирало перше чисте її кохання, пересилене розлуками, хворобами, чужими словами й пестощами, життям.

Знову здригнулася земля від вибухів, і знову жалібно заскрипіли крила вітряка...

Давид застав Платона в кабінеті, він розмовляв по телефону. Не випускаючи трубки, потиснув йому руку й показав очима на стілець. Ніщо не видало його хвилювання.

- Олександрє Івановичу, шістнадцять кращих трактористів ми послали на "Факел", а шоферів я дати не можу! Це ж несправедливо! Хай інші колгоспи допоможуть... Що? Гаразд, тоді я сам пересяду на самоскид, а ти сідай на моє місце! Ну приїжджай!

Платон поклав трубку, й Давидові здалося, що Гайворон лише тепер упізнав його. Напевне, воно так і було. Платон ніяк не міг спочатку збагнути, що перед ним Давид. "Щось з Наталкою сталося!" - майнула думка.

- Як Наташа? - вирвалося у Платона перше запитання. - Їй погано?

- Не хвилюйтесь, - заспокоїв Давид. - Вона почуває себе добре.

- Ви так... несподівано. Як же це ви опинилися в наших краях?

- Приїхали... приїхав, Платоне Андрійовичу. Можна закурити?

- Будь ласка, але ви, мабуть, голодні? Тут у нас поруч буфет, ходімо, - запросив Платон, - бо вдома... живемо по-холостяцькому...

- Дякую, але я не голодний, Платоне Андрійовичу.

- Дякувати будете потім, - Платон встав. - Ходімо.

Біля контори стояло таксі.

- Скоро поїдемо? - шофер поглянув на годинник. - Бо в мене план. Я - горю.

- Я розрахуюсь, - заспокоїв його Давид.

- Що ж це ви так швидко, Давиде Оскаровичу? - Платон відчинив двері, що вели в буфет. - Прошу. Ганю, чим ти нас почастуєш?

- Холодець є, Платоне Андрійовичу, домашня ковбаса...

- Давай, Ганю, що є.

Поки буфетниця накривала на стіл, Платон бився над здогадками: чого приїхав Давид, що він має йому сказати? Певне, щось важливе. Але що?

- Горілку п'єте чи коньяк?

- Горілку. Досить. Дякую, Платоне Андрійовичу.

- За ваш приїзд, Давиде Оскаровичу.

Випили.

- Я ось в якій справі до вас, - нарешті сказав Давид. - Ми з вами, Платоне Андрійовичу, чоловіки... Я сподіваюся, що ви зрозумієте мене правильно... Життя - дуже складна штука... Не завжди виходить так, як хочуть цього люди... Мені важко вести з вами цю розмову, але я...

- Я допоможу вам, Давиде Оскаровичу. - Платон відсунув чарку й глянув у вічі Сокальському. - Ви з Наталкою вирішили одружитися?

- Так. Я люблю її і...

- Це зрозуміло, - перебив Сокальського Платон. - Наталка хоче оформити розлучення?

- Ми покохали одне одного, - Давид навіщось намагався переконати Платона в необхідності цього кроку.

- Давиде Оскаровичу, я ж вам сказав, що все зрозумів і не маю наміру заглиблюватися у ваші почуття... Передайте Наташі, що я... я бажаю їй щастя. Якщо у вас нема більше до мене запитань, то...

- Є, - сказав Давид. - Ви не могли б написати зараз... заяву чи... я не знаю, що потрібно для розлучення... Пробачте, але й це треба оформляти юридично.

- Ні, не зміг би зараз написати, Давиде Оскаровичу...

- Даруйте, - похопився Сокальський, помітивши, як зблід Платон, - що я з таким меркантильним питанням.

Шофер нетерпляче натискав на клаксон.

- Там мадам, чи ким вона вам доводиться, замерзне біля того вітряка, - сказав шофер, побачивши Давида. - А я горю синім полум'ям.

- Яка мадам? - стрепенувся Платон.

- Наталка, - промовив Давид. - Розумієте, їй тяжко, вона...

- Я мушу її побачити! - перш ніж встиг щось сказати Сокальський, Платон сів у газик, що стояв біля контори, й поїхав.

Він побачив її здалеку. Наталка сиділа, зігнувшись на чемоданчику. Почувши шум мотора, підвела очі. Платон вийшов з машини.

- Ти? - запитала майже нечутно, ледь поворухнувши посинілими губами. - Навіщо ти приїхав, Платоне?

- Щоб побачити тебе... Попрощатися... Чому ж ти сама не прийшла, не сказала мені, а... послала його?

- Я не змогла б...

- Але сказати легше, ніж зробити.

На дорозі сигналив таксист. Давид не виходив з машини.

- Іди, Наталко, тебе чекають.

- І оце все, що ти можеш сказати мені?

- Все.

- І ми ніколи більше не побачимося?

- А навіщо? Ми з тобою чужі... Уже чужі...

- Боже, як це страшно! - Вона дивилася на Платона, все ще не вірячи, що вони вже справді чужі, що лише в її пам'яті колись оживатимуть далекі роки їхнього кохання і, може, справжнього щастя. Але вже нема вороття. Згадала, коли вперше побачила його на станції технічного обслуговування... Потім ліс... Дощ... Він поцілував її тоді... І зараз стоїть перед нею - високий, худий, у глибоких очах - тяжка зажура, на скронях - сивина, а на фуфайці гудзик - от-от одірветься...

Знову довгий сигнал.

- Іди, Наталко. Тобі холодно.

- Я проклинаю себе...

- Навіщо ці гучні слова, Наталко?

- Я любила тебе, Платоне... Але моя любов виявилася... така мізерна.

Надривався сигнал.

- Іди, Наталко, - Платон подав їй чемоданчик.

- Платоне, ти... ти... приший гудзик, бо відірветься...

- Добре.

- Можна тебе поцілувати?

- Вітер зривається... Сніг буде...

- Не хочеш... Як страшно... Краще б я була вмерла...

До них підбіг захеканий і злий, як чорт, таксист:

- Мадам Сокальська, у мене горить план! - Він вихопив з рук Наталки чемодан і, смішно перевалюючись з ноги на ногу, побіг до машини.

- Платоне...

- Прощайте, мадам Сокальська. - Платон підняв комір Наталчиного пальта, на якусь мить затримавши руки біля її підборіддя, сумно посміхнувся й пішов.

У цю хвилину вона погодилася б скам'яніти серед цього поля, прийняла б на себе найстрашніші кари й прокляття всього світу. Але не було ні кари, ні проклять. Сигналив таксист, який "горів синім полум'ям", і чекав її Давид.

Злітали над Сосонкою червоні ракети. Гриміли вибухи, розліталися скелі, і котилася над чорними гонами луна. Шалений вітер рвав поли Наталчиного пальта, наче не пускав її з цього поля. Вона зупинилася, відчувши раптом млість в усьому тілі, рвонула поли й обома руками схопилася за живіт - воно жило, вперше Наталка відчула, що несе під своїм серцем ще одне життя.

Краплини поту виступили на її чолі. Ще мить - і вона побігла назад до вітряка, спотикалась, падала, знову зводилась на якісь ватяні чужі ноги й бігла. Він ще не поїхав, він ще там! Швидше, швидше! Та вона ж не біжить, вона лежить серед поля.

- Платоне! Плато-о-о... У мене від тебе дитя, від те...

Давид підхопив Наталку на руки, міцно пригорнув до себе й поніс...

Як навіжений, сигналив таксист. Здрігалися від толових громів Видубецькі гори, спав ще вічним кам'яним сном в їх надрах уран, і перші сніжинки засівали землю білим холодним пухом...

17

- Просили батько-мати й ми просимо на хліб, на сіль, на весілля, - вклоняються Світлана й Софія господарям хати і в супроводі дружок ідуть до другого подвір'я. Обидві наречені в чорних синтетичних шубках, високих чобітках, і тільки завітчані голови, стрічки в косах відрізняють їх від подруг. Та ще осяяні щастям очі.

Господарі та господині хат крізь відхилені фіранки стежать за молодими: зайдуть до нас чи обминуть? Але дівчата не обминають жодної хати.

Михей Кожухар з Ганною теж дивляться на дорогу в причілкове вікно. Їм видно, як

дівчата зайшли до хати старої баби Харитини Якимчучки. Зайшли та й нема.

Бабуня сидить на теплій лежанці в чисто прибраній світлиці, біля печі порається прудка товстонога бабина донька.

Якимчучка приймає запрошення на весілля, широким хрестом хрестить молодих, придивляється:

- А ви ж чиї? А-а, це ти, Софійко? А це Макара Підігрітого дочка? Хай же вам щастить... А я оце теж діждалася своєї, - показала на дочку. - Вона в мене на шахтах сім років була... Мать, як той каже, одиначка... А це вже прибилася додому, на Видубі робити буде, на бу... бурані... Чого ж по тих Донбасах їздити, коли шахта при хаті?

- До нас ідуть, - каже Ганна Михеєві, - іди відчини двері, бо їх же ніхто з місця не зрушить.

Михей виходить в сіни, але двері відчинені.

- Ганю, уже їх причинити не можна, треба знову Диньку кликати, перекосилася стіна. Ще як разів зо три гахнуть, то доведеться переїжджати в косопільський готель, - каже Михей.

Стареньку Кожухареву хату розхитало довголіттям і, мабуть, вибухами. З філософським спокоєм він дивиться, як осідають стіни.

- Нічого, Ганю, до весни вистоїть, - заспокоював дружину.

Через кожних два-три дні до Михея приходив з рубанком Динька і підправляв сінешні двері, бо після чергового вибуху вони дедалі більше перекошувалися. А зараз уже були схожі на ромб.

Михей і Ганна подякували молодим, що запросили на весілля.

- Підеш ти, Ганю, сама, - сказав Кожухар, провівши дівчат.

- Отаке вигдавав!

- За один стіл я зі Снопом не сяду.

- Ворога знайшов!

- Було мене вигнано з хати, і я до нього не піду.

- Але ж весілля в клубі буде, і не Сніп жениться, а Юхим і Мазур образяться, - наполягала Ганна.

Молоді розписалися в косопільському загсі й на завітчаних машинах приїхали в Сосонку. Біля клубу, в якому були накриті столи, їх зустріли родичі й друзі. Дядько Василь скомандував своїм оркестрантам - і вони заграли гімн. Юхим і Максим, як і личило колишнім воїнам, завмерли біля своїх подруг по команді струнко, стих людський натовп. Люди стояли урочисті, обличчя їхні світилися добротою.

Сніп і Мазур з дружинами піднесли молодим хліб-сіль і провели їх до зали. Чарки вже були налиті, і Сосонка разом з будівельниками "Факела" сіла за столи.

Не було тільки на весіллі Михея Кожухаря. Він стояв біля своєї Похиленої хати, самотно, як бусол. Ганна його вже й просила й молила.

- Ні. Перед хлопцями пробачусь, а до Снопа не піду, - зарікся Кожухар.

Була субота, а Сосонка ніяк не могла втихомиритися: снували машини, гуркотіли бульдозери, насипаючи греблю, й здригалася земля від вибухів. Кожухарева хата, наче

з ляку, вгрузла ще глибше в землю і дрібно деренчала шибками. Почувши гімн, Кожухар випростався, притиснув великі долоні щільно до тулуба і чомусь згадав своїх друзів, похованих у братській могилі біля Рясного. Кожухар ковтав сльози, і в нього смішно випинався кадик на довгій шиї.

Здійнявся над Русавкою кошлатий стовп диму, а потім прокотився грім. "Неначе починається артпідготовка", – подумав Михей. Пружна хвиля знову вдарилася в Кожухареву хату, підхопила з гребінця кілька старих околотів і жбурнула кудись у леваду.

...Ничипір Сніп обвів стривоженим поглядом залу й нагнувся до Марії:

– Їй-богу, Кожухар не прийшов!

– Оце-то дожилися! – сплеснула руками Марія. – Сину, кликали Михея?

– Світлана з Софією ходили, і ми з Максимом просили, – відповів Юхим. – Образився він, тату, що ви його тоді з хати вигнали...

– Ходи, Ничипоре, та поклич, – порадила Марія.

– Піду. – Під звуки "Циганочки" Ничипір вибрався з клубу.

Уперше в Сосонці на людях з'явилася Марта з Ладьком. Запросили їх Максим з Юхимом, бо працювали тепер на одній дільниці. Жінки оточили Марту, а з Ладьком були стримані, чоловіки теж віталися з ним сухо, але й не цуралися: мало що може трапитися з людиною в житті.

У другому кінці зали сидів Полікарп Чугай. Він бачив, як зайшла Марта з Ладьком. Вона – підкреслено весела, щось голосно говорила молодицям, а він плівся позаду й винувато тицяв свою руку всім, хто лиш попадався на очі. Поки добралися до свого місця за столом, Ладькові здалося, що він пройшов увесь свій шлях довжиною у вісімнадцять років – од тієї ночі, коли вони, щасливі й захмелілі, їхали з Мартою в кузові машини до Узгір'я, і до того дня, коли провели по тій же дорозі екскаватори до Русавки.

Ладько тільки один раз наважився якось увечері піти в Сосонку. Ішов через Виселок і не впізнавав села, звернув до Русавки й уже звідти втрапив на свою вулицю. Своє колишнє подвір'я впізнав по височенному горісі, що ріс за хатою. Сусіди, які побудували нові хати після пожежі, позаймали з обох боків і Ладькове обійстя, власне город, бо місце, де стояла хата, залишилося незайманим, заросло кущами бузку та жасмину. Ладько, спотикаючись, пробрався до якогось горбочка. Це була купа глини, битої цегли – все, що залишилося від його хати. На цьому згарищі не було ні бузку, ні жасмину, тут буйно розрісся деревій.

У Ладька до щему стиснулося серце, і він подумав, що занадто дорого заплатив за своє дуже непевне щастя з Мартою.

І на весілля Ладько йшов з єдиною метою – зустрітися з Полікарпом. Він хотів побачитися з ним на людях і попросити прощення, щоб усі чули. Ладько, йдучи за Мартою, блукав очима по залі, шукаючи Полікарпа. Не бачив, а може, не впізнавав? Хотів уже був запитати Марту, як раптом їх погляди зустрілися. Рішучий, сповнений ненависті й жадоби помсти Полікарпів і розгублений Ладьків. Дивилися один на

одного, не кліпнувши повіками, наче зачаровані. Встав Гайворон і загородив собою Полікарпа.

Від імені правління Платон привітав молодих і вручив їм подарунки. Оркестр заграв "На сопках Маньчжурії". Хтось почав пісню. Ладько знову поглянув на Полікарпа, але той уже розмовляв із сусідами.

А за столами дзенькіт чарок та добрі слова.

- Дай боже онуків діждати вам!

- Спасибі.

- Свахо, випийте, дороженька, не лишайте на сльози.

- За здоров я молодих!

- Гірко!

- Гірко!

* * *

- Я таке поняття маю, що зараз мені земля ні до чого...

- Правильно...

- Ти мені давай... полезні скопаємі і той... уран...

- Правильно...

- А він мені каже: вози гній...

- Правильно...

- А я хочу робити не по сонцю, а по часах...

- Правильно...

* * *

- А Ладько Мартиненко при фасоні...

- Забрав чужу жінку, ото й увесь тобі фасон... Полікарп аж чорний сидить...

- Ой не простить він йому...

- Нема, кумо, в тій біді Ладькової вини, якби Марта пелену не розпустила по вітру, то й не було б нічого... Якщо баба заперету на собі не має, то...

* * *

- Мені своєї хати не жалько, хай зносять, але хай мені Турчин збудує таку, як я хочу.

- Вони мають проекта...

- А що ж це за хата, якщо в ній печі не буде? Без печі я своєї згоди не даю. Мені піч подавай.

* * *

- А мені, чуєш, Чапаєв і каже: "Гавруша, погибаю... І ти спасайся, бо й твоя життя дорога... Каже, передай привіт нашим і своїй жінці Оляні..." То я, чуєш, на коня і в... отступленіє...

- Брешете, дядьку... Я читав, що...

- Я йому розказую, що бачив, а він мені - читав... Значить, мені Чапаєв каже...

* * *

- І моя на проїзводство зібралася, каже, хай, мамо, вам оті свині виздыхають, а я

піду на екскаватора вчитись.

- Таке положеніє...

- Хіба я її втримаю? Півсела в робочий клас записалося...

- Таке положеніє...

* * *

- Приїхав той до Платона та й каже: полюбив я твою Наталку, а вона мене... Іди, каже, попрощайся, бо скінчилася ваша любов, як нитка на веретені...

- Сохрани й помилуй...

- І привіз Платона до вітряка... Підійшла вона до Гайворона і віддала обручку... Віддала та й сказала: "Мила рибку, мила та й не вимивала, любила козака та й не шанувала..."

- А він що, Маланю?

- А він їй каже: "Якби ж знаття, то упився б, а на тобі не женився..." Взяв обручку... в праву ручку... та й закинув у Русавку...

* * *

Ничипір Сніп підійшов до Михея, скинув шапку:

- Як не до мене, то хоч до сина прийди, Михею, чарку випий. Ось стою перед тобою... Хочеш - в ноги поклонюся, бо за все своє життя і наше товаришування обиди не маю на тебе, а за те, що в хаті було, - вибачай... Не твоя то вина і... не моя...

- А чия ж, Ничипоре? Вік з тобою прожили в дружбі та в добрій вірі, а ти... мене зі своєї хати вигнав... наче дорогу перекопав...

- Не я тебе, Михею, вигнав і не я дорогу перекопав... То Видубецькі гори поміж нами стали... По один бік ви усі, а по другий, мабуть, я один залишився... Так мені цього поля шкода... Не бачив я ще того урану, а він уже зранив мою душу, забрав у мене радість і сенс мого життя.

- У тебе одного забрав, а тисячам дав. - Кожухар теж стояв напроти Снопа без шапки. - Синові твоєму... онукам. А хіба це, Ничипоре, не радість, коли вони візьмуть усе краще, що було й є у нас, любов нашу до цієї землі, піднімуться на ті Видубецькі гори і підуть далі... Сини завше повинні піти далі за своїх батьків. Оце я тобі сказав те, про що передумав за цей час... І на весілля до ваших з Мазуром синів піду... до тебе, Ничипоре, піду...

І вони пішли разом до клубу, так і не надівши шапок...

Полікарп Чугай сидів трохи захмелілий, мовчазний, наче йому не дісталось й крихти від цієї загальної радості. Кілька разів обпекла його своїми очима Марта, але Чугай ще більше насуплював брови.

- Полікарпе, хочу випити з тобою лічно, - перегнувся через стіл Чемерис, - за твою дочку. За Степку! За народну, значить, артистку!

- Спасибі, - Полікарп узяв чарку й уклонився Савці Чемерису. До Чугая потягнулося ще кілька чарок, і вперше сьогодні йому стало якось легко на душі. Забув і про Ладька, і про Марту.

Про Марту. А вона стояла перед ним з пузатенькою чаркою й усміхалася:

- Вип'ємо за Степку!

Чугай не помітив, коли вона підійшла, не підготував себе до цієї зустрічі. Він чокнувся з нею чаркою. Вона хвацько випила, махнувши чаркою до стелі, а потім... Потім оркестр заграє "Циганочку", і Марта повела перед Чугаєм плечима, дрібно вибиваючи підборами - запрошувала до танцю. Всі, хто стояв поруч, почали плескати в долоні, заохочуючи Марту, підбадьорюючи Полікарпа. І він не спам'ятався, коли Марта вивела його з-за столу насередину зали й поклала свої теплі руки йому на плечі... І Полікарп, підкоряючись тільки шаленому ритму й цим теплими руками, підхопив Марту й повів її по колу. Мабуть, тридцять років не танцював Полікарп, власне, він і сам не знав, чи вміє танцювати. І раптом виявилось, що він танцюрист. Здавалося, що він носив Марту, не даючи їй доторкнутися до землі, і сам злітав разом з нею. Вгиналася підлога, поскрипували фарбовані дошки, а Чугай забув про все на світі: з перебором, з вихиласом закручував у "Циганочці" Марту, міцно тримаючи, немов боявся, що лиш випустить її з рук, то ніхто вже не зупинить Марти.

І враз увірвалася музика. Полікарп наче спіткнувся і опам'ятався: їх оточили люди, а в колі не було нікого, крім Чугая й Марти. Але дивилися не на них, а на Ладька Мартиненка, що, ледь похитуючись, простував у коло. Ладько тримав за шийку довгасту чорну пляшку. Полікарп ступив крок, прикривши собою Марту, готовий схопити Ладька, скрутити, зім'яти.

Ладько зупинився, випустив пляшку й тихо сказав:

- Полікарпе, нема зараз над нами суду... бо ніхто ще не судив життя... Якщо ласка твоя - прости, бо мені... нам з Мартою тяжко жити на світі... І у нас обох є ще дочки... Я нічого не можу повернути тобі, ні років, ні твого щастя, я, мабуть, і сам його не мав... Якщо можеш, то хоч прийми ці слова...

Чугай не бачив Ладька, чув лише його голос, а сам згадував, як сліпа мати обмацувала тремтячими руками його посивілу голову, коли він повернувся з табору, й наказувала: "Іди, сину, в кожну хату, впади на коліна й проси прощення у людей, бо тобі з ними жити... Іди..."

І Полікарп ходив, падав навколішки: "Простіть мені, і хай діти ваші простять..."

- Не будемо згадувати, Ладьку, - сказав Чугай. - Не будемо.

Годилося б після такої розмови потиснути один одному руку чи випити по чарці за примирення, але вони розійшлися, кожен до свого столу - вже не ворогами, але й не друзями.

Ладько діждався, коли до нього нарешті підсіла збентежена Марта, й шепнув їй:

- Я піду.

Не чекаючи, що відповідь йому дружина, Мартиненко попід стіною, аби не звертати на себе уваги, пробрався до роздягальні, взяв пальто й вийшов на вулицю. У світлі жовтуватих ліхтарів низько висіло сіре небо, рвалися, чіпляючись за дерева, хмари і засипали Сосонку снігом. Ладько постояв кілька хвилин у завулку, чекаючи Марту: вийде чи ні? Тепер вона була вільна вибирати, до якого дому їй іти. Можливо, не сьогодні, не завтра, але вона повинна буде зробити цей вибір.

Ладько побачив Марту. Вона вийшла з клубу, оглядалася на всі боки – шукала його.

- Марто! – покликав.

- Ти чекаєш?

- Підемо додому?

- Додому...

Біля Русавки Мартиненко зупинив якогось самоскида й попросив шофера підвезти їх до Видуба. Прожектори освітлювали трасу й береги річки – підрильники працювали й уночі. Турчин перекинув до кар'єрів кілька бригад екскаваторників, автоколону, щоб швидше насипати греблю водоймища. Тут працювала й бригада Мартиненка.

- Я, Марто, піду до своїх хлопців, подивлюся, як вони там, – сказав Ладько.

- Переодягнувся б, а то замерзнеш.

- Та нічого. – Шофер загальмував, і Мартиненко вийшов з машини.

Марта зрозуміла, що він просто не хотів залишатися з нею на самоті після розмови з Чугаєм. Він сказав усе, далі повинна була вирішувати Марта.

Подякувавши шоферові, Марта зійшла біля містечка. Чи від випитої чарки, чи від морозяного повітря легко паморочилася голова, як і тоді, коли танцювала з Чугаєм...

* * *

Данило Вигін подивився на годинник, що висів на стіні, й вийшов з клубу. Хай уже заради весілля він пропустив і десяту й одинадцяту годину, але північ він повинен неодмінно оповістити. Біля стовпа, на якому висить рейка, Данило зупиняється і дивиться на сиве небо – жодної тобі зірочки. Вигін бере залізного шворня й б'є по рейці.

Бам-м – котиться над селом. І, наче у відповідь, над Русавкою спалахує заграва й страшний вибух розриває тишу.

- Бий тебе сила божа, – шепче Данило й знову шворнем по рейці: бам-м...

Гур-р-р, тррах – стогнуть русавські береги, і Данилові здається, що це від його ударів здригається земля. Він дивиться на свою велику, висохлу й немічну руку і, ніби для перевірки своєї сили, ще раз б'є по рейці: бам-м. І тихо... Мовчить берег, мовчить ніч. Та ненадовго. Пішли колони автомашин, гатять ту греблю і вдень і вночі. "Не дають вітрам заколисати ніч", – думає Данило Вигін, йдучи до клубу. А до цього гуркоту та струсу ще й Михей Кожухар зі своїми піснями...

Дощик іде, дощик іде –

Надворі негода.

Не дай личко цілувати.

Дівчино молода, –

наказує Михей Кожухар.

Щодо кохання, тут завжди було багато порадників. За Кожухарем уже цілий хор повчає якусь дівчину:

Не дай личко цілувати,

Із розуму звести,

Не дай свої русі коси

Без музик розплести...

Тільки Михей Кожухар, витягнувши свою довгу шию, змахнув руками, щоб застерегти ще від якоїсь біди закохану, як у залу вбіг захеканий шофер у ватянці й з порога заволав:

- Громадяни! Без паніки, громадяни! Біда!

- Що там ?!

- Горить?!

- Що горить?

- Та не горить, громадяни, - уже спокійніше сказав шофер. - Чиясь хата... розвалилася... На горбочку, біля Русавки, під стріхою така... маленька...

Всі позискакували з місць і кинулися до дверей:

- Либонь, моя!

- Їй-богу, наша!

- Та ти ж на Висілку живеш!

- Матвію, якої ти хвороби сидиш? У нас же діти там!

- Ой боже мій!

- Щоб їм уже животи порвало, як вони гупають щодня...

- Спокійно, товариші, - став біля дверей Гайворон. - Зараз підемо й побачимо.

- Та можна й не йти, - сказав Кожухар. - Ото моя й завалилася... Так і знав. Моя ж на горбочку, біля Русавки... Ганю, ходімо... А "Запорожця" не прикидало? - запитав шофера.

- А біс його знає, - знизав плечима шофер. - Їду я од мосту, коли бачу: хилиться хата, хилиться... та й сіла...

- Моя, - махнув рукою Михей, випив чарку й вийшов з Ганною з-за столу.

- Ой бідна ж ти моя хатино, рідна моя оселино, - плачучи, приказувала Ганна, - а я ж по тобі ходила, а я ж тебе доглядала, зіллям посипала...

- Ганю, не плач, - заспокоював дружину Михей, - значить, вийшов їй строк.

Поки Михей з Ганною дійшли до хати, туди уже повно поназбігалось людей. Гайворон зупинив кілька машин, і вони освітили фарами подвір'я. Юхим з Максимом обірвали електричний дріт, щоб не виникла пожежа.

Ганна, схрестивши руки на грудях, стояла в невтішному горі. Михей тримав її однією рукою за плечі, а в другій маленького ключика від замка.

Сніп, Динька й Савка Чемерис по-хазяйському обійшли хату й зробили висновок: завалилася стіна, під якою був погріб, а потягнула за собою причілкову. Стріха, перекосившись, іще трималася на двох уцілілих стінах, а з другого боку лежала на потрощених трухлявих кроквах. Почорнілі сніпки прикрили від людського ока руїни, і Михеева хата була схожа на стару чепурну бабусю, яка, втомившись, присіла спочити.

Юхим з хлопцями вибив з петель двері, і вони ввійшли в сіни. Вздовж хати лежав сволок, впершись одним кінцем у піч. Підійшли чоловіки, кроквами підважили стелю, притримуючи, щоб не впала зовсім, і Платон наказав виносити речі. Витягли скриню, мисника, стола й лави. Ліжко й шафа були розтрощені, молодіці вирятовували одяг,

рядна, покривала. Все це витрушували й складали біля Ганни.

- У коморі, вважай, лічно Михею нічого не залишилося, як після окупації, - сказав Чемерис. - Ні макітри, ні збіжжя, все змішалося. А погріб цілий-цілісінький. Картопля є й діжки з капустою та огірками...

Залишивши Ганну, Михей пробрався в хату, познімав зі стін карточки, взяв шевського стільчика й старого кашкета, що висів на кілочку.

Ганна вже не плакала, мовчки дивилася, як складали жінки на скриню одяг та ковдри, навіщось перетирали посуд.

- Усе наше добро ціле, - посміхнувся Михей. - Як у хаті було, то здавалося мені, що й на три вози не вбереш, а воно...

- Зате, Михею, чесним трудом нажите, - сказав Никодим.

- Ой боже ж мій, боже! - раптом заголосила Текля. - А куди ж ти, Ганю, тепер підеш зі своєю бідой, де ж ти голову прихилиш?! Не світитимуться уже віконечка у твоїй хаті, не зів'ється димочок над комином.

- Текле, ну чого ви? - підійшов Гайворон. - І вікна світитимуться, і дим буде... Збудуємо нову хату Михеєві. Та не таку ж халупу, а дім справжній. А поки що до мене хай переїжджають.

- Та у тебе ж тіснота, Платоне. До мене, Михею, перебирайтеся!

- Ні, люди добрі, - сказав Сніп. - Випадає Кожухареві у мене жити.

- Отаке сказав! Молоді ж у хату прийдуть, а він... Перебирайся, Михею, лічно до мене. Та й уся розмова, - вирішив Чемерис.

- Я вам кімнату виділю, - підійшов до Ганни Підігрітий.

- Я просив би, щоб до мене, - промовив Милентій Лин. - Ось і Параска моя просить.

Засніжена "Волга" зупинилася біля Кожухаревого подвір'я. Люди розступились, даючи дорогу Турчину й Отару Долідзе. Турчин мовчки обійшов хату.

- Я не знаю, як вас утішити, - звернувся до Ганни і Михея. - Не думаю, що наші підрильники прорахувалися, але ми перевіримо.

- Я до вас, Арсене Климовичу, претензій не маю, - відповів Кожухар, - вона й од вітру хиталася... Ще коли погреб копав років з десять тому, то перекошило було оту стіну... Так уже мені написано на роду.

- Ми з Отаром Варфоломійовичем порадилися, - сказав Турчин, - і... просимо, щоб ви, Михею, переїхали у Видуб... Є для вас квартира... На другому поверсі... Дві кімнати...

- А там що, ніхто не живе? - запитав Михей.

- Ніхто не живе! - поспішив запевнити Отар. - Будь ласка, ключі... В село можна автобусом їздити...

- То як, Ганю? - запитав Кожухар дружину.

- І не вагайтесь. А весною збудуємо вам хату, де ви захочете, - пообіцяв Турчин. - А зараз попрошу товариша Підігрітого скласти акта, і ми все, що пропало у вас, Михею, відшкодуємо.

- Гаразд, - промовила Ганна, - чого ж ми будемо людям надоїдати, Михею? Поїдемо

на Видуб.

Отар Долідзе щось сказав шоферам, і вони всі під'їхали ближче до подвір'я, повідчиняли кузови, ніби мали вантажити не скриню з мисником та кілька вузлів, а й розвалену хату...

Хлопці вкинули у кузов Кожухареві пожитки, Ганна, плачучи, прощалася, мовби виїжджала за тридев'ять земель.

- Вибачайте, - вклонився Кожухар, - що весілля не догуляли, пісні не доспівали. Не наша з Ганною в цім вина... Стихія, як той казав.

Машини від'їхали, розходилися люди, і сумно дивилася одним уцілілим вікном у світ Михеєва хата...

...Отар Долідзе відчинив двері.

- Заходьте і будьте, як удома, - запросив Михея й Ганну.

Ганна заглянула на кухню: плитка, газовий балон, дві миски на столику. Одна кімната була порожня, а в другій стояла розкладушка, на підвіконні - книги. На стіні висів одяг, прикритий простирадлом, і невеличка фотографія: товстий вусатий чоловік з дітьми на колінах і дві жінки, молода й стара.

Коли внесли всі речі, Отар зайшов у кімнату й почав складати книжки.

- Влаштовуйтесь, будь ласка, я заберу зараз оце все, і квартира у вашому повному розпорядженні. - Отар поспішав, книжки випадали з рук. йому почав допомагати Турчин.

- А хто тут жив? - спитав Кожухар.

- Та це один тут... тимчасово, ти не турбуйся, батьку. - Отар зняв фотографію й поклав у чемодан.

- А хто це у вас на карточці? - поцікавилася Ганна. - Такий хлопчик славний.

- То син, - Отар вийняв фотографію й почав показувати. - Батько, мама, дружина й син... Валіко, розумієш, син?

- Почекай, Отаре, - відсунув чемодана Михей. - То це, виходить, твоя квартира?

- Живи, будь ласка, мені не треба, - Підвела Отара фотографія.

- Отар у мене буде жити, - сказав Турчин. - Поки наші родини з'їдуться, то ми тут місто збудуємо.

- Ні, - заперечила Ганна. - Нікуди ти, Отаре, звідси не підеш. Випадає нам разом жити. Тобі одна кімната, і нам з Михеєм... Помиримось. А я ж вам і зварю щось, і приберу. Михею, чого ти мовчиш?

- Залишайся, Отаре, - просив Михей, - і нам веселіше буде.

Ганна взяла з рук Отара карточку й повісила на стіну.

Отар трохи розгублено дивився на Турчина.

- Що ж, залишайся, Отаре, - промовив Турчин. - Хата тепла, люди добрі...

- Ну, спасибі, мама. Буду тебе слухати, - пообіцяв Отар, - тільки не кричи, коли пізно прийду й курити буду. Я зараз...

Отар вийшов і швидко повернувся з розкладушкою, потім приніс два матраци й тумбочки.

- Давай, мама, прибирай, а я буду забивати цвяхи.

Десь уже перед світанням розпрощалися з Кожухарем Отар і Турчин.

Ганна постелила постіль.

- Хай тобі, Ганю, сняться добрі сни на новому місці...

- Уже відіснилися, Михею... І лежанки нема, - зітхнула Ганна. - Нічого нема... За якихось п'ять годин все наше життя з тобою перевернулося... Так же мені шкода хати нашої, куточка нашого, Михею... Там і молодість промайнула наша, звідти ж проводжала тебе на війну й стрічала в ній... Нема...

- Ганю, не плач... Мала ж вона колись розвалитися... Добре, що "Запорожець" цілий... А те, що горшки побилися, то хіба ж це печаль? Я тобі яких хочеш привезу з Косопілля...

- Чудний ти в мене, Михею... Ой чудний...

- Не пропадемо, Ганю... Люди ж які навколо... Навіть Милентій Лин просив до своєї господи жити... Політика, Ганю.

- Знов ти, Михею, зі своєю політикою...

- Що ж ти вдієш, коли все - політика? Колись після такого нещастя по миру з торбами пішов би Кожухар... а зараз... ще й миші з нашої комори не розбіглися, а ми в Отаровій хаті... Ото я ж казав тобі, Ганю, що потрібний я чоловік на цій землі і за жодним днем не шкодую, як я його прожив. Бо не для себе живу...

- А цей Отар, видать, грузин? - сказала пошепки Ганна. - Це в них така заведенція, що на всіх "ти" кажуть?

- У них так, як і в нас: на друзів кажуть "ти". Спи, Ганю.

Михей задрімав і раптом проснувся: Ганни не було.

- Ганю, де ти?

- Ось я.

Ганна стояла біля вікна, накинувши на плечі велику хустку.

- Ти плачеш, Ганю?

- Плачу...

- Чого ти, Ганю?

- Та думала ж побілити її на май чи на паску, - схлипувала Ганна, - комина хотіла півниками розмалювати...

- Велике діло півники! Тут собі намалюєш - стіна велика.

- Таке скажеш! Михею, чуєш, - раптом згадала Ганна, - ти не бачив там... у нашій хаті під лавою дійничка стояла...

- Ні, не бачив.

- Пропала... така славна була дійничка й пропала...

18

Приморчани уже відсвяткували Новий рік. Стихла святкова суєта, осипались у вітринах ялинки, якимись буденними здавалися навіть Діди Морози з потемнілими ватяними бородами.

Вечорами місто ще хизувалося святковою ілюмінацією й величезною красунею ялинкою на бульварі. Біля неї завжди було повно дітлахів, бабусь, мам і взагалі різного люду, який ще не бажав розлучатися з веселими новорічними днями й ночами, коли фраза "З Новим роком!" була паролем щастя.

Повертаючись увечері з лекцій, Степка теж приходила до цієї ялинки й милувалася смішними зайчатами, хитрими лисицями й добрими вовками, які собі мирно крутилися навколо Діда Мороза, підкоряючись не законам природи, а електромагнітному реле.

За ці свята Степка страшенно стомилася, бо доводилося часто виступати з концертними бригадами в порту, на фабриках, інститутах і шкільних ранках. Степка читала вірші та часом зображала Снігуроньку. Новий рік їй довелося стрічати в науково-дослідному інституті з дуже хитромудрою назвою - НДІЕСТСАМРЕКЛАММЕХТОРГЗАК^[1].

Після загального тосту за щастя й успіхи в новому році директор дуже довго переконував свій величезний штат, який нетерпляче поглядав на пляшки й закуски, в тому, що їх самовіддана праця приносить народові неоціненну користь і рухає прогрес у потрібному напрямку.

Тостів проголошувалося багато, хоч після третьої чарки вже ніхто не наважувався вимовити скорочену назву інституту. Навіть начальник відділу кадрів назвав його просто й скромно - наш інститут.

Степка сиділа в оточенні двох стареньких колишніх працівників інституту, в якому нині трудилися вже їхні діти. Один з них після другої чарки почав співати "Ш-што стоиш-ш-ш, кашаясь..." Але, мабуть, забув, бо попросив Степку, щоб переписала йому на серветці слова. А другий все оповідав, як йому живеться в дочки.

- Мене і в кімнату пускають, коли гості приходять, м-да... А на кухні сиджу, скільки хочу... м-да... Мені добре. А у вас є батько? - запитав Степку.

- Він у селі живе. Сам...

- Самому добре... Не забирайте його до себе...

Степка згадала батька, і їй зробилося дуже сумно за цим столом. Він... найближча їй людина - може, сидить зараз самотній у своїй хаті, а вона послала йому стандартну листівочку й зображає вже кілька днів добру Снігуроньку... "Треба поїхати в Сосонку, - вирішила Степка. - Можна, зрештою, обійти Платона двадцятьою дорогою, можна прогнати його, якщо прийде..."

...І зараз, стоячи біля міської ялинки, Степка думала, що їй необхідно поїхати в Сосонку. Вдома чекав на неї лист від Фросинки. Вона писала, що батько з матір'ю вже переїхали на будівництво "Факела". "У мене скоро почнуться канікули, Степко, якщо ти зможеш, то давай разом поїдемо в Сосонку". - писала Фросинка.

- Клаво, я поїду додому! - сказала Степка Клаві, коли повернулася додому.

- Я на твоєму місці вже була б там п'ять разів, - сказала Клава. - Ти, Степко, для мене дивний персонаж з опери: що це за манера - не їздити до батька? Не поїхати з групою і не показати свого фільму? Це ж задоволення! Я поїхала б на зло тому Гайворону, щоб він пропав од горя натурально й безповоротно. Я теж поважаю

Джульетту з п'єси Шекспіра, але така любов буває лиш на сцені нашого театру, а в нашому, таки справді хорошому місті, я такої любові не бачила. Так навіщо тобі, Степко, грати Шекспіра, коли ти вже могла три рази вийти заміж?

- Клавочко, нікого я не можу полюбити...

- Тоді хай у нашому місті ще буде одна стара діва, хіба я проти? Тільки від цього нікому не буде користі, ні тобі, ні міськраді, ні мистецтву.

- Ти маєш рацію, - сумно промовила Степка, - мистецтву від мене користі нема й не буде.

- Що паніка, Степко?! Ти будеш прекрасною артисткою.

- Не буду, Клаво. Я кінчатиму університет.

- Теж непогано, але нудно. Навіщо красивій жінці вивчати історію? Якби я мала такі очі, як у тебе, то я б, ех... Ну досить, не будемо базікати. Що ти подумаєш про мене, якщо я теж поїду в Сосонку?

- Клавочко! Це чудово! Їдьмо! - плескала в долоні Степка. - Зараз я пошлю телеграму Росинці, і ми зустрінемося в Косопіллі у Галини, а потім усі разом у Сосонку! Я така рада!

- Їдемо! - вирішила Клава. - Я маю два вихідних і п'ять відгулів, я можу йти у плавання.

Але на студії заперестував Борис Авер'янович:

- Степко, лише сьогодні ми отримали дві телеграми. Тебе запрошують на Мосфільм. Ти мусиш їхати в Москву, ти зніматимешся в Корчмарьова - чудового режисера, тобі ж сценарій подобається?

- Так... Я поїду, але пізніше... після Сосонки, - переконувала Степка.

- Гаразд, я подзвоню на Мосфільм, але якщо вони наполягатимуть, то доведеться їхати негайно. - Борис Авер'янович пішов у диспетчерську замовляти розмову. Лебідь повернувся скоро, щасливий, веселий.

- Вітаю, Степко. Ти гратимеш головну роль! Тебе затвердили без акторських проб... Я щасливий, Степко, і радий... Ти будеш великою актрисою, - Лебідь обняв Степку й поцілував. - І в свою Сосонку можеш їхати, у тебе є вільних двадцять днів. Гуляй, бо потім буде ніколи... Тебе чекає велика робота!

Дізнавшись, що Степка їде, виявив бажання пристати до компанії й Олексій Кушнір. За останні два роки він написав кілька сценаріїв, але жоден з них не був поставлений. Олексій залишав студію, переходив на телебачення, але ніде не зумів знайти собі місця. Зараз він робив дубляжі, сперечався з усіма, погрожував втекти з Приморського на край світу, в тундру, на Сахалін, але все ще жив у гуртожитку, заробляв на хліб і чекав листів од Росинки...

Олексій зразу ж, як тільки побачив, закохався в Степку, але зрозумів, що вона недосяжна. На зміну палкому кохання прийшла щира дружба й прихильність, якою дорожила й Степка. Побачивши Фросинку, Олексій закохався й у неї.

- Степко, це вже назавжди! - поклявся їй.

- Ти це, Олексію, скажи їй, - порадила Степка.

Олексій сказав і почув трагічне для себе.

- У мене є жених... Охрім, - призналася Фросинка.

- Не може бути! - чомусь вигукнув Олексій.

- Може, - посміхнулася Фросинка.

Так і поїхала, не сказавши йому більше нічого...

- Степко, візьми мене, я чемодани таскатиму, я не буду вам заважати, - просив Олексій. - Я хочу побачити Росинку, бо помру.

- Гаразд, я не бажаю твоєї смерті! Будеш жити.

У дорогу зібралися швидко (що ми, дівочки? - сказала Клава), і двадцятого вранці на станції Косопілля їх зустріли Росинка й Галина - було домовлено нікого більше не сповіщати про їх приїзд.

В Олексія радісно забилося серце - Росинка була без жениха.

Галина заходилася готувати обід, але ініціативу перебрала до своїх рук Клава, мобілізувавши в помічники Росинку й Олексія. І він старанно чистив картоплю, мив посуд, бігав по воду, носив дрова й не зводив очей з Росинки, ніби від неї, а не від Клави мав одержувати доручення.

Урвавши хвилину, коли Клава була зайнята качкою, Олексій тихенько спитав Росинку:

- Чого ж ти мені не писала?

- Бо не мала часу, - голосно відповіла замість Росинки Клава. - Облиште оці шептання, я не можу витерпіти, коли люди шепочуться! Подумаєш, у них секрети! Які секрети? У Приморському вся міліція знає, що ти по вуха закохався в Росинку! А він шепоче: "Чого не писала..."

- Бо не мала часу, - повторила, сміючись, Росинка.

Олексій замовк.

- Питай далі! Ну! - наказала Клава. - Тебе цікавить одне питання, і хоч що б ти патякав тут, а думаєш про одне... Чи хоч згадувала тебе Росинка? Що, не так?

- Так, - зітхнув Олексій.

- Тепер я не можу відповісти, бо живу не в Луганську, - сказала Клава.

Росинка сміялася.

Степка з Галиною сиділи в спальні й займались тим, чим займаються усі жінки світу, коли приходять одна до одної: приміряли плаття, показували кофти, туфлі, кульчики й обручки.

- Оце синеньке шила тут...

- Отут трошки треба звузити... поясочок сюди підійде... А це що?!

- Сашко з Москви привіз... французький оксамит... Тут на два плаття, я й тобі дам.

- Не треба, Галю!

- Ріж!

- А я тобі, Галю, подарую оці сережки. Подобаються?

- Яка краса!

- Бери...

- Ой! Сашко впаде, як побачить!

- Добре тобі з ним, Галю?

- Він так любить мене, Степко! Так нам з ним добре, що я часом аж боюся.

- Чого, дурненька?

- Ну, що так добре... Хворий він, Степцю, - похмурніла Галина.

- А що з ним?

- Серце... Він тримається, виду не показує, а я ж бачу, а я ж відчуваю, - зітхнула Галина.

- Ти бережи його, Галю.

- Як же я його збережу? Ні дня ні ночі не має... до всього йому діло, все через своє серце пропускає. Оце вчора приїхав увечері - чорний як сажа... "Що, - питаю, - графік ремонту тракторів зривають чи бетону в Сосонці нема?" - "Гірше, - каже, - доярка Марина Федорчукова померла, двоє дітей залишилося, а чоловік п'яниця... Сьогодні в інтернат повезли діток..."

Мовчання. Лежать уже забуті плаття й кофти на ліжку, туфлі й чобітки на підлозі - дріб'язок перед людським горем.

- А як... Платон? - Степка й очей не підводить.

- Як завжди. Робота, робота, й більше нічого. Дисертації ніяк не захистить. А зараз там, у Сосонці, таке будують, що ти, Степко, й не впізнаєш села.

- Казала мені Росинка, що комбінат якийсь споруджують, - згадала Степка.

- Урановий. Величезні поклади руди знайшли під Видубецьким кряжем... Уже містечко збудували... Назвав його Саша мій... Видубом... І колію залізничну проклали до Сосонки, робочий поїзд ходить...

- Справді? - здивувалася Степка.

- Комсомольців з усього району на "Факел" возить... Платонові тяжко. Молоді на комбінат працювати рвуться, старі за полями плачуть, нові сівозміни запроваджувати треба на тій землі, що лишилася, луки морем затоплять - кормів для худоби не буде... І про це йому думати треба.

- Так і живуть удвох з Васьком чи... - Степка не наважується запитати, чи приїхала вже Наталка.

- А ти що, не знаєш? - сплеснула руками Галина. - Він тобі не писав?

- Ні... Ми не листуємося, Галю.

- Наталка... вона... вона, Степко, вийшла заміж...

- Що? Коли, за кого?

- Я думала, що ти знаєш, - знизала плечима Галя. - Хоч нічого дивного нема, він мені сам тільки недавно розповів... І в селі ніхто не знав, аж поки заяву до суду не передав через Диньку... Вийшла заміж за свого лікаря, який доглядав її в клініці... Казав Платон, що хлопець розумний і симпатичний.

- Коли ж це сталося?

- Зо два місяці тому... Наприкінці листопада... Казав Платон, що саме перший сніг тоді випав на Сосонку... А я думала, Степко, що ви листуетесь...

- Якби листувалися, то Платон сказав би тобі, - промовила Степка.

- Про себе нічого не каже, немов у нього хтось назавжди забрав його особисте життя...

- Переживав? - Степці хочеться знати все-все.

- Мабуть... Сказав мені, що... нема вже у нього... голубих вітрил, залишилися тільки робочі... парусинові... Сам залишився, так у мене болить за нього душа, Степко. - Галина тихо плакала. - Після смерті мами жодного дня радісного не мав... Поки нас з Васьком на ноги поставив... Наталку, потім колгосп... та й посивів.

Степка впала обличчям у подушку й теж залилася слізьми.

- Степко, не плач, не треба, - тепер уже заспокоювала Галина. - Я знаю, що й ваше кохання за вітрами пішло... Таке життя.

- Яке життя?! - майже крикнула Степка. - Я ж любила його все оце прокляте своє життя. І зараз люблю до нестями, до смерті... А він... Я благала його, щоб поїхав зі мною, просила на колінах, щоб не відпускав мене із Сосонки... Цього він тобі не казав?! Він розлюбив мене, я знаю, знаю! Вона забрала його в мене, вкрала мою любов, а тепер забула його... Тепер вона, як... пішла до іншого, може, на місяць чи на рік, і їй байдуже, що через неї ходять двоє нещасних людей на землі...

- Степко, ви повинні зустрітися з Платоном...

- Що?! - спалахнули якимсь чорним вогнем Степчині очі. - Я вже, Галю, зустрічалась... Тепер я не хочу заважати йому... страждати... І ти йому нічого не розкажуй про цю нашу розмову. Я беру з тебе слово. Я не хочу, щоб з мене сміявся навіть він...

На кухні почулися сміх і голос Клави:

- Якби я була партійна, то взялася б на облік тільки у вашому райкомі...

- Ходімо, Степко, Саша прийшов!

- У моїй хаті ще не бувала жодна кінозірка! - вигукнув Мостовий і обняв Степку. - Оце-то гості!

- Аз Росинкою цілувався! - покивала пальцем Клава.

- З Росинкою ми давні друзі, вона мені Галинку притримала, щоб заміж за якогось почесного шахтаря не вискочила, - розсміявся Мостовий. - І взагалі Росинка вже каша. Я вчора бачився з її батьком, і він сказав, що Росинка після технікуму приїжджає працювати на "Факел".

- Правда?! - запитав Олексій.

- Правда, - відповіла Росинка. - Захищу диплом і на "Факел", про це лише можна мріяти.

- Ясно, - сам собі сказав Олексій. - Усе ясно...

- Якщо ясно, то давайте обідати.

Обідали весело, хвалили Клаву, пили по черзі за здоров'я всіх, за любов, за дружбу й за "Факел".

- Щоб він горів ясно! - сказала Фросинка.

- Це залежатиме від тих, хто працюватиме там, - додав Олександр Іванович.

- Що це у вас там за "Факел"? - запитала Клава. - З самого ранку чую: "Факел", "Факел"...

- Комбінат у Сосонці будуємо, Клаво, - відповів Мостовий.

- Нафту знайшли?

- Ні, трохи серйозніше...

- Саша, що за секрети?! - сказала Клава. - Я все розумію й мовчу... Мабуть, знайшли титан або уран... Якби я тобі сказала, що інколи своїм краном вантажу в трюми, то... ти теж знаєш що?.. Треба... Підчепиш таку штучку - кран вгинається... А що зробиш? Треба...

- Коли ви збираєтесь їхати? - запитав Мостовий.

- Сьогодні, - вирішила за всіх Степка.

- Я вам пришлю машину.

- Ні, Олександрє Івановичу, - сказала Степка. - Ми поїдемо поїздом. Тільки подумати: до Сосонки поїздом!

- Поїздом! - підтримала Росинка.

- Тоді до зустрічі. У мене ще багато справ, - Мостовий попрощався. - Ми з Галиною приїдемо завтра.

- Степко, передай, будь ласка, цей пакуночок Васькові, - попросила Галина. - Сорочку йому купила.

...Кілька стареньких пасажирських вагонів стояло біля перону - це й був поїзд Косопілля - Сосонка. Степка побігла до каси. Постукала у віконце.

- На Сосонку коли відходить? Чотири квитки, будь ласка.

- О-хо-хо, - позіхнув знайомий уже Степці касир. - Скажем...

- Скажем, скажем, усьо скажем, - підхопила Степка, і вони вдвох розсміялися.

Вагон був порожній - така пора: з базару вже повернулися сосончани, а робітникам другої зміни ще було рано їхати. Степка з Росинкою стояли біля вікна, шукаючи знайомих прикмет. Поїзд пересік шосе і, обігнувши сосонські поля, пішов просто на Видубецькі гори.

- А то що таке, Степко?! - вигукнула Росинка. - Коли я була, то цього ще не бачила.

- То насипають греблю, - догадалася Степка, - море буде.

- Море? - підійшла й собі до вікна Клава. - Кожне порядне місто мусить мати море.

- Яка краса! - захоплювався Олексій. - Подивіться, як вписуються у цей пейзаж крани й ця гребля... А які гори! Уявляю їх весняними, зеленими... А луки! Степко, ти там пасла телят?

- Там...

- А вітряк! Ні, це чарівно! Бачите вітряка, дівчата?

- Бачимо...

- Ось що треба знімати! - вирішив Олексій.

Поїзд стихив хід. Показалися величезні склади й маленька станційна будівля.

- Видуб, - прочитала Степка.

Вони вийшли з вагона, й Росинка запитала:

- А куди ми підемо?

- Справді, Росинко, ми ж не домовилися, - замислилася Степка.

- Ходімо до нас, до мами, - запропонувала Росинка. - Чи ти, Степко... Я тебе розумію, але все одно треба ж колись зустрітися тобі з нею.

- Треба, Росинко...

- Дівчата, будьте мужчинами! - сказала Клава й віддала Олексієві чемодани.

- Ходімо, - промовила Степка, міцно стиснувши руку сестри.

Широка дорога, з бетонними брустверами для тротуарів на узбіччі, привела їх у Видуб. Власне, у місті зараз була тільки одна оця широка вулиця з добротними п'ятиповерховими будинками, просторими дворами й тендітними деревцями, посадженими, напевне, восени.

Їх обганяли навантажені блоками й цеглою автомашини, дзвонили крани, переносячи контейнери, співали дівчата, фарбуючи стіни величезного будинку.

- Вони тут таки працюють, - сказала Клава. - І крани у них то, що нада...

- А колись тут були поля, - замріяно промовила Степка, - а там ліс...

- Ось наш будинок. Двадцять восьмий. Квартира... шість...

- Що, вже прийшли, будемо швартуватися?

- До кого ви? - поцікавилася молодиця у великій квітчастій хустці, перервавши розмову з сусідкою. Це була Ганна Кожухариха. Вона ступила крок до Степки, кинула на землю якийсь пакунок і вдарила обома руками об поли кожуха. - Марто! Оце ж твоя Степка!

- Мамо!

Марта так і не збагнула, чий це був голос - Степки чи Фросинки...

* * *

Платон перечитував автореферат своєї дисертації, який надіслав йому зі своїми помітками професор. Ось і завершена багаторічна праця. Платон дуже критично ставиться до своєї дисертації, адже стільки вже списали паперу вчені й не дуже вчені мужі про організацію праці в колгоспах, про резерви дальшого розвитку господарства! І лежать ці труди баластом у бібліотеках, ніхто їх не читає, і користі від них ніякої. Платон прочитав їх чимало, так званих наукових праць. На жаль, багато з них були просто розбухлими інформаціями, в яких до загальновідомих теоретичних положень притягувалися кон'юнктурні висновки, які в свою чергу ґрунтувалися на випадкових фактах. Треба виступити проти трав - будь ласка. За кукурудзу, горох? Просимо...

Гайворон узагальнив досвід колгоспів в організації праці всього району і свого, Сосонського. Його працю прочитали в усіх артілях, а потім обговорили на районній теоретичній конференції з участю вчених академії й співробітників науково-дослідних інститутів.

Роботу Гайворона оцінили високо, хоч дехто звинувачував його в зайвому "практицизмі". Платон ішов на це свідомо, йому хотілося, щоб простий бригадир чи ланкова, прочитавши, зрозуміли все, щоб ця книжка хоч трохи допомогла їм у роботі.

Задзвонив телефон.

- Слухаю, - зняв трубку Платон.

- Платоне, приїхала Степка, - сказав чийсь схвильований голос.

- А хто це говорить?

- Не скажу... Приїхала Степка з сестрою. Зараз вони у Мартиненків на Видубі, а потім прийдуть... - Голос у трубці стих, почулося шептання: - Потім прийдуть до Чугая... А може, досі й прийшли.

- Хто це говорить? - але в трубці часті гудки.

Платон подивився на годинник: одинадцята. Невже приїхала? Чому ж не написала? Він одягнув козушка й вийшов на вулицю. Зайду до Полікарпа, провідаю, подумав Платон, давно вже не був у Чугая.

У Чугая світилося. Полікарп відчинив двері, запросив до хати:

- От спасибі, що зайшов, Платоне, а то за цілий вечір і двері не рипнули. Роздягайся.

- Спасибі, - оглядав Платон хату. - Я ненадовго. Що ж ви робите, Полікарпе Васильовичу?

- Та примусив Кожухар щоденника нашого бригадного по дослідній ділянці переписати, бо, каже, якась наука по картоплі вимагає з Києва, то я оце пишу. Вечеряв? А може, давай удвох по-холостяцькому?

- Дякую... Це мені подзвонив хтось, Полікарпе Васильовичу, і сказав, що Степка приїхала, то я зайшов...

- Степка? Коли? - здивувався Чугай. - Не було й не писала, Платоне...

- Сказали, що вони з Фросинкою у... Марти...

- Степка? У Марти? - Чугай недовіжливо глянув на Платона. - Не може бути... Вона додому прийшла б, до мене... То пожартував хтось... Пожартував... Степка не минула б своєї хати, ні...

- А може, вони поїздом до Видуба приїхали?

- Поїздом? - перепитав Чугай. - Якщо вдвох з тією Росинкою, то могло бути... могло. - Чугай замовк, закупив, а потім: - Мені оце до Михея треба було б навідатись... Не розберу, що тут записано, - показав пальцем на нерівні рядки.

- То сходили б, - Платон удає, що повірив цій наївній видумці Полікарпа. - Для науки то є дуже важливо... Мені теж, Полікарпе Васильовичу, треба заїхати до Отара Долідзе, щоб допоміг запчастинами.

- Треба, треба, Платоне, запчастини, то діло таке, що куй, поки гаряче, - прикидається й собі Чугай.

- То, може, я візьму газика та й поїдемо? - несміло пропонує Платон.

- Поїдемо, Платоне, бо того Отара вдень не знайдеш на тому "Факелі". - Чугай швидко одягнувся.

Уже за селом почули Гайворон з Чугаєм, як Данило Вигін видзвонював північ.

- Трохи пізно їдемо, Полікарпе Васильовичу, - сказав Платон.

- Михей довго спати не лягає, - заспокоїв Чугай. - Отар його вчить грузинських пісень, то вони до півночі співають, казала Ганна... А там... у Мартиненків, якщо гості,

то теж не сплять.

- А ви ще не були в них?

- У Ладька? Ні, Платоне... Зараз у мене не життя, а, як казав мій комбат, ситуація... суцільна ситуація... Тобі одному признаюсь, Платоне, що... Марта, значить, хоче до мене повернутися... Ох, і тяжко мені...

- Відвикли чи...

- Люблю її, Платоне... останнім спалахом, напевне, в житті своєму, бо вже літа...

- То хай повертається, Полікарпе Васильовичу... Чи не можете переступити через свою гордість?

- Через гордість уже переступив, Платоне... ти ж був на весіллі... танцював я з нею і... Ладькові простив... бо й мені простили люди, - зітхнув Чугай. - А зараз про інше думаю: у них же з Ладьком дочка... Знову розіб'ється сім'я... свіжа рана буде... Моя вже зарубцювалася... і не знаю, як Степка на це подивиться... Одне слово, як казав мій комбат, ситуація...

- Обидві дочки вже дорослі, - подав надію Платон, - зрозуміють... Здається, в цьому будинку Михей живе? Тут. Приїхали, Полікарпе Васильовичу.

Двері відчинила якась незнайома жінка.

- Даруйте, ми, здається, переплутали поверхи, - перепросив Платон, але раптом побачив Михея.

- Заходьте, заходьте! - зрадів Кожухар. - Знайомтеся, хто кого не знає.

- Ми вам перебили розмову, - сказав Платон, побачивши Отара, який щось розповідав, жестикулюючи.

- Це Отар розказує нам, який буде "Факел", - пояснила Росинка. - Я така рада, що вас бачу, - сказала Чугаєві й Платонові.

Привітався й Ладько. Не було в хаті лиш Степки й Марти.

- Степку ми з матір'ю залишили, - шепнула Чугаєві Ганна, - хай... той... познайомляться.

- Пробачте, що ми так пізно, - ніяковіючи, почав Полікарп, - у мене діло до тебе, Михею... Ось тут написано, що вносили ми тринадцятого числа добрива під картоплю, а які - не розберу...

- Скажем, скажем, усьо скажем, - відповів за Михея Отар. - Сідайте. Вино будемо пити! Мама, давай, будь ласка, вино.

- Яке, сину, давати, - заметушилася Ганна, - хванчкару чи цинандалі?..

Ганна так звично вимовила назви цих вин, що всі й покотилися зо сміху.

- Давай, мама, і цинандалі і хванчкару давай. - Потім Отар звернувся до Олексія, певно, закінчуючи свою думку: - Отак, Алекс, попрацюєш на будівництві нашого "Факела" - сам будеш усе життя світитися од гордості... І твій Охрім, Росинко, приїде, а не приїде - тут тебе заміж видамо. Це тобі Отар каже, - правда, значить. Мама, давай бокали, а нема бокалів - давай кварта. Спасибі, мама. Тобі перший... кварта вина.

- Отар, може, Степку почекаємо й Марту? - спитала Клава. - Чи будемо голосувати?

- Клава, ти розумна жінчина! Росинко, іди клич! - наказав Отар.

Росинка вибігла з кімнати.

...Зоставшись на самоті з матір'ю, Степка найбільше боялася плачу, крику, істерики, прокльонів минулому й виправдувань, але нічого цього не було.

Марта якось по-буденному підсунула стільчика Степці й сама сіла напроти, не виказуючи своєї схвилюваності й розпачу перед донькою. Навіть тоді на вулиці, коли вперше побачила її, Марта обняла не Степку, а Фросинку й почула від неї безжальне: "Тільки не хникай, бо Степка зненавидить тебе".

- Тобі, Степко, мабуть, Фросинка все розповіла, - сказала Марта.

- Так, мені Росинка все розповіла...

- Як ти називаєш її?

- Росинка... Ми всі її так звемо, - Степка дивилася на матір, помічала разючу схожість з собою, але ніяк не могла усвідомити, що це її мати, що ця красива ще жінка народила, а потім залишила її...

І Степка, й Марта в своїх думках зовсім не так уявляли цю зустріч, обидві готувалися до страшної драми, яка могла б закінчитися жорстоким звинуваченням і розривом назавжди. Так, зрештою, могло б і статися, якби не було прокладено невидимого місточка між цими двома чужими жінками. Цим місточком була Фросинка. Тепер вона об'єднувала їх.

- Так, я все знаю, - повторила Степка. - І я тобі скажу правду. Я, мабуть, ніколи не відчувала, що ти мені потрібна була як мати... Я мала бабуню, а потім... потім я швидко стала... доросла й зрозуміла все, коли повернувся... батько... Мені було жаль тільки його... Я не була до нього ласкава, не тому, що він був байдужий мені, а тому, що я любила й люблю його над усе... Я боялася, що він, розчулений моїм співчуттям, ласкою, стане нещасний. А я хотіла, щоб він був мужній... І він такий був. Завжди... Я знаю, що ти приїжджала до нього.

- Він писав тобі? - насторожилася Марта. - Що писав?

- Лише кілька слів... Я дізналася про все від Росинки... Ти не думай, що вона у... нас... нерозумне дівчисько... Вона знає все.

- Що все? - знову тривога в очах Марти.

- Навіть те, що ти... не любиш... свого теперішнього чоловіка...

- Який жах! - щиро вихопилось у Марти. - Тепер ви вдвох з Фросинкою і... і з... Ладьком будете осуджувати мене...

- Я не буду, - твердо сказала Степка.

На цих словах сестри увійшла Росинка.

- Я перепрошую, але вас чекають там... у дядька Михея... там усі... ждуть... Степко, прийшов... Платон...

- Чого він прийшов? - Степка все ще не могла отямитися від цієї важкої розмови з матір'ю.

- Як чого? - не зрозуміла Росинка. - Мабуть, він хотів побачити... ну, хоча б мене або Клаву... Мамо...

- Ви йдіть, а я пізніше...

Росинка зупинила сестру перед дверима.

- Ти мусиш з ним поговорити, Степко.

- Я вже йому про все сказала... Більше він не почує від мене жодного слова, Росинко. Досить.

- А якщо він тобі... скаже?

- Що він скаже? - Степка рвучко відчинила двері. - Таточку, любий, рідненький!

Платонові подала руку:

- Добрий вечір.

- Здрастуй, Степко.

- Команда зібралася, можна віддавати кінці! - підняла склянку з вином Клава.

- Ще не всі, - тихо сказав Ладько.

- Мама зараз прийде, - підійшла до батька Росинка.

- Відбій! - скомандував Отар.

- Альошко, чим ти стривожений? - Степка обняла Олексія за плечі. - Ну, посміхнися, так, тепер я пізнаю тебе...

Платонові захотілося в цю мить вибігти з кімнати, щоб не чути її голосу, не бачити цих рук, що лягли на плечі якогось Альошки. Платон побіг би, але Платон Андрійович Гайворон мусив стояти й навіть усміхатися.

Увійшла Марта. Красива, спокійна. Привіталася. Чугай подав їй стільця.

- Якщо вино вже налите, - сказав Отар, - то його треба пити. Я пропоную тост за гостей!

Платон випив, поставив гранчасту чарку:

- Спасибі вам, але я мушу їхати. Хто зі мною - прошу, машина стоїть.

- Поїдемо, дочко? - спитав Чугай.

- Поїдемо, тату, а Росинка... Гаразд, ми поїдемо з Клавою і...

- Олексій буде спати в мене, - сказав Отар.

- А я взавтра прибіжу до тебе, Степко, - пообіцяла Росинка.

- Чекай! І тебе, Альошко!

Степка з Клавою полягали в маленькій кімнаті і ще довго не могли заснути.

- Ти трималася з Платоном, наче посол, який прийшов до глави іншої держави, щоб оголосити війну, - зауважила Клава. - На його місці я й не подивилася б на тебе.

- Він і так не дивився...

- А оці обійми з Альошкою! Степко, ти інколи буваєш такою ж не... розумною, як... Звичайно, Платон подумав, що Олексій твій... наречений або коханець.

- Хай собі думає, мені байдуже... Я знаю, що він не любить мене і, може, не любив ніколи, - Степка одвернулася до стіни.

- Боже, - зітхнула Клава, - мені здається, що нема дурніших людей, ніж закохані. Любить, любить він тебе. Це у нього написано на... фізіономії.

- Я не розбираюсь, що в кого й де написано. Він страждає, що його залишила Наталка... І ми завтра поїдемо звідси, Клаво, - раптом визріло рішення в Степки.

- Ша, я нікуди не поспішаю. Якщо так, то доведеться взятися за справу мені, - сказала Клава.

- Тоді ми з тобою посваримося назавжди! Чуєш, Клаво? Якщо ти скажеш йому хоч слово...

- Степко, не треба мене лякати розривом дипломатичних стосунків. Хтось же мусить ступити перший крок? І ступлю його я.

...На Платоновому столику лежала телефонограма, записана Васьком. "Просимо прибути двадцять другого обласну нараду голів колгоспів", - прочитав Платон. Отже, треба завтра ранковим поїздом їхати. Степки він уже, звичайно, не застане. А може, це й на краще. Ніби хлопчисько, шукав її по селу, серед ночі приїхав до Кожухаря, щоб побачити... як вона обнімає якогось... І в машині не сказала жодного слова...

Платон почав складати в чемоданчик якісь папери, сорочки, все це робив машинально - думки про Степку не залишали його. Треба бути неперевершеним егоїстом і самозакоханим дурнем, аби сподіватися, що Степка й після останньої зустрічі з ним. після того прощання біля вітряка, коли благала, щоб він не відпускав її із Сосонки, ще й досі зберегла до нього якісь почуття.

Вранці Платон зайшов у контору, підписав банківські документи й попросив шофера, щоб відвіз його на станцію. Біля русавського мосту побачив Росинку й Олексія, вони йшли у село.

- Зупини! - сказав шоферові й одчинив дверцята. - Доброго ранку.

- А ви куди, Платоне? - мружилася від яскравого сонця Росинка.

- На нараду в область.

- Надовго?

- Це начальство знає.

- Я хочу вас про щось запитати, пробач, Олексію. - Росинка відвела Гайворона вбік.

- Ви що, посварилися зі Степкою?

- Ні, здається, у нас нормальні стосунки, а що?

- Олексій каже, що ви... так холодно зустрілися... Ви поговорили вчора з нею?

- Ні. А те, що здалося Олексієві, мене, Росинко, не цікавить... він може бути спокійний...

- Ви, певно, думаєте, що Олексій... ну, що він... що вони, - ніяк не могла добрати слів Росинка, - а він приїхав, щоб зустрітися зі мною.

- З тобою? - перепитав Платон. Йому стало незручно за свою примітивну підозру. - Ні... я нічого... Скільки ви ще пробудете в Сосонці? - запитав Платон, дивлячись на годинник: до відходу поїзда залишалось півгодини, він не встигне й на хвилину заїхати до Степки.

- Ще днів чотири, - відповіла Росинка.

- Я ще її... вас застану. Передай привіт, Росинко.

Зранку позбігалися до хати Чугая Степчині подружки, й не було кінця розмовам, спогадам. І лише після того, коли вони порозходилися, домовившись зустрітися ввечері, Росинка розказала Степці, що бачила Платана.

- Привіт передав, - закінчила розповідь.

- Наші акції підвищуються! - посміхнулася Степка. - Нам передають навіть привіти!

- Степко, ти сьогодні в поганому настрої, - зауважила Клава, - а це ніколи не прикрашало жінку.

- Дайте мені спокій.

По обіді Степка вирішила віднести Васькові пакуночок, який передала Галина. Клава з Росинкою теж захотіли побачити Платонового брата.

Васько мив підлогу й дуже зніяковів, що його застали за цією роботою.

- Галина передала тобі, Васю, сорочку, - подала пакунок Степка, розглядаючи хлопця. Вилитий Платон.

А Васько, в свою чергу, не зводив очей з Росинки й Степки: як можуть бути так схожі люди?

Степка відчула розгубленість Васька і, щоб позбутися скутості, що охопила всіх, скинула пальто й почала домивати підлогу. Васько не давав, і закінчилося це тим, що вони розлили воду, а потім уже всі разом почали наводити порядок.

Рипнули двері, і до кімнати ввійшла ставна русява дівчина з такими голубими очима, що Клава не втрималася й вигукнула:

- Я думаю, що Сосонка мусить бути проголошена заповідником: які тут красиві дівчата народжуються! Як тебе звати?

Дівчина почервоніла й соромливо схилила голову.

- Леся, - теж червоніючи, промовив Василь.

- Я - Леся Купрієнко, - сказала дівчина.

- А я Степка, а це моя сестра - Росинка...

- Я вас знаю. Пробачте, я зараз! - Леся швидко вибігла з хати.

- Ти дружиш з нею, Васю? - спитала Росинка.

- Ми... вчимося в одному класі.

Леся повернулася з двома великими плакатами з "Чарівниці".

- Ви тут, як жива... Напишіть мені на згадку, Степко. Один мені, а другий - Василеві, - попросила Леся.

Василь приніс ручку, й Степка написала: "Дорога Лесю! Не будь чарівницею - будь щасливою. Степка Чугай". І на другому плакаті: "Василю! Краще бути зачарованим, аніж розчарованим. Степка".

- Я повішу його на цій стіні, - сказав Васько, оглянувши кімнату. - Ні, краще там.

Васько відчинив двері Платонові кімнати й приколов плакат біля вікна.

- Правда, тут буде краще?

- Звичайно, - погодилася Росинка. - А це хто, Васю?

Росинка показувала на фотографію Наталки, що висіла над Платоновим столом.

- Це Наталка... Нарбутова.

- А-а, - знітилася Росинка.

Степка вибігла з хати.

Тепер вона ніколи, нізащо не приїде сюди. Знову Наталка... Тоді, у вітряку, тієї

проклятої ночі, коли вона, Степка, віддалася йому, він називав її Наталкою, і навіть тепер, уже навіки чужа, вона висить перед його очима, не забута, прощена й кохана.

Другого дня Степка й Клава виїхали із Сосонки. Чугай повірив, що їй негайно треба на студію. Служба...

- Коли ж ти, доню, приїдеш?

- Я тобі напишу, тату...

- З матір'ю попрощалася? - не міг не запитати Чугай.

- Попрощалася... Вчора увечері ходила... Я хочу, щоб тобі... вам було добре, - сказала, знаючи, що батько чекав на це її слово. Згадала Росинчиного батька й додала: - Усі не можуть бути щасливі... Тільки ти, пробач, тату, коли я... ще не буду називати її матір'ю... Може, я колись навчусь говорити це слово...

На станцію їх проводжали Росинка й Олексій. До Галини Степка не захотіла заходити.

- Передай привіт і скажи, що... мене негайно викликали на студію. Негайно. Про Платона - жодного слова, - наказувала Росинці.

- А якщо його зустріну?

- Привіт передай, скажеш, що на весілля запрошу...

- На яке весілля, що за розмови? - втрутилася Клава.

- На своє, - сказала Степка й розсміялася на весь перон. - Скажи, що я до Кутня повернуся.

- Божевільна, - зробила висновок Клава. - Росинко, не смій.

- Ні, скажи! - наполягала Степка. - А ти ж коли приїдеш, Олексю?

- Не знаю, - відповів, поглянувши на Росинку. - Я, мабуть, тут, на "Факелі", залишуся.

- Ти, на "Факелі"? - здивувалася Клава.

- Отар сказав, що у них почне виходити газета на будівництві... Я залишуся, Степко.

- А студія?

- Потім приїду... як буде з чим...

Перед відходом поїзда Степка вийшла з сестрою в тамбур і сказала:

- Може статися так, що наша... мати...

- Я думала про це, Степко... Я не залишу свого батька... А що буде - побачимо.

- Ну, а з Олексієм у тебе що? Серйозно чи...

- Н-не знаю.

- Ти ж сказала Охримові, що вийдеш за нього?

- Ти, Степко, знаєш, що таке справжнє кохання?

- Я? Знаю.

- А я ще, мабуть, ні, - поцілувала сестру в щоку й зіскочила із сходців вагона. - До зустрічі, до зустрічі-і-і!

...Пізно вночі телефонний дзвінок розбудив Васька.

- Васю, це я, Платон...

- Ну, здрастуй, - крізь сон промовив Васько, - дзвониш так пізно...

- Та не давали довго Косопілля... Васю, будь другом, побіжи до Чугая й попроси, щоб прийшла Степка... Мені треба щось їй сказати, дуже, розумієш, важливе. А я за півгодини знову подзвоню. Васю, одягнись і...

- Степки вже нема.

- Як нема? Вона ще три дні повинна бути... Біжи, Васю!

- Нема, - крикнув у трубку Васько. - Сьогодні поїхала... Вона була в нас. Учора. Галя мені сорочку передала, то вона приносила.

- Що говорила?

- Нічого... Підписала нам з Лесею афіші зі своїм портретом .. Я почепив його у твоєї кімнаті... з написом таким... дивним трохи...

- Що написала?

- "Краще бути зачарованим, аніж розчарованим". Чув?

- І більше нічого не сказала? - допитувався здалеку, через засніжені поля, міста й ліси Платон.

- Нічого. Росинка побачила карточку Наталки й запитала, хто це... Ну, поки я сказав, то Степка вибігла з хати і... нічого більше не сказала...

19

Перед початком ранкового засідання наради голів колгоспів до Гайворона в коридорі підійшов Шаблій.

- Як справи з дисертацією, Платоне Андрійовичу? На захист запросиш?

- Якщо приїдете, то, будь ласка, Павле Артемовичу.

- Приїхати, певно, не зможу, але свою думку я вже написав.

- Дякую.

- Ти виступиш сьогодні? - поцікавився Шаблій.

- Мабуть, ні, Павле Артемовичу, я... я...

- Погано себе почуваєш? Справді, друже, у тебе вигляд не козацький. Захворів?

- Ні... Я просив би вас, Павле Артемовичу, відпустити мене з наради... Мені неодмінно треба поїхати в Приморське, - сказав Платон.

- Дуже треба? - посміхнувся Шаблій.

- Дуже...

- Що ж, їдь. - Шаблій потиснув руку Гайворону. - Потім колись розкажеш...

- Я вас познайомлю, Павле Артемовичу...

- Зрозумів. Тоді краще лети, Гайворон!

Платон купив квиток у касі аеропорту й лічив хвилини, що залишалися до відльоту. Та посадки не оголошували. У довідковому бюро кирпатенька чергова прогундосила, що виліт затримується через негоду.

Минала година, друга: Приморське не приймало літаків. Поїзд уже відійшов, що хочеш роби.

Диктор аеропорту люб'язно запрошувала пасажирів триста десятого рейсу зайняти

місця в готелі: до ранку літака не буде, у Приморському штормовий вітер.

Платон кілька разів виходив уночі з готелю, вдивлявся в захмарене небо.

Вранці ніхто нічого сказати не міг: чекаємо повідомлень метеостанції.

Платон поїхав на вокзал і ледве встиг на поїзд. Стільки часу даремно пропало! Це ж лише завтра опівдні він побачить Степку. Платон взяв постіль і ліг, щоб заснути, щоб швидше минув цей день. Але заснути не можна, кожний нерв у напрузі. Чому стільки зупинок? Поїзд зупиняється біля кожного телеграфного стовпа. А може, літак уже над Приморським? А що робить Степка? Вона приїхала ще вчора... Послати телеграму з якоїсь станції?

"Їду, люблю тебе, зустрічай...", "Степко, доле моя, їду до тебе...", "Жити не можу без тебе...". Складено сотні подібних телеграм і не послано жодної... Він приїде без попередження, знайде її і скаже все. Поїде вона з ним чи залишиться там, але хай знає, що з того вогника, що запалила колись вона в його серці, вже давно розгорівся незгасний вогонь кохання.

Платона знесилюють безсоння й думки, десь аж під ранок він засинає тривожним сном.

...Борис Авер'янович здивувався, що Степка так швидко повернулася.

- Видно, погано тобі гостювалося.

- Ні, склалося так, - ухилилась од відповіді. - Перед від'їздом ще мушу владнати свої університетські справи, мабуть, доведеться перейти на заочний відділ.

- Напевно, Степко, ти вже не повернешся до нашої студії, - з неприхованим сумом сказав Лебідь. - Ще є тобі одне запрошення, з Київської студії, поїдеш і забудеш нас...

- Я вас ніколи не забуду, Борисе Авер'яновичу.

- Такий закон життя, чарівнице, нічого не вдієш. Хочу, щоб у тебе лиш не запаморочилася голова, Степко, від слави, від успіху...

- Я весь час про це думаю, Борисе Авер'яновичу.

- Весь час - не треба, бо самоприниження, Степко, теж велике зло... У нас є актори світового класу, але ми не вміємо показати їх світові або розтрачуємо їх таланти в буденній суєті, піддаючись моді, славі сумнівних новацій, забуваючи просту істину, що вчити нас, як відображати наше життя, не випадає іноземним штукарям від мистецтва. Я хочу, Степко, щоб ти завжди пам'ятала, який народ виховав тебе, в якій країні ти живеш і чий хліб їси.

- Я пам'ятатиму, Борисе Авер'яновичу.

- Вірю в тебе, Степко. Якби я нічого більше не зробив у мистецтві, а лиш знайшов для нього тебе, то я вважав би, що зробив багато.

Над містом шумів ураган, розгулявся шторм, ламаючи кригу на морі. Величезні тороси скидалися на закам'янілі хвилі. Тулячись до будинків, Степка пробиралася вузенькою вуличкою додому, наче йшла в аеродинамічній трубі. Здавалося, що якби тільки випросталася й розставила руки, то підхопив би її вітер і вона полетіла б. Після розмови з Борисом Авер'яновичем, від згадки, що вона незабаром почне зніматися у великому фільмі на кращій студії країни, що поїде в Москву, а потім до Києва, Степці

справді захотілося злетіти в це кошлате, завихрене піднебесся. Степка набрала повні груди повітря, розставила широко руки й повернулася проти вітру. Він розкидав поли її пальтечка, зірвав з голови хустину і...

- Що за фокуси, що вам тут, цирк? - почула Степка.

- А яке тобі діло? Гражданка хоче летіти і хай собі летить.

- У мене є пара прекрасних... дамських крил, хочете подивитися?

- Він уже має крила... Тобі жінка ще їх не обламала?

- Дайте пройти, що ви стоїте, як пам'ятники?

- Та це ж артистка Степка Чугай! Я мешкаю з нею на одній вулиці!

- Віддав би море за такі очі!

- Чуєте, він уже має власне море!

- Куди ви хотіли б полетіти? Ресторан поруч...

- Ви були у нас на вечорі, пам'ятаєте? Я мав чорний костюм з метеликом, пам'ятаєте? Я з НДІЕСТСАМРЕКЛАММЕХТОРГЗАКу... Ша, не штовхайтесь, дайте мені поговорити із знайомою кінозіркою!

- По нашому Приморському кінозірки вже пішки ходять, теж непогано...

Степці, нарешті, вдалося вийти з тісного кола приморчан, яким навіть ураган не заважав провести час у приємних розмовах.

Клава ще не встигла викласти речі з чемоданів, як хтось настирно подзвонив.

- Хто?

- Це я, Кутень. Я на хвилину.

Дмитро ввійшов, роздягнувся, пригладив перед дзеркалом поріділе волосся.

- Степки нема?

- Пішла на студію. Сідай.

- Як вам їздилося?

- Добре. А ти звідки знаєш, що ми від'їжджали?

- Знаю... Весілля відгуляли?

- Я вже забула про своє весілля...

- Помирилася з... ним?

- Слухай, я тобі що, довідкове бюро? І взагалі, Дмитре, я тобі раджу забути нашу адресу, - сказала Клава. - Будь джентльменом і не чекай, поки я...

- Поговорю сьогодні з нею і... більше не прийду... Ніколи, - тремтячими пальцями дістав сигарету, запалив. - Або... що я для вас, собака? Навіщо гоните мене, як прокаженого? Я ж... людина...

- Кутень, я цю твою пісню вже знаю напам'ять. - Клава сердито підсунула попільничку. - Якби ти був людиною, справжньою, то я замовила б для тебе ще одного ключа від своєї квартири... Ти пишеш Степці брутальні листи, анонімки на студію, в університет, залякуєш її... І ти після цього людина? Хам ти, Кутень. Я за тебе візьмусь!

- Клаво, я люблю її. Вона моя законна дружина, ось у паспорті печатка, - Кутень тицяв у вічі Клаві свій паспорт. - І я маю право на неї! Маю. І заберу її!

- Ша, буксир, не здіймай хвилі. Вона для тебе що, річ? Дай їй спокій, Кутень, якщо

маєш хоч трохи совісті й порядності.

- Я теж хочу мати спокій! - кинув сигарету на підлогу, потім нагнувся, підняв. - Хіба ви знаєте мої муки? П'ять років мук! Я не залізний.

Почувши дзвоник у вітальні, Клава вибігла, щоб відправити кудись Степку, але Кутень уже стояв поруч.

- Ой що було, Клавочко! - весело сказала Степка, але, побачивши Кутня, згасла. - Знову ти?

- Я, - він допоміг Степці зняти пальто. - Я тобі писав, що прийду...

Степка сіла на канапу, закутавшись у плед.

- Я чекаю, що ти скажеш мені. Говори при Клаві. Питаю останній раз, а якщо...

- Мені обридли твої погрози, Дмитре... Я тобі вже сказала давно: твоєю дружиною я не буду ніколи.

- А до коханця свого їдиш?!

- Кутень, ще одне слово - і я тебе спроваджу звідси! - Клава відштовхнула його від Степки і стала поміж ними.

- Я... я не буду... я... Степко, пожалій хоч ти мене... я ж люблю тебе, - Кутень сів на стілець, важко опустил голову на руки й заплакав, потім щось говорив, але слів не можна було розібрати.

- Як тобі не соромно? Припини цю істерику! - суворо сказала Клава.

Кутень заплакав ще голосніше, зібгав довгими кістлявими пальцями скатерку, бився головою об стіл і, враз зірвавшись, перекинув стільця й кинувся до Степки.

- Шлюха! Я... я не прощу тобі, ніколи не прощу!

Клава відвела його руки й виштовхнула в коридор.

- Я зараз покличу міліцію!

Кутень зірвав з вішалки своє пальто, вибіг з коридора. Клава замкнула двері. Степка сиділа, забившись у куток канапи, й злякано дивилася на Клаву.

- Пішов? Скільки це триватиме?

І раптом Кутень загупав у двері:

- Впустіть мене! Степко! Дорога моя! Я не буду більше... Відчиніть! Чуєте! Я тобі не прощу, не прощу!

Після цієї зустрічі з Кутнем Степка вирішила негайно виїхати до Москви.

- Я повинна хоч трохи заспокоїтись, Клаво.

- Ти знаєш, як мені буде погано без тебе, Степко, але ти все одно поїдеш... І я не втримаю тебе. Їдь. - Клава обняла Степку, наче це вже було прощання.

- Я візьму квитка на завтра, а потім піду ще в університет, Клаво, подам заяву, щоб перевели на заочний, може, закінчу колись свою науку... А ввечері давай запросимо Бориса Авер'яновича, Славка, Ігоря, Нілу й Ніну, га?

- Степко, я все приготую. О котрій годині?

- О десятій буду... Подзвони, Клаво, на студію Лебедю й хлопцям.

- Я все зроблю, Степко. Ні, ти почекай, одягни светр, холодно ж. І підфарбуй трохи вії і взагалі ти останнім часом зовсім не стежиш за собою. Я хочу, щоб тобою

милувалися люди. Це ж так приємно...

- Клаво, ти страшенна підлабузниця й фантазерка!

Степка вийшла на вулицю й мимоволі озирнулася: ні, його не було. Хоча б не пристав на вулиці. Вона зупинила таксі й поїхала на вокзал.

Шофер – молодий, боксерського складу хлопець, не зводив зі Степки очей, а потім загальмував, під'їхавши до бровки тротуару.

- В чім справа? – стурбовано спитала Степка.

- Дуже пробачаюсь, – сказав таксист, відчинив багажник біля вітрового скла й дістав звідти листівку – фотографію Степки. – Ще раз дуже пробачаюсь, але прошу дати автограф, я збираю артистів кіно. Я – член клубу "Екран".

- Де ви її взяли?

- Купив у кіоску. Будь ласка, – подав ручку.

Степка розписалася.

- Дуже пробачаюсь. Ви на вокзалі довго будете?

- Мені треба купити квиток до Москви.

- Я вас буду чекати, бо зараз така хуртовина й таксі важко спіймати.

- Дякую.

Степці довелося з півгодини стояти в черзі, але таксі чекало на неї.

- Дуже вам дякую, я так затрималася.

- Я міг би вас чекати сто років...

Водій навідріз відмовився од грошей, які давала йому Степка.

- Що ви! Та мене ж уся Чорноморка засміє, якщо дізнається, що Сьома Півник...
дозвольте відрекомендуватись: це я – Сьома Півник, – взяв оці рупії із Степки Чугай. Дуже пробачаюсь, я візьму з вашої ручки обратно тільки дві копійки, як сувенір. Проб'ю дірочку й буду, дуже пробачаюсь, носити на шиї...

- Ну навіщо, Сьомо?

- Я маю до вас, Степко, дуже пробачаюсь, що не знаю, як вас по батькові, свою фантазію. Кожна людина має фантазію, то чому ж її не може мати Сьома Півник? Ви що, вчитеся в цьому вищому університеті? – спитав Сьома, прочитавши вивіску.

- Так, на вечірньому...

- Зараз у вас будуть лекції?

- Ні, у мене справи, а лекції увечері.

- Дуже пробачаюсь, а коли у вас закінчуються лекції?

- О пів на десяту, а що?

- Степко обратно дуже пробачаюсь, але я дозволю собі просити вас дати мені дозвіл приїхати за вами. Дуже пробачаюсь, ви нічого не думайте, це моя фантазія. Чого ж ви будете в таку неgodу ходити, коли сьогодні чергує Сьома Півник? Дуже пробачаюсь.

- Ну, якщо ви будете в цьому районі, то... але мені не зручно, – делікатно відмовлялася Степка.

- Якщо я буду навіть у Балаклеї і мертвий, то рівно о пів на десяту тут буде стояти

машина, дуже пробачаюсь, з моїм трупом...

Степка розсміялася й побігла широкими засипаними снігом сходами.

- Машина вільна? - підійшов до таксі чоловік з якимись пакунками.

- Дуже пробачаюсь, - відповів Сьома Півник, - але зараз я не можу їхати.

- Чому?

- Я переживаю.

...Остання лекція. Ще п'ятнадцять хвилин, і Степка вийде з цієї аудиторії і, може, ніколи більше не повернеться сюди. У деканаті їй сказали, що переведуть на заочний відділ.

- Мені дуже хотілося б, - сказав їй декан, - щоб ви, Степанидо Полікарпівно, закінчили саме наш університет. Отож прощатися не будемо. До зустрічі на сесіях і на екрані... Ви чарівна актриса, вірте мені.

- Дякую.

Дзвоник. Степка швидко одяглася, поспішала, бо, напевне, вже зібралися її друзі, чекають. Ще зі сходів побачила, що стоїть машина Сьоми Півника.

- Стій! - раптом вийшов з-за колони Дмитро Кутень,

- Чого тобі треба? Відійди!

- На все життя запам'ятаєш мене, на все...

Кутень схопив однією рукою Степку за груди, а другою кілька разів зі скаженою люттю провів по її обличчю. Гострі жала бритв впилися в очі, в щоки, сковзнули по шиї...

- Ох, - не крикнула, а немов зітхнула Степка і впала закривавлена на холодні мармурові сходи.

Сьома вилетів з машини, кинувся до Кутня, збив його з ніг. Біля Степки вже юрмилися студенти, хтось несамовито кричав.

- У машину її! - крикнув Сьома, бо не міг сам проштовхнутися до Степки.

Хлопці підняли її й понесли в таксі. Сьома підбіг до Кутня, що звивався гадюкою на тротуарі, підняв його за комір.

- Гад! - і знову страшний удар в щелепу.

Підбігла міліція, вирвала Кутня з рук Сьоми. Кутень божевільними, якимись білими очима дивився на людей, одна рука його була суцільна кривава рана - Кутень уже не пальцями, а шматками м'яса ламав затиснуті леза...

Студенти внесли Степку в передпокій лікарні, і черговий, відкривши її обличчя, злякано відсахнувся й заволав:

- Операційну відчиніть! Хутчій! - Потім сам схопив Степку на руки й поніс кудись за широкі скляні двері.

У приймальні на стільчику сидів Сьома Півник і гірко плакав...

Нарешті поїзд через хуртовини й заметілі пробився до перону Приморського вокзалу. Платон вийшов на площу й запитав міліціонера, як добратися до студії. Може, там і зустріне Степку, якщо ж ні, то дізнається, де вона мешкає. По дорозі Платон зайшов у перукарню поголитися. І за цих п'ятнадцять хвилин наслухався безліч

приморських новин.

- Позасипало всі колії, я три години йшов на роботу пішки.
- Він ішов пішки - трагедія! Он учора жінку зарізали біля університету - це драма.
- Що - на смерть?
- Ніхто не знає, чи виживе...
- Артистку зарізали, - уточнив інший.
- Артистку?
- Степку Чугай, що, ви не знаєте Степку Чугай?
- Кого? - Платон рвонув з себе серветку. - Степку Чугай? Не може бути! Хто?
- Ви що, не вірите? Про це все місто знає! Бритвами він їй все лице списав,

падлюка. Вішати таких треба...

- Степка, Степка! - Платон вибіг з перукарні, витираючи рукавом залишки мильної піни. Куди ж іти, де вона? Якби хоч була жива... Треба поїхати на студію, там усе знають. Платон на ходу стрибнув у кабінку вантажної автомашини, що проїжджала вулицею. - Я вас прошу, відвезіть мене на кіностудію. Мені дуже треба, прошу вас!

- Що, хтось помер?
- Можливо, везіть!
- Зараз, - шофер круто розвернув машину.

Платон зустрів у коридорі студії прибиральницю.

- Скажіть мені, що зі Степкою Чугай? Хто знає, що з нею?
- Зайдіть до Лебеда, - показала на оббиті дерматином двері.
- А-а, це ви, Платоне Андрійовичу? - потис руку Гайворону Борис Авер'янович. - Як ви так швидко встигли приїхати? Степка просила, щоб не повідомляли в село.
- Що з нею, жива? - не відповів на запитання Платон. - Та кажіть же ви!
- Жива... Ні, це... це жахливо! Жахливо, - повторював приречено Лебідь.
- Розкажіть мені, що з нею! - Платон шарпнув Лебеда за лацкани піджака.
- Пробачте, - опам'ятався Борис Авер'янович. - Вчора ввечері вона вийшла з університету... Ми її чекали вдома... І на сходах до неї підійшов... Кутень, ви його знаєте... колишній чоловік Степки...

- Розказуйте далі!
- Підійшов і порізав бритвами, цими, що в пакетиках продаються... обличчя Степки, очі... її очі... щоки, шию... Ще міліметр - і розрізав би артерію...
- Вона що, сліпа?
- Не знаю... До неї нікого не пускають... З лікарем не вдалося мені ще зустрітись... Який жах!

- Давайте поїдемо в лікарню.
- Зараз я замовлю машину.

Лебідь вийшов і незабаром покликав Платона.

Вони приїхали до клініки. У передпокої сиділа, наче виліплена з воску, Клава. Побачила Платона, заплакала.

- Краще б мене, краще б мене, - шептала.

Борис Авер'янович розмовляв з черговою, та подивилась на Платона, похитала головою й кудись пішла.

- Якщо лікар уже звільнився, то нас пропустять, - повідомив Лебідь.

- Кутня затримали? - тільки тепер спитав Гайворон.

- Сидить.

- Лікар Тищенко вас чекає, - підійшла сестра, подаючи халати.

У маленькому кабінеті сиділа молода лікарка.

- О, скільки вас! Сідайте. Ким ви доводитесь хворій?

- Вона живе у мене на квартирі, - пояснила Клава, а це - режисер Лебідь і Платон...

- Гайворон? - пильно подивилася лікарка на Платона. - Хвора згадувала вас, правда, коли марила.

- Як вона? - несміло запитав Платон.

- Могло бути гірше... Зараз її життю ніщо не загрожує, але... ми ще не знаємо, що буде з очима, власне, з одним оком, бо друге, здається, не дуже пошкоджене. Сьогодні збереться консилиум... Можливо, що ми переведемо її до клініки очних хвороб, але це тоді, коли завершать свою роботу хірурги...

- А обличчя Степки... дуже...

- Ми зробимо все, щоб... ви її впізнали, коли вона вийде з лікарні, - зрозуміла лікарка запитання Клави.

- А коли можна її побачити? - запитав Платон.

- Можливо, за днів три-чотири я дозволю вам прийти. Зараз у хворій висока температура й критичний нервовий стан. Розумієте? До побачення. - Лікарка подивилася на годинник, а потім до Платона: - Я скажу, що ви приїхали.

Клава забрала Платона до себе.

- Ніяких готелів. Поки я живу в Приморському - тобі готелі не потрібні.

Розпрощавшись з Лебедем, Платон зайшов до перукарні, де забув свій чемоданчик.

- Що ж ви пішли й не дали мені вас доголити? - майстер посадовив Платона в крісло й почав намілювати щоки. - Та артистка ваша знайома? Я так і подумав: якщо людина, почувши про Степку Чугай, зривається з крісла й біжить, то це не так собі. Кажуть, що він її порізав за любов. Може бути? - Платон був вдячний майстрові, що він не вимагав од нього відповідей: сам запитував і сам собі пояснював. - А якщо любов, то треба різати? А що? Він собі купив п'ять бритвочок "Нева" і йде різати людей... Теж мені перукар знайшовся...

- Слухайте, маестро, - звернулася Клава до перукаря, - вам не здається, що ви дуже багато говорите?

- Я багато говорю? - здивувався маестро. - Я ж мовчу, як тараня на нарах. А що, вже не можна, мадам, і слова сказати? Ви мене дивуєте. Якби ви почули мою зовицю Маню, то ви б мали задоволення. Вона може виступати в англійському парламенті... Колись ми їхали з Приморського до Одеси, то вона не дала нікому сказати жодного слова, ви собі уявляєте? Одеколон? Я даю вам "Шипр". Будьте здорові, ви, мадам, теж.

Платонові було трохи веселіше, поки ще Клава не вийшла на роботу, а сьогодні він

ходив сам не свій. Віра Григорівна Тищенко, з першого погляду сувора й офіційна, виявилася напрочуд щиросердна людина. Сьогодні вона вранці подзвонила Платонові й сказала, що Степка почуває себе краще, знизилася температура, але її очі викликають серйозне занепокоєння у лікарів. Увечері знову збереться консилиум.

- Я сказала, що ви приїхали, Платоне Андрійовичу, і, зізнаюся вам, що спочатку пошкодувала...

- Чому, Віро Григорівно?

- Тому, що їй зробилося погано. Вона, певно, не чекала, що ви приїдете... Зараз це вже минулося... Я дещо зрозуміла... добре, що ви приїхали...

- Коли ви мені дозволите прийти?

- Терпіння, Платоне Андрійовичу. Я вам скажу сама... Степка дуже просила, щоб не повідомляли нічого батькові й сестрі...

Платон подзвонив у Косопілля, розповів Галині про нещастя зі Степкою й попросив попередити Васька, що він ще затримається на кілька днів у Приморському. Галина записала номер телефону Клави й пообіцяла подзвонити.

- Ми приїхали з Сашком у Сосонку й уже не застали ні Степки, ні тебе... Навіщо ви мучите одне одного, Платоне? З тією щастя не мав, і тут стежки свої до купи звести не можете, - докоряла Галина. - Забирай Степку й приїжджайте додому.

- Якби ж то можна було її забрати, Галю...

Минуло ще два довгих дні, перш ніж Віра Григорівна дозволила Платонові прийти провідати Степку. Він ішов за лікаркою довгим коридором, намагався заспокоїти себе, щоб нічим не виказати тривоги за долю Степки.

- Прошу сюди, - відчинила двері Віра Григорівна.

В ординаторській стояло біле ліжко на коліщатках, білі стільці й шафа з ліками. А де ж Степка? Платон наблизився до ліжка й заціпенів: поверх ковдри лежали тонкі Степчині руки й більше нічого він не бачив. Обличчя Степки було забинтоване: ні очей, ні губ, ні щік...

- Я вам даю десять хвилин, - сказала Віра Григорівна й вийшла.

- Степко...

- Це ти? - ледь помітно ворушилася марля на губах. - Я дуже рада, що ти... приїхав... Тільки трошки запізнився... Трошки запізнився...

- Степко, якби ж ти не поїхала тоді з Сосонки... Я подзвонив, але тебе вже не було...

- Можливо, що я зробила дурницю... але він знайшов би мене й потім... Я не могла, Платоне, залишитися, бо... у той вечір ти не сказав мені жодного слова, а після... я побачила над твоїм столом карточку... її і...

- Степко, - Платон взяв її руку, ніжно погладив довгі пальці. Він раніше не бачив, які в неї красиві руки. - Невже та карточка сильніша за... нас?

- Не знаю.

- Я приїхав, щоб сказати тобі все...

- Треба було трошки раніше, а зараз... Ти не впізнаєш мене...

- Степко, навіщо ти кажеш таке?

- Бо мені Віра Григорівна й лікарі з Інституту очних хвороб розказали все... Ти не бійся, я мужня...

- Все буде добре, Степко, ти одужаєш і ще будеш зніматися в кіно і...

- Платоне, я ще не чула, щоб знімали однооких актрис з понівеченим обличчям...

- Але я теж розмовляв з професором, і він сказав, що тобі зроблять пересадку рогівки ока. Ти будеш бачити! Ну, залишиться якийсь шрам на лиці, все буде гаразд, Степко.

- Ти говориш так, бо вже звик до цих клінік... і знаєш, що треба говорити тим, хто лежить у них... Відчини трохи вікно, мені душно... Спасибі... Надворі сніг?

- Сніг.

- Білий?

- Білий-білий...

- Мені здається, що я забула, які є кольори... Зараз, певно, прийде Віра Григорівна, ти йди, Платоне... Спасибі тобі... Тільки у Сосонці не розказуй...

- Я ще не збираюся їхати додому, Степко.

- Тобі треба.

- Невже ти хочеш, щоб я поїхав?

- Ні. Але тобі треба, - повторила Степка.

- Я без тебе не поїду.

- Без мене? - Степка легенько стиснула Платонову руку. - Тоді не їдь... почекай мене, Платоне... А... якщо я буду... страшна... сліпа... Ні, це неможливо, Платоне...

- Степко, дорога моя, ти найкраща для мене в усьому білому світі. Тепер ми будемо з тобою...

- Ми так довго йшли одне до одного, - промовила Степка, - так довго...

Увійшла Віра Григорівна.

- Платоне Андрійовичу, час, Степка повинна відпочити.

- Я завтра прийду, Степко, - Платон поцілував руку Степки й вийшов.

Приїхав Олексій із Сосонки, щоб розрахуватися на студії, прийшов до Клави й цілий вечір розповідав Платону про село, наче той виїхав звідти хтозна-коли. Сніп знову поїхав чогось в обком... Трактори ремонтують...

- Так ти вже наш, сосонський, Олексію?

- Видубецький. Через тиждень вийде перший номер "Факела". Це ми так назвали нашу газету.

- Мені дуже жаль, - вів далі Олексій, - що Степка не зможе більше зніматися в кіно... Ми втратили незвичайну актрису... Борис Авер'янович посивів за ці дні...

- Добре, що ми втратили тільки актрису, Альошко...

- Вчора на студію приїхав Корчмарьов - режисер, який хотів знімати Степку в своєму фільмі... Повернувся з клініки - плакав, як дитина... Старий, сивий - і як дитина...

- А ти ж чого киснеш? - навмисно грубо перебив Платон Олексія. - Витри, витри

сльози, Альошко. Головне, що Степка є, розумієш, жива...

За кілька днів, коли Платон, як і завжди, вранці прийшов до клініки, сестра звеліла йому зачекати.

- Але мені дозволила Віра Григорівна, пропустіть, будь ласка, - умовляв Платон.

- Саме Віра Григорівна й звеліла, щоб ви почекали.

Платон кілька разів перечитав на плакатах усі лікарські поради хворим на шлунок, діабетикам, знав уже, як треба годувати немовлят, ставити гірчичники і яку гімнастику рекомендується робити вагітним. Раптом відчинилися вхідні двері, й до приймальні ввалилися три здоровенні хлопці у формених кашкетах таксистів. Вони принесли величезну корзину квітів і ще безліч якихось пакунків. Найнижчий, схожий на боксера, навшпиньках підійшов до сестри, зняв кашкет і пошепки сказав:

- Валю, ми вже є... Дуже пробачаюсь, але нас троє... Решта прийдуть завтра.

- Сьомо, треба трохи зачекати. Он він, - кивнула на Платона сестра, - теж чекає.

Валя нагнулася й щось сказала Сьомі. Він покликав своїх друзів, теж про щось поінформував їх, і вони всі троє підійшли до Платона.

- Дуже пробачаюсь, - промовив, вклонившись, Сьома. - Будемо знайомі: я - поклонник таланту вашої... е-е... Степки... Ми - друзі з нею. Це, - показав на двох своїх товаришів, - теж поклонники - найактивніші члени нашого клубу "Екран". Коля, Женя.

Коля й Женя потиснули руку Платонові. Женя дістав пачку сигарет, але її одним порухом руки вибив Сьома.

- Ти що? Це тобі не ресторан "Калинка". Дуже пробачаюсь, - Сьома улесливо посміхнувся Валі. - Ви йому пробачте. Я його ще тільки привчаю до культури, бо він думає, якщо купив двісті листівок з портретами кіноакторів і виписав "Комсомолку", то він уже культурний...

- А чого ви чекаєте? - не втримався, щоб не запитати, Платон. - Хіба вас пустять?

- Ти що, не знаєш? Сьогодні знімуть всі бинти.

- Не знаю... А вам хто казав?

- Що за вопрос? Сьома Півник знає все. У мене контакти й агентура, - Сьома подав Валі плитку шоколаду.

- Що тут за мітинг? - увійшла Віра Григорівна. - А-а, таксисти! Почекайте трохи.

- Хоч до вечора.

- Ходімо, Платоне, - запросила Віра Григорівна.

Вони пішли вже не на другий поверх, а через скляний перехід у вітальню.

- Ось ваша красуня, - сказала Віра Григорівна, підштовхнувши Платона. - Впізнаєте?

Степка стояла біля величезної пальми у синенькій піжамі й усміхалася.

- Платоне! - обняла Гайворона й поцілувала.

Платон не бачив її обличчя, нічого не бачив, тільки відчував гарячий Степчин подих.

- Ти ж моя маленька! Степко моя...

- Ой обережно, бо злетить пов'язка, - промовила Степка, і Платон побачив білу

пов'язку, що прикривала ліве Степчине око. – Я страшна? Я дуже страшна? Тільки скажи правду!

– Степко, ти така, як і була!

– Платоне, – покивала пальцем. – Сьогодні мені дали дзеркало.

Через ліву щоку і верхню губу Степки протягнувся шрам, на правій щоці другий шрам ішов од вуха до шиї. Ледве помітний рубець стягував повіко правого ока, на кінчику носа білів широкий пластир.

– Отак мене розмалювали, – Степка поправила пов'язку. – Ще як буду сліпа на одне око, тоді з мене можна буде писати жанрові картини.

– Степко, – суворо поглянула Віра Григорівна, – я не люблю таких жартів. В Інституті очних захворювань роблять і не такі операції. Ще від твоїх очей не в одного замакітриться голова... І шрами поволі розійдуться... Слід залишиться, але це не смертельно.

– Я й мої колеги дуже пробачаємось, Віро Григорівно, але Жені треба на зміну. Можна зайти? – Сьома Півник, Коля й Женя навшпиньках несли квіти й пакунки.

– Ви ж уже зайшли, товаришу Півник, – засміялася Віра Григорівна.

– З одужанням, Степко! – галантно вклонився Сьома, зігнулися й Коля з Женею. – Прийміть ці квіти і різні продукти нашої кондитерської фабрики від імені водіїв Другого таксомоторного парку імені Чапаєва.

– Спасибі, – промовила зворушена Степка.

Сьома поставив корзину квітів перед Степкою й поцілував їй руку. Степка обняла Сьому й теж поцілувала.

– Коли я буду помирати – я цього дня не забуду, – сказав Сьома, – не забуду не як шофер, а як людина, що має фантазію. Степко, ми запрошуємо вас до себе в гості. Дуже пробачаюсь, але якщо ви захочете прийти зі своїм коре... другом життя до мене, то вся Чорноморка буде вас зустрічати, як турецького короля чи хто там у них править...

– Ми неодмінно прийдемо до вас, Сьомо, – пообіцяла Степка, – якби вас не було тоді з машиною, то... Я ніколи вас не забуду...

– Я вже маю подяку від міліції, грамоту від швидкої допомоги, з мене зняли догану на роботі й написали про мене в стінній газеті й умістили мою фізіономію, як це вам подобається? Вони роблять з Сьоми Півника героя. А на моєму місці вони теж зробили б так, – Сьома показав на Колю й на Женю.

– Кожен так зробив би, – підтвердив Коля.

– Так точно! – відчеканив Женя.

– Бувайте здорові! Одужуйте й не хвилюйтеся – око у вас буде, – запевнив Сьома. – Скажіть там, якщо треба, то Сьома Півник віддасть вам своє... Я можу й з одним, а ви ж – жінчина. Віро Григорівно, всі таксисти нашого парку вас будуть возити безкоштовно. Ви лиш скажіть, що ви Тищенко. Бувайте здорові. Степко, я, моя мама, дід і вся Чорноморка чекають вас. Адреси не треба: ви сідаєте в таксі, приїжджаєте на Чорноморку й питаєте: де живе Сьома Півник? І ви – уже в моїх апартаментах... Двері

праворуч – стукати два рази...

Віра Григорівна провела таксистів, потім довго розмовляла з кимось по телефону, поглядаючи на Степку.

– Гаразд, професоре. За годину вона буде у вашій клініці. – Поклала трубку й сказала: – Степко, ми прощаємося з тобою. Іди переодягайся, й поїдемо в клініку професора Крамова. Платоне, ви можете зачекати тут.

– Дякую, я буду на вулиці.

Професор Крамов оглянув Степку й запросив до кабінету Платона.

– Ви можете спокійно їхати в Сосонку, Платоне Андрійовичу... Так, так, спокійно, ми вже зі Степкою обійдемося без вас... Будемо робити операцію.

– Коли, професоре?

– Я ще не знаю. Але думаю, що весну ваша Степка побачить уже без пов'язки.

– Спасибі вам, професоре.

– Рано, тьху, тьху, тьху, – тричі сплюнув Крамов. – Ось моя візитка, ви можете мені інколи дзвонити...

– А приїжджати можна?

– Це вже будете питати дозволу в Степки й у Олександра Івановича Мостового.

– А ви хіба знаєте його? – здивувався Платон.

– Особисто ні, але ми з ним уже кілька разів розмовляли по телефону і з Шаблієм теж, – додав Крамов. – А з Павлом Артемовичем ми давні знайомі, Платоне, ще з фронту... Степко, прощайся – й марш в палату! Можете цілуватися при мені, я маю вже онуків і ось цілу купу історій хвороб.

Платон пригорнув Степку:

– Пиши.

– І ти, Платоне, милий мій.... Я така щаслива, я така щаслива...

20

– Як Степка? – Галина бігла назустріч Платонові. – Шрами великі? А що каже Крамов?

– Зараз усе розповім тобі, Галино, – Платон обмів віником черевики і зайшов до кухні. Кинув у куток чемоданчик і сів біля плити. – Холодно...

– Роздягнись, зараз я тобі дам чаю або кави. І Сашкові подзвоню, він просив сказати, як приїдеш.

Галина метушилася по кімнаті, дзвонила по телефону, варила каву, накривала стіл. Платон роздягнувся, скинув шапку, й Галина зойкнула.

– Платоне, який ти сивий! Поглянь! – тягнула брата до дзеркала.

– Та що там дивитись, такий і був.

Галина подала каву й вичікувально дивилася на брата.

– Я почну з кінця, Галинко, – усміхнувся Платон.

– Добре.

– Степка приїде в Сосонку, до мене... Ось і все...

Увійшов Мостовий.

- Нарешті! - міцно обняв Платона. - Хоч би подзвонив, поїхав і як у воду...

- Та я ж розмовляв з Галиною, Сашко.

- Міг би й з області подзвонити. Все секрети, секрети розводите за моєю спиною, ну, нічого, я до вас доберуся!

- Півдоби в аеропорту просидів, поки добрався... Приїжджаю й де, ви думаєте, почув про Степку? В перукарні. Кажуть, зарізали...

- Досить про це, - сказав Олександр Іванович, помітивши, що Платон почав хвилюватися. - Головне, Платоне, що вона жива й що буде скоро з нами. Тільки май на увазі: щоб обов'язково було весілля. Інакше й не думай. А то у нас не так, як у людей... Ми з Галинкою у поїзді просиділи, ти з Наталкою тоді... прибіг з поля й... пішов на якусь нараду до Коляди... Хочу, щоб весілля було справжнє, з музиками, з піснями на все село, на всі гори Видубецькі. Згода?

- Згода!

- Галю, ти - свідок! - обняв за плечі дружину Сашко. - Ну, а в Сосонці Турчин з Отаром за ці дні розвернулися! Почали виробляти великопанельні блоки для будинків колгоспників, фундаменти під хати вже кладуть. Оце, Платоне, індустрія! Ми з нашою технікою п'ять років будували б ті хати. Гроші нам переказали, все згідно з нашими актами, до копійки. Щедро, нічого не скажу. Приїдеш додому, збирай комісію, й виплачуйте людям готівкою. Підкажи, щоб купували та більше розводили худоби, садки хай ростять, не відступайте від плану забудови села.

- Ти, Сашко, говориш, щоб худоби більше розводили, - почав Платон.

- Якогома більше, Платоне! І в колгоспі, і в кожній родині. Уже тепер у Видубі живе майже триста родин, а всього робітників на "Факелі" близько двох тисяч. Весною буде п'ять. Треба, щоб у нас базари були великі, магазини кооперативні. Турчин обіцяв збудувати універмаг і десять магазинів, ресторан. Розумієш, Платоне, за рік ти сам не впізнаєш Сосонки й усього нашого району.

- Я все розумію, Сашко, але й ти вислухай мене. Якщо ми затопимо наші луки, то чим будемо годувати худобу? Чим? У держави будемо просити чи в Турчина? Ти мені про це скажи, а те, що треба розводити якнайбільше худоби, я знаю... Оце був у місті - черга за м'ясом, робітники стоять; жінки їхні... Душа болить. Без кормів я нічого не зроблю.

- А який вихід, товаришу вчений? Дисертації пишите, - посміхнувся Олександр Іванович, - а на ділі що?

- Якби у Сосонки уран не забрав дві тисячі гектарів землі, то ми б вам показали, товаришу секретар райкому...

- Вірю, Платоне, вірю, друже, але ми повинні з тобою думати й про уран... Так, так. Він теж наш... як і хліб.

- То правда, Сашко, - замислився Платон. - Тільки ж доторкнулися до цього урану на Видубецьких горах, а він уже, справді, наш, входить у кожну хату, не минає нікого... наш... Плани колгоспу - шкереберть, долі людські й ті ламаються... Сніп обома руками в землю вріс, умре за це поле, а Юхим сміється, розриває береги Русавки й чекає, коли

море буде...

- Так воно й мусить бути, Платоне... Але ти мені так і не відповів, що ж ти робитимеш як голова колгоспу на своїх чотирьохстах гектарах? - нахилився до Платона. - Кажи.

- Я думаю про це й радився з Мазуром, Макаром Підігритим, з Кожухарем, з Колядою... Треба реорганізовувати господарство, спеціалізувати. Городина, картопля, одне слово, овочівництво. Сади. Більше ми нічого не потягнемо, - сказав Платон. - На жаль, більше нічого. Мало землі, дуже мало.

- Ну, а скільки ще ти хотів би мати землі, Платоне?

- Як скільки? - не зрозумів Гайворон. - Я хотів би мати всю, але... я мушу поступитись урану... Нам треба з ним дружити...

- А якщо реально, щоб... дружити з ураном і мати ще й землю. Тільки не розмахуйся на тисячі гектарів, - застеріг Олександр Іванович.

- Ну... ну... хоч би ще гектарів шістсот, - вирішив Платон.

- Стільки не обіцяю, а чотириста гектарів під зернові й сто луків, гадаю, Сосонка матиме.

- Ти що, чарівник? Де ти їх візьмеш? - Платон все ще сприймав це як жарт. - А-а, розумію! Турчин помилився, і тепер нам повернуть, тоді інша справа.

- Турчин, Платоне, не помилявся ще жодного разу..., І, на жаль, він тобі не зможе повернути жодного гектара.

- Тоді ти, Сашко, просто дуриш мені голову, ну тебе! - махнув рукою Платон.

- Ні, Платоне, - серйозно промовив Мостовий. - Я тобі кажу правду...

- Де ж та земля візьметься? Який це розумник вигадує? Дуже я хотів би знати, Сашко.

- Платоне, - поклав руку на коліно Гайворона Мостовий. - Найбільша помилка керівника, малого чи великого, полягає в тому, що він думає, ніби його... розумові здібності зростають пропорціонально до посад, які йому доводиться обіймати. Ну, це ти знаєш... Є величезна кількість розумних людей, природжених мудрих політиків і серед тих, кого у нас так примітивно й зверхньо дехто називає - простими. Мене особисто це обурює. Хіба є люди прості й непрості? Якщо він сидить по дванадцять годин на тракторі осінніми ночами чи добуває вугілля, то це - проста людина. А я, наприклад, секретар райкому партії або якийсь графоман, то - ми вже непрості... Нонсенс! Ну, про це не тут треба говорити, а на високих форумах... Так ось, ми з тобою нічого не змогли придумати, як Сосонці легше, без великого болю, здружитися з ураном, а прості люди знайшли вихід. Читай. - Мостовий подав Платонові віддрукованого на машинці листа.. -

"ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТОВІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТИ УКРАЇНИ. КОПІЇ: СЕКРЕТАРЕВІ ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ ПАРТІЇ ТОВ. ШАБЛІУ П.А.

СЕКРЕТАРЕВІ КОСОПІЛЬСЬКОГО РАЙКОМУ ПАРТІЇ

ТОВ. МОСТОВОМУ О.І.

Заява од члена КППРС Снопа Ничипора, безпартійних більшовиків Кожухаря Михея й Чемериса Сави, потомствених безземельних пролетарів і організаторів колгоспу

"Рідне поле" села Сосонки Косопільського району.

Дорогі товариші! Ми отримали від вашого уряду листа з проханням до нас, колгоспників, аби ми віддали свою землю для побудови об'єкта "Факел". Ми знаємо, що це треба зробити для того, щоб наша держава була ще міцніша і щоб ми всі лічно нікого не боялися, а стояли неприступним муром проти всього імперіалізму й різної контри. Бо нам треба будувати світле майбутнє всього людства – комунізм, як учив і вчить усіх нас товариш Ленін.

Пишемо вам правду, що на перших зборах ми такого рішення не прийняли, бо ніхто нічого не знав. Товариш уповноважений з області Валинов почав нас залякувати, що буде переселення сосонського народу в Крим і в Казахстан. Ми, як свідомі комуністи й безпартійні більшовики, в це не повірили, але деяка трудяща маса почала сумніватися й розходитися по хатах... Розходилися ще й тому, що уповноважений, вищезгаданий Валинов, сказав, що рішення приймуть і без нас. Одне слово, про це треба довго писати. На других зборах, коли перед нами виступив Арсен Турчин і районні керівники, коли нам показали на планах, що воно буде, коли ми побачили на свої очі, які збудують хати, чиї садиби будуть затоплені морем, – ми проголосували за "Факел", хоч нам було дуже шкода землі, на якій вирощували хліб ще наші прадіди, й ми, й діти наші. Наша Сосонка давала в останні роки стільки хліба й усякої продукції народу, що багато колгоспників було нагороджено лічно орденами й медалями, а одному чоловікові навіть присвоїли Героя Соціалістичної Праці.

Тепер у нас будується "Факел", місто Видуб, гребля і йде такий рух у селі, що машини гуркочуть цілу добу й по неділях. Наші діти теж пішли уже в робочий клас до Турчина і Отара Долідзе. Але йде вже весна. Скоро прилетять журавлі. Невдовзі треба виходити в поле, а поля у нас дуже мало. То ми звертаємося до вас з таким проханням і пропозицією, щоб цей уран, який дасть народу наша земля, не лежав тільки на наших руках. Партія нас учить, що всі наші народи – брати. Якщо так, то треба, щоб усе робилося так, як між братами. Ми просимо, щоб народ наших сусідніх сіл Переорок і Городищ увійшов у наше стратегічне положення і виділив із своїх колгоспів нашої артілі по триста гектарів орної землі й трохи луків. Бо це теж політика. Їхні землі стикаються з нашими, так що відділити дуже легко. А вони не збідніють. Ми гадаємо, що це буде по-комуністичному, бо людина людині – друг, товариш і брат. А якщо ми будемо мати хоча б тисячу гектарів землі, то наш колгосп буде ще розвиватися, давати продукцію, й ми будемо жити. Просимо обговорити нашого листа й написати в Сосонку на ім'я Ничипора Івановича Снопа.

З комуністичним більшовицьким привітом до вас Сніп Ничипір, Кожухар Михей і Сава Чемерис".

– Ну, що ти скажеш, Платоне? – запитав Мостовий, коли Гайворон закінчив читати.

– Це все Ничипір Іванович!

– Павло Артемович запросив Снопа до обкому й поїхав з ним у ЦК партії. Перший попросив, щоб прибув Сніп.

– А як ми це зробимо практично, Сашко? – запитав Гайворон.

- Шаблій сказав, щоб Ничипір Іванович, Михей і Савка Чемерис самі поїхали на збори колгоспників у Переорки й у Городище й просто зачитали свого листа... Можеш вважати, Платоне, що Сосонка має ще чотириста-п'ятсот гектарів землі. Не відмовлять колгоспники.

- Обідати ви будете чи вже забули про все на світі? Зійшлися! Хоч би раз, коли зустрінетесь, поспівали чи в дурня зіграли, - сердилася Галина.

- Галинко, здаюсь! - Мостовий почав допомагати дружині. - Пообідаємо і як засядемо за дурня, то... Ні, сьогодні не зможу. Завтра будемо грати з тобою...

Платон подзвонив у Сосонку Макару Підігрітому.

- Ми сьогодні правління скликаємо, Платоне.

- О котрій?

- Зараз починаємо. Про підготовку до весни хочемо поговорити.

- Добре, Макаре, я скоро приїду... Що? Все добре, їй краще, заспокой Полікарпа Васильовича... Розмовляв зі Степкою по телефону? Тим краще. Од мене всім вітання.

Прокіп Минович Котушка, шкутильгаючи, ходив од вікна до вікна й відривав білі смужки паперу, прибиральниці мили шибки, й по всіх кімнатах райкому гуляли весняні протяги, а на косопільських вулицях дзюрчали струмки. Під тоненькою плівкою шерхлого льоду, на посинілих річках, в ярах та байраках народжувалася повінь.

До приймальні Мостового вже кілька разів дзвонив Петро Йосипович Бунчук, допитуючись, коли буде секретар.

- У Сосонці Олександр Іванович, - відповідав Котушка. - Обіцяв скоро бути.

Цієї ночі на "Факелі" було оголошено аврал: Русавка враз почала розливатися і, стримувана греблею, ширшала на очах, підбираючись до стіжків сіна, залишених на луках, до буртів картоплі, буряків і моркви на полях городньої бригади. Михей Кожухар підняв тривогу, прибіг до Гайворона, Платон подзвонив Турчину, і Арсен Климович поїхав у гуртожитки, будив шоферів, екскаваторників, бетонників і посилав у Сосонку. Машини грузли на луках, і їх майже на руках витягали люди з весняного місива.

Вдосвіта приїхав у Сосонку й Мостовий - Кожухар подзвонив йому, бо йшлося ж про насіння картоплі, вирощене на дослідній ділянці.

До півдня автоколону "Факела" перевезла все, що було в буртах і на луках.

Мостовий з Турчиним пішли греблею до відповідного каналу, з допомогою якого в разі необхідності можна буде понизити рівень води в Русавському морі. Турчин поглянув на відмітку.

- За добу на двадцять сантиметрів підвищився рівень води, Олександр Івановичу, добре, що встигли переселити людей.

- Я прошу вас, Арсене Климовичу, швидше закінчити будівництво хат, у нас ще дев'ять родин живуть у клубі, - стурбовано сказав Мостовий.

- Сьогодні ми пошлемо ще дві бригади будівельників, - пообіцяв Турчин. - Давайте, Олександр Івановичу, вийдемо на той берег, глянете, як ми зустрічаємо весну.

Крута стежка дерлася вгору. Турчин у шкіряній куртці й гумових чоботях легко ступав по доріжці й не помітив, що Мостовий далеко відстав од нього. Кожен крок

Мостовому коштував неймовірних зусиль, не було чим дихати, він хапався руками за колюче гілля глоду й ішов, ледве пересуваючи ноги. Здавалося йому, що кожний крок буде останнім. Хотілося впасти й лежати, хотілося води... з криниці.

Турчин оглянувся.

- Що з вами, Олександрє Івановичу? - підбіг Турчин до Мостового.

- Нічого... просто я... стомився.

Турчин взяв Мостового під пахви і майже витяг на крутий берег Русавки.

- Я забув удома валідол, Арсене Климовичу, але в машині є, якщо можна, то...

Мостовий сів на камінь, розстебнув комір сорочки.

- Я швидко, - сказав Турчин і побіг до села.

Мостовий сидів із заплющеними очима, не маючи сили підняти повіки. Тут, на високому березі, під свіжими вітрами, Олександрє Івановичу стало трохи легше, й він уже шкодував, що потривожив Турчина. Підвівся, підставивши груди вітрові, глибоко вдихнув настоящего на весняних бруньках повітря й відчув себе краще - приступ минувся.

Тут, на березі Русавки, справді було гарно. Перед очима Мостового вимальовувалися контури могутнього "Факела", чорніли Видубецькі гори, а поля ще були вкриті де-не-де сірим снігом. Пройшов поїзд з платформами, навантаженими саджанцями, - лісовий міністр додержав слова. Красиво буде, коли виростуть навколо Русавського моря ліси... Добре, що й землі Сосонці прирізали сусіди. Був би молодший Ничипір Іванович, от кого обрати б секретарем партійної організації! Де ж це Микита? Пора їхати в райком. Сьогодні зустріч з партторгом ЦК на будівництві Сергієм Стояном. Треба готуватися до партійної конференції на "Факелі". Майже на вісімсот комуністів збільшилася партійна організація району. Оце сила. Можна долати нові рубежі. Ех, якби лиш здоров'я, якби не це кляте серце. Ну, нічого, Сашко, влітку поїдеш з Галиною і Андрійком до моря, в гори... Життя, власне, тільки починається... Добре, що Галинка завагітніла, якби народила йому доньку... Ні, все прекрасно на цьому світі, Мостовий.

Примчали "Волга" й газик Гайворона. Микита подав Мостовому таблетки.

- Що з тобою, Сашко? - підійшов Платон. - Знову приступ?

- Мені вже добре. Спасибі вам, Арсене Климовичу, - подякував Турчину. - Мені треба в райком. Зустрінемося на партконференції, Арсене Климовичу.

- Щасливо, Олександрє Івановичу. - Турчин пішов до греблі.

- Сашко, тобі треба лягти в лікарню.

- Платоне, не вигадуй, - відмахнувся Мостовий. - Степці дзвонив?

- Завтра будуть робити операцію. Крамов сказав, що за місяць я зможу її забрати. Сашко, за місяць!

- Розумію. Давай закуримо, - простягнув руку Мостовий.

- Тобі не можна! Не дам.

- Давай, давай, щось захотілося закурити. - Мостовий взяв сигарету й жадібно затягнувся. - Я ще ось про що хочу тобі сказати. Дзвонив професор з Київського університету.

- Той, що керував математичною олімпіадою?

- Так. Степан Петрович Корчак. Просить, щоб Васька як переможця обласної олімпіади направили в школу особливо обдарованих учнів. Хай там закінчить десятий клас за спеціальною програмою, і тоді Корчак забере його на свій факультет. Порадуй Васька, хай їде.

- Добре. Хай їде, - з сумом промовив Платон. - Останній вилетить з нашого гайворонського гнізда... Залишуся сам...

- Чому сам? Ви зі Степкою ще гайвороненят народите. Хоч п'ятеро. Щоб рід міцний був, замішаний на сосонському хлібі й урані. Будь здоровий, Гайворон! - Мостовий штовхнув жартома Платона в груди й поїхав.

На столі в кабінеті Мостового синіли у вазі перші проліски, бігали сонячні зайчики по стіні - вітерець похитував кватирку. Олександр Іванович, проглянувши зведення, сказав секретарці, що почне приймати відвідувачів.

Перший з'явився Бунчук. Був чомусь у парусиновому кітелі, в синіх штанах і лискухих калошах.

- З весною, Олександр Івановичу! - привітався і сів навпроти. - Я щодо моєї заяви... Хотів би знати вашу думку, бо Василь Васильович уже той... перейшов на пенсію, то я... Запевняю вас і районну партійну організацію, що всі плани й питання будуть виконані.

- Петре Йосиповичу, я нічого не маю проти, аби ви зайняли посаду директора маслозаводу, але завод підпорядкований тресту, й кадри добирають вони.

- Я написав уже в трест і прошу, щоб ви підтримали мою кандидатуру, - просив Бунчук. - Я не Кутень, я наведу залізний порядок, я всі питання поставлю руба.

- Кутень справлявся з роботою.

- Масштабу у нього не було. Дрібненький чоловік, свиней масляною відгодовував, - оповістив Бунчук.

- Ви дружили з ним, вам видніше.

- Хто, я? Олександр Івановичу, не вірте. Хіба може бути у мене спільна платформа з Кутнем? Синові дали п'ять років, маслянку крав, а я щоб дружив? У цьому питанні я - залізний. Так що прошу підтримати.

У дверях Бунчук стикнувся з Кутнем, ледве кивнув йому головою, підняв руку і сказав:

- Всі завдання я виконаю, товаришу перший секретар райкому партії!

Кутень, маленький, згорблений, стояв посеред кабінету. Від нервового тик у нього весь час кліпало одне око, і тому здавалось, що Кутень змовницьки підморгує своєму співрозмовникові.

- Прошу сідати, - вдруге запросив Кутня Мостовий.

- Ні-ні, я постою.

Довелося Мостовому припровадити Кутня до крісла.

- Слухаю вас, Василю Васильовичу.

- Хочу просити, аби ви подзвонили у Київ до Верховного Суду, Олександр

Івановичу... Хай зменшать, п'ять років це багато... Він був п'яний і... так сталося, – підморгнув Кутень.

– Я ж вам сказав учора, коли ви дзвонили, що я не маю ніякого права втручатися в судові справи. А по-друге, вважаю, що суд був дуже гуманний до вашого сина. Він – убивця, бо тільки зламане лезо врятувало життя Степки... Розумієте, лезо – і людина... Між іншим, Василю Васильовичу, ці п'ять років, до яких засудили Дмитра, лежать і на вашій совісті.

– Я його виховував у дусі, – підморгнув Кутень, – комуністичного ставлення до праці, а... він відбився од рук... Так що, не напишете?

– Ні. Я не можу, просто як людина, захищати вбивць і взагалі всяку погань, яка ще, на жаль, виповзає зі шпарин на сонце. Нам же не дають жити не лише вбивці, їх не так уже й багато, а наклепники, чинодрали, кар'єристи й анонімники. Ці вбивають душі людські, віру. Не буду я їх ніколи захищати.

– Якщо ви говорите про наклепників і анонімників, – підморгнув Кутень, – то майте на увазі, Олександрє Івановичу, що на себе я це не беру... Я не писав.

– Звідки ви взяли, що я маю на увазі вас?

– Ви не сказали, а подумали, – змовницьки кліпнув Кутень. – А я не писав. Бунчук писав і на вас, і на Гайворона, а я ні. Можете запитати мою жінку Надежду. Він і на мене писав анонімки в трест, що я краденою державною масляною відгодовую кабани й продаю м'ясо. А я маслянку купую за власні гроші, і в мене є квитанції... Хай народний контроль перевірить... Що ж, я піду, Олександрє Івановичу... Думав, допоможете, а воно...

– Хто там ще є? – запитав Мостовий секретарку, коли вийшов Кутень.

– Товариш Валинов.

– Просіть, – сказав Мостовий і подумав: "Що це за букет такий сьогодні?"

Валинов ще на порозі простягнув руку і так підійшов аж до столу:

– Радий вас бачити у розквіті, так би мовити, сил і енергії, дорогий Олександрє Івановичу. – Не зустрівши з боку Мостового таких самих емоцій, Валинов одразу перейшов на офіційний тон, але щось у цьому тоні було солоденьке, запобігливе. – Наношу офіційні візити, Олександрє Івановичу, пробачаюсь, але почав з райкому, бо, як писав поет: "Все мы ходим под Цекою..." Ось моє призначення, – подав надрукований на бланку наказ з великою синьою печаткою. – Посилає партія, так би мовити, на зміцнення м'ясо-молочної промисловості, – хрипко засміявся. – Призначили директором Косопільського маслозаводу...

– Якщо призначили – працюйте, товаришу Валинов, – повернув папірця Мостовий. – Бажаю успіху.

– Я скажу вам правду, Олександрє Івановичу, – м'явся Валинов, – ви розумієте... я звик до масштабів і... приїхав сюди, так би мовити, не зі своєї волі...

– Конкретно, чого ви хочете, товаришу Валинов?

– Після всієї історії, що сталася між нами... не хочеться згадувати старе, я думаю, що вам не дуже буде приємно бачити мене в своєму районі, а тому я... просив би вас,

щоб ви... якось так... сказали про це в обкомі чи в облвиконкомі... і... відмовилися від моїх послуг... Я підшукав собі іншу роботу, у мене певні зв'язки, прошу зрозуміти мене правильно, в Києві і в Москві, бо Косопілля... Я був би вам дуже вдячний, якби ви подзвонили товаришеві Шаблію, - Валинов навіть підсунув телефон ближче до Мостового.

- Я вас зрозумів, - посміхнувся Мостовий. - Вас як комуніста, інженера, посилає обком на роботу в Косопілля, а ви... ви не бажаєте виконувати це рішення й хочете це зробити моїми руками? Так? Ні, товаришу Валинов. Ми вас дуже охоче приймаємо, ви хороший організатор, знаєте виробництво, крім того, ми хочемо в цьому році розпочати реконструкцію маслозаводу, так що беріться до роботи... До вас особисто я претензій не маю, бюро обкому, як вам відомо, розібралося, а те, що ви писали на мене, то... ваша особиста справа. Вітайте своїх друзів у Києві й у Москві.

Валинов сухо попрощався, грюкнув дверима, а потім, опам'ятавшись, відхилив їх так, що тільки пролізла голова. Сказав: "Пробачте, Олександрє Івановичу", - і тихенько причинив. Через приймальню вийшов навшпиньках, і тільки на райкомівському подвір'ї крок його став чіткий, незалежний.

* * *

О восьмій годині вечора колона таксі під орудою Сьоми Півника прибула до будинку №1 на Пушкінській вулиці, бо він узяв на себе все керівництво проводами Степки й Платона. По команді Сьоми усі таксисти, явно порушуючи порядок славного міста Приморського, тричі просигналили, даючи знати, що кортеж прибув. Степка в чорних окулярах вийшла на балкон.

- Ми вже йдемо, Сьомо!

- Ну, на колеса! - підняв чарку Лебідь.

- Щасливої вам дороги й життя! - пробасив професор Крамов.

- Спасибі вам за все, за все, - розчулено промовила Степка. - Я щаслива від того, що маю стільки друзів і... що живу на цьому білому світі.

- Попутного вам, Степко й Платоне, вітру й три фути під кілем! - проголосила Клава.

- Клаво, ти ж дала слово, що не будеш плакати? І взагалі беру з усіх слово, що на нашому прощанні не буде жодної сльозинки.

- Клянемося! - крикнули Славко й Ігор.

- Я хочу випити, Степко, за те, щоб ти... ще повернулась в кіно, - сказав Лебідь.

- Дорогий Борисе Авер'яновичу, не будемо показувати народові шрами на обличчі якоїсь Степки Чугай! - Степка обняла свого вчителя.

- Я сподіваюся, що вони... щезнуть... Як, професоре? - звернувся Лебідь до Крамова.

- Будемо сподіватися, - відповів Крамов. - Давайте вип'ємо за те, щоб не було у людей шрамів... на серцях...

Сьома відчинив двері машини й посадовив поруч себе Степку.

- Платоне, ви повинні знати своє місце, - сказав Сьома й подав Степці маленькі

кульчики з голубими камінчиками. – Степко, це від моєї мами. Коли ви були в нас, то бачили. що вона двадцять разів виходила з-за столу. Ні, ви бачили?

– Бачила.

– То вона ходила шукати ці сережки, бо моя мама, коли щось покладе, то знайти може тільки великий спеціаліст з карного розшуку... Мама просила, щоб ви їх носили, бо вони приносять щастя.

– Дякую вам.

– Женю! Колю! Ви що, не бачили ніколи вітрин? Візьмете відпустку й можете стояти перед ними хоч усі двадцять чотири профспілкові дні. По машинах, бо я не настільки знайомий з начальником вокзалу, щоб затримати поїзд.

За кілька хвилин до відходу поїзда прийшла з чергування Віра Григорівна з букетиком квітів, обняла Степку.

– Роби все так, як я тобі сказала. Закінчиться мазь, пришлю тобі ще, не забувай про щоденний масаж, – давала останні настанови, – не ховайся від сонця, і... з часом ніхто й не побачить цих рубців...

– Окуляри, окуляри, Степко, не скидай півроку, пам'ятай, – наказував Крамов.

– Пиши нам, – гукав Славко.

– Щасливого плавання! – сказала крізь сльози Клава. – Влітку чекаю тебе!

– Дуже пробачаюсь, – протиснувся до вагона Сьома. – Слово хоче сказати Женя.

Женя, червоніючи, підійшов до вагона й подав Степці цілу в'язку ключів од машин.

– Це запасні ключі від цих машин, якими приїхали сюди... Ми всі даруємо їх вам, шановна Степко Чугай. Якщо ви будете в нашому місті, то кожний таксист, якому ви покажете ці ключі, буде вашим другом.

Схвильована Степка взяла ключі й притиснула їх до грудей, як найдорожчий подарунок.

– Дуже пробачаюсь, але Женя не має фантазії й забув сказати, що це ключі не тільки від машин, бо вони залізні, а й від наших сердець.

Поїзд рушив, і Сьома, вихопивши з рук Жені пляшку шампанського, розбив її об колеса вагона.

– Щасливо-о-о!

...Вони вирішили не заходити до Мостових у Косопіллі, а приїхати в Сосонку й уже з дому подзвонити й запросити Галину й Сашка до себе.

– Поїдемо поїздом до Видуба, Платоне!

Зійшли на станції Видуб, підхопили чемодани й пішли полем. Ранок був світлий, ніби золотий, – таким його бачила крізь окуляри Степка.

– Платоне! – радісно крикнула. – Поглянь, усе навкруги золоте!

Платон зупинився біля вітряка, підійшла Степка, відірвавшись поглядом од широченного розливу Русавки.

– Ось і наш вітряк, – тихо промовила... – Наш старенький добрий вітряк. Платоне, Платоне, подивись! – піднявши голову, показувала кудись у небо Степка. – Та ні, на крило подивись, на оте, що вгорі. Бачиш?

- Бачу, Степко.

- І я бачу, і я бачу, обома очима бачу! - Степка зірвала окуляри і, не мружачись, дивилася в синє небо.

- Степко, надінь окуляри!

- А я бачу, Платоне! Бачу! Прочитай, що написано на тому крилі, прочитай!

- "Степка плюс Платон - любов", - прочитав Платон, потім обняв Степку й тихо сказав: - Любов, моя ти любов...

З дому Платон подзвонив Галині, що вони зі Степкою вже у Сосонці.

- Як вас зустріла рідна земля? - запитала Галина.

- Степко, Галина питає, як нас зустріла рідна земля?

- Скажи, що зустріла весною...

- Зустріла весною, - повторив Платон. - Ми вас сьогодні чекаємо, Галю! Це ж найщасливіший день у моєму житті, запам'ятай, Галю.

- Я запам'ятаю, Платоне, це перший день вашого щастя.

- А де Сашко?

- Ще вдосвіта поїхав у колгоспи. Сказав, що буде о десятій, бо скликав бюро, люди ждуть, а його нема ще й досі. Зараз уже дванадцята!

- Не хвилюйся, затримався десь, - заспокоїв сестру Платон. - Чекаємо вас!

- Як тільки Саша приїде, ми одразу ж будемо... Чого його так довго нема?

* * *

Мостовому стало погано, коли він виїхав з Переорок. "Мабуть, стомився. - подумав Олександр Іванович, - треба було взяти шофера, не послухав Галі... Ну, нічого, доїду... на валідолі..." "До Телепеньок 16 км", - прочитав на дорожовказі й посміхнувся, згадалася пісня: "Телепеньки мої, Телепеньки, ти моя дорога сторона..."

Ні, треба спочити, вирішив Сашко і звернув з дороги. Лежати в машині було незручно, взяв плащ і пішов на горбочок - там сухо й сонце... Підкошувались ноги у Мостового, немов оловом налилися груди й страшенно дзвеніло у вухах, таким настирливим дзвінком піднімали їх колись по тривозі в армії... Все ж вийшов на горбочок, кинув плаща на землю, оглянувся навколо, якимись жадібними очима вбирав у себе цю весняну красу землі...

"Курли, курли, курли..." Летять журавлі...

Журавлики, журавлики, журавлі,

Поклоніться від мене всій рідні... -

згадав, як співала мати. Його старенька мати...

"Курли, курли..." Все ближче й ближче...

Чуєш, брате мій,

Товаришу мій...

Відлітають сірим шнуром

Журавлі у вирій...

Прилітають...

"Кру, кру", - над самою головою Сашка Мостового, у синьому піднебессі пролітав

чорний ключ...

Сашко провів їх поглядом, а може, тільки останньою думкою й упав на теплу сиру землю, в смерть...

* * *

Поховали Олександра Мостового на Видубі. Так побажала Галина, бо збиралася переїхати в стару батьківську хату.

Насипали високу могилу, і на ній чорним полум'ям мармуру рветься в синє небо пам'ятник.

Шумлять пружні вітри, б'ється десь внизу в береги Русавське море, цвітуть у Сосонці сади, й двигтить земля від гуркоту машин, що вгризаються відвалами бульдозерів і ковшами екскаваторів в її надра.

Вгризаються люди напругою мислі і м'язів, щоб добути з Видубецьких гір сріблясту руду, яку на "Факелі" й у Сосонці називають усі просто ураном...

Тягнуться до сонця квіти на могилі Сашка Мостового, зеленіє трава – люди завжди прагнуть ствердити чимось живим свою перевагу над смертю. І тому галасують на вулицях і в сквериках Видуба діти, їздить на своїй лінійці полями зажурений Ничипір Сніп і вечорами співають дівчата.

Життя...

* * *

Вранці вийшла газета зі звітом про пленум райкому партії. Люди прочитали після зірочок:

"Пленум розглянув організаційне питання. У зв'язку зі смертю Мостового О.І. першим секретарем Косопільського РК КП України одноголосно обрано Гайворона Платона Андрійовича".

Життя...

1967-1970

1

Науково-дослідний інститут естетики, самообслуговування, реклами та механізації торговельних закладів. У місті три роки ходили чутки, що його мають закрити.